

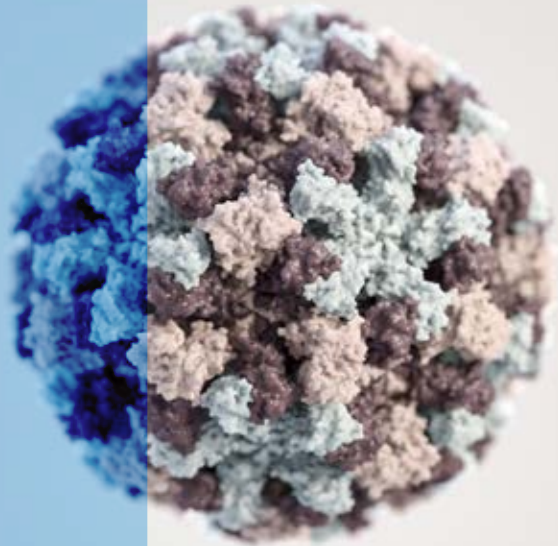

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal
of the University of Mumbai

INAUGURAL
I S S U E

महाराष्ट्र दिन

Special Theme:
COVID-19 and RESPONSES

Volume 01 | Issue 01
May 2020

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

On the occasion of Dr. Babasaheb Ambedkar's 129th birth anniversary on 14th April 2020, the Office of the Dean, Faculty of Humanities, University of Mumbai has launched a free open access online journal, Sambhāṣaṇ / संभाषण . This interdisciplinary and bilingual journal hopes to bring diverse disciplines in dialogue with each other through critical reflections on contemporary themes.

संभाषण

मुंबई विद्यापीठाचं मुक्त-प्रवेश नियतकालिक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीच्या औचित्याने १४ एप्रिल २०२० रोजी अधिष्ठाता, मानवविद्याशाखा विभाग, मुंबई विद्यापीठ यांनी संभाषण हे मुक्त प्रवेश नियतकालिक प्रस्तुत केले आहे.

या आंतरविद्याशाखीय व द्विभाषिक (इंग्रजी आणि मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमधील सध्यकालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित करण्याचा एक छोटासा प्रयत्न आहे .

Note on image used on the cover:

Image source: <https://pxhere.com/en/photo/1608803>
Image attribution: CC0 1.0 Universal (CC0 1.0) Public Domain Dedication

Sambhāṣaṇ / संभाषण or conversation as an art of dialogue has been crucial to the development of both Indian and Western thought. Dialogos in Greek literally means “through word”, where one establishes relationships on the basis of conversations to initiate processes of thinking, listening and speaking with others. Thinkers such as Mohandas Karamchand Gandhi, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu, David Bohm, Hans Georg Gadamer, Anthony Appiah and Martha Nussbaum have projected shared dialogue as a way of understanding the relationship between the individual and society. While Jyotiba Phule, Savitribai Phule, Bhimrao Ramji Ambedkar, Pandita Ramabai, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler, to name a few, have started out anew through ruptures in conversations. The inevitability of conversation in academic life emerges from its centrality to human development and ecology. Conversations are not restricted to any single territory, but are enacted between global and the local topographies. This online bi-lingual journal aims at continuing and renewing plural conversations across cultures that have sustained and invigorated academic activities.

In this spirit, Sambhāṣaṇ (संभाषण) a bilingual (English and Marathi) interdisciplinary monthly online journal endeavours to:

- be an open platform, where scholars can freely enter into a discussion to speak, be heard and listen. In this spirit, this journal aims at generating open conversations between diverse disciplines in social sciences, humanities and law.
- preserve and cultivate pluralism as a normative ideal. Hence, it attempts to articulate a plurality of points of view for any theme, wherein there is both a need to listen and to speak, while engaging with another’s perspective.
- act as a springboard for briefly expressing points of view on a relevant subject with originality, evidence, argument, experience, imagination and the power of texts. It hopes that these points of view can be shaped towards full-fledged research papers and projects in the future.

संभाषण

संभाषण : मुंबई विद्यापीठाचे महाजालावरील पहिले नियतकालिक.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 129 व्या जयंतीचे (14 एप्रिल 2020) औचित्य साधून अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांच्या कल्पनेतून 'संभाषण' हे सर्वांना महाजालावर मुक्तपणे उपलब्ध होऊ शकणारे नियतकालिक प्रकाशित होत आहे .

या आंतरविद्याशाखीय द्विभाषिक (इंग्रजी आणि मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमध्ये समकालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक चर्चा सुरू व्हावी व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित व्हावा, असा हेतू आहे.

प्राचीन काळापासून भारतात आणि पाश्चिमात्य विचारविश्वात वैचारिक आदानप्रदानासाठी 'संभाषण किंवा संवाद' ही महत्वाची पद्धती म्हणून उपयोजली गेली आहे. 'Dialogos' या ग्रीक भाषेतील शब्दाचा अर्थही 'शब्दाद्वारे' (through words) असा होतो. शब्दांच्या माध्यमातील संभाषणाला येथे 'डायलॉग' म्हटले आहे. अनेक महनीय व्यक्तींनी उदाहरणार्थ मोहनदास करमचंद गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सरोजिनी नायडू, डेव्हिड बॉहम, Hans – Georg Gadamar, अँथनी अपिहा, मार्था नुस्सबॉम आदिंनी व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंध समजून घेण्यासाठी सामायिक संभाषण आणि संवादाच्या पध्दतीचा वापर केलेला आहे. जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पंडिता रमाबाई, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler, अशा अनेक विचारवंतानीही आपल्या वैचारिक मांडणीद्वारे संभाषणाची नवी स्फुरणे जन्माला घातली.

संभाषणाच्या माध्यमातून एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीसोबत विचारांची देवाणघेवाण करते तसेच ऐकण्याची आणि बोलण्याची प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी संवादाचे नाते निर्माण करत असते. शैक्षणिक क्षेत्रातील संवादाची अपरिहार्यताही त्याच्या मानवी विकासातील केंद्रवर्ती स्थानामुळे निर्माण झाली आहे. कोणतीही संभाषणे ही केवळ विशिष्ट भूप्रदेशाशी मर्यादित किंवा संबधित नसतात. तर ती एकाचवेळी स्थानिक व जागतिक स्वभावचरणांनी घडलेली असतात. अशा विभिन्न संस्कृतीतील संवादांच्या आधारे जग समजून घेणे, शैक्षणिक क्षेत्रातील सर्जनशीलतेला जपणे याच भूमिकेतून 'संभाषण' या द्विभाषिक आंतरविद्याशाखीय 'ऑनलाईन' नियतकालिकाचा प्रवास सुरू झाला आहे.

Framework

- This journal is open to contributions from established academics, young teachers, research students and writers from diverse institutional and geographical locations.
- Papers can be empirical, analytical or hermeneutic following the scholarly culture of critique and creativity, while adhering to academic norms.
- Commentaries and reviews can also be submitted.
- Submissions will be peer-reviewed anonymously.
- Some of the issues will publish invited papers and reviews, though there will be a call for papers for most issues.
- There would be an occasional thematic focus.

Guidelines for Submission

- Original, scholarly, creative and critical papers with adequate references.
- All references to the author should be removed from the submission to enable the anonymous review process.
- There can be a limit of approximately 3500-4000 words (for papers) and 1500-2000 words (for commentaries) and 1000-1200 words (for reviews).
- Essays should follow the Times New Roman font in size 12 with double space.
- Marathi contributions should be typed in Devnagari with Arial Unicode 12 font.
- All contributions should follow the author-date referencing system detailed in chapter 15 of The Chicago Manual of Style (17th Edition). The style guidelines in this journal can be consulted for quick reference.
- Authors should submit a statement that their contribution is original without any plagiarism. They can also, in addition, submit a plagiarism check certificate.
- The publication of research papers, commentaries and book reviews is subject to timely positive feedback from anonymous referees.

Publisher

Office of the Dean of Humanities, University of Mumbai, Ambedkar Bhavan, Kalina Campus, Vidyanagari, Mumbai-400098

This journal accepts original essays that critically address contemporary issues related to social sciences, humanities and law from an interdisciplinary perspective.

अधिष्ठाता, मानवविद्याशाखा विभाग यांचे कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर भवन, कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी, मुंबई - 400098

हे नियतकालिक समाजविज्ञान मानवविद्याशाखा आणि विधी या विद्याशाखांमधील सध्याकालीन प्रश्नांना आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोणातून भिडणाऱ्या अभिनव आणि टीकात्मक निबंधाचा स्विकार करते.

“In an ideal society there should be many interests consciously communicated and shared... In other words there must be social endosmosis.”

Dr. B.R. Ambedkar

Foreword from Honorable Shri Uday Samant Cabinet Minister for Education

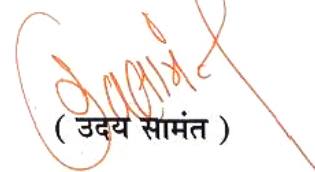
Government of Maharashtra
Mumbai- 400032

मंत्री
उच्च व तंत्रशिक्षण
महाराष्ट्र राज्य
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in
दिनांक : २५ APR 2020

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १२९ व्या जयंतीनिमित्ताने मुंबई विद्यापिठाने "संभाषण" हे ऑनलाईन नियतकालिक सुरु करणे ही आनंदाची घटना आहे. महाराष्ट्राच्या वैचारिक परंपरेला साजेसे असे हे पाऊल आहे. "संभाषण" या नियतकालिकातून महाराष्ट्रातील अभ्यासक, विचारवंत, संशोधक, विद्यार्थी यांनी आपले चिकित्सक लेख प्रसिध्द करावेत. सामाजिक, राजकिय, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रांतील विविध विषयांवरील हा लेखसंग्रह महत्वाचा दस्तऐवज ठरावा, अशा सदृच्छा देतो.

आज संबंध जग कोरोनाच्या आपत्तीमुळे संक्रमण अवस्थेमधून जात आहे. अशा या जगबदलाच्या काळात साक्ष ठेवून आपण हाती घेतलेला हा उपक्रम प्रशंसनीय आहे. आपला पहिलाच अंक " कोव्हीड १९ ला प्रतीसाद " या विषयावर प्रकाशित होत आहे. ही उल्लेखनिय बाब आहे. जीवनव्यवहाराची अनेक अंगे-उपांगे ठप्प पडलेली असताना आपण आपली सामाजिक, शैक्षणिक, नैतिक जबाबदारी ओळखलीत आणि मूल्ययुक्त कृती केलीत त्याबद्दल मी माननीय कुलगुरु, "संभाषण" चे संपादकीय मंडळ आणि सर्व लेखक, अभ्यासक यांचे मनापासून अभिनंदन करतो. आंतरविद्याशाखीय शैक्षणिक, सामाजिक वर्तुळातील अभ्यासकांचे इंग्रजी आणि मराठी या दोन्ही भाषांमधून विपूल संशोधनपर व दिशादर्शक असे लेखन "संभाषण" या नियतकालिकामधून प्रकाशित व्हावे अशी मनोकामना व्यक्त करीत या उपक्रमाच्या यशासाठी सदृच्छा देतो.

(उदय सामंत)

Foreword from Vice Chancellor

Prof. Suhas Pednekar

University of Mumbai

University of Mumbai

Mahatma Gandhi Road, Fort, Mumbai 400032, Maharashtra, India
Phone: +9122 2265 0403, 2265 6789 • Fax: +9122 2267 3573
Email: vice-chancellor@mu.ac.in • Website: <http://www.mu.ac.in>

Prof. Suhas Pednekar
Vice Chancellor

29th April, 2020

A Foreword from the Vice Chancellor

I am extremely pleased to foreword the first publication of Sambhāṣaṇ / संभाषण a free open access peer-reviewed bilingual (English and Marathi) interdisciplinary journal of this great university. The University of Mumbai has always been at the forefront of creating knowledge through excellence, scholarship and innovation. Hence, it is a great honour to its highest standards that on the 129th birth anniversary of Bharat Ratna Dr. B.R.Ambedkar, the Office of the Dean, Humanities has launched this bi-lingual interdisciplinary journal. It is an equal privilege that the first issue of the journal is released on 1st May, 2020 which is Maharashtra Diwas. I am happy that the Dean Humanities, Hon Editor of the online journal along with his team of Editor, Co-editors, Assistant Editors, Review Editors, Web Designer, Board of Consulting Editors and Advisory Committee gave material shape to Sambhāṣaṇ / संभाषण.

With this pioneering initiative, the Office of the Dean, Faculty of Humanities has opened the space for developing an academic culture of dialogue across disciplines to strengthen the environment of research at the University. Such dialogical spirit has been characteristic of humanities as a field. This journal will provide a platform to humanities to come together and voice their views on various aspects of social sciences, literature and law. This initiative will make a significant ripple in the academia. Having observed the growth and impact of its creation, I can say that it has offered University academic life a much-needed impetus.

The journal is in tune with Dr. Ambedkar's belief that the "cultivation of mind should be the ultimate aim of human existence". Sambhāṣaṇ / संभाषण as discourse, conversation, dialogue and interaction will go a long way to cultivate minds. Academic discourses respond to the challenge to enhance and stimulate the minds of all those who are involved in teaching, research and learning. As Bryant McGill rightly said, "Where wise actions are the fruit of life, wise discourse is the pollination".

I have gone through the research papers, both in English and Marathi, as well as, the commentaries and reviews. Given the current context of one of the most challenging periods in human life, this journal embarks on a multidisciplinary journey to discuss academic responses to COVID-19 in its first few issues. The inaugural issue largely focuses on its impact on Maharashtra, although many of the robust deliberations by scholars examine allied contexts that expand to the human condition itself. I am sure that this journal will generate meaningful responses to continue its reflections on this theme and several others to come.

Prof. Suhas Pednekar
Vice Chancellor
University of Mumbai

Foreword from Pro-Vice Chancellor

Prof. Ravindra Kulkarni

University of Mumbai

Prof. Ravindra D. Kulkarni
M. Tech. Ph. D.
Pro-Vice-Chancellor

University of Mumbai
Fort, Mumbai - 400 032.

Foreword

PEER REVIEW Publishing is the backbone of academic discourse. Novel ideas, scientific results, innovative theories, analytical interpretations, applied case studies and critical analysis are all pivotal to the growth of academic and research culture. It is essential that they are duly disseminated via online/print publications to share, corroborate and critique leading to the growth of disciplines. As Bharatratna Dr. Babasaheb Ambedkar observes, “An idea needs propagation as much as a plant needs watering. Otherwise both will wither and die”.

The mission of research and publication is the circulation of evidence-based, factual inquiry and critique of its work through discourses and conversations. I am pleased that the Office of Dean of Humanities, the Honorary Editor and other members of his team have, through their collective efforts and wisdom, is releasing the first of its kind online bilingual and interdisciplinary peer-reviewed Journal ‘Sambhāṣaṇ /संभाषण’. The journal will initially focus on the specific theme of responses to COVID-19 from diverse disciplinary perspectives.

Having read the contents of the inaugural issue of the journal, I am pleased that it was announced on the 129th Birth Anniversary of Bharatratna Dr. Babasaheb Ambedkar, with the first issue being released on May 1st, Maharashtra Day on the special theme of COVID-19, as suggested by the Honorable Vice Chancellor, University of Mumbai. Such conversations and dialogues are crucial to universities at a time when the entire world is facing a number of challenges, which need to be addressed and require ground-breaking, innovative and socially inclusive solutions.

The Office of the Dean of Humanities, along with its team, has opened the possibility for teachers, researchers, social scientists, students and professionals from across the globe to have interdisciplinary conversation. I extend congratulations to the Editorial Team for smooth initiation of publication of the scholarly Journal and hope that the journal will accomplish greater heights and milestones in due course.

Prof. Ravindra D. Kulkarni

Date: 29/04/2020

Editorial Note

The power of dialogue or Sambhāṣaṇ / संभाषण or to be able to surreptitiously slip into a discourse in a way Foucault would have liked us to and create a platform for an exchange of unsuppressed thoughts and views has been the motivating force in the inception of a free open access online journal of the University of Mumbai. If the 129th birth anniversary of Dr. B. R. Ambedkar on 14th April, 2020 has initiated the process of this dialogue, 1st May, 2020 witnesses the digital publication of the inaugural issue.

COVID-19 has ushered in a new phase in human life. The quotidian world shuts itself in a lockdown or turns into a containment zone in the face of grim forms of existence. On the other hand, state surveillance tends to become the new normal. Under these trying conditions the arts and the humanities all over the world, even so at the University of Mumbai seek to open avenues for deliberations to reflect, imagine, critique, meditate. As we gear up to different ways of living and social distancing, the virtual space has become a relevant representation of communication. In this

framework the Office of the Dean, Faculty of Humanities of the University of Mumbai aims to disseminate ideas and semiotics through this peer-reviewed bilingual journal.

The inaugural issue focuses on "COVID-19 and Responses" with a main focus on its impact on Maharashtra, as suggested by our Vice Chancellor Prof. Suhas Pednekar. However, given the global nature of the pandemic the commentaries engage with the global contexts of China and Nepal as well. Its key exploration is whether COVID-19 is exceptional, given the many epidemics and pandemics that have ravaged modern India since the colonial period. The possibility of coping with disease through digital technology is undoubtedly unique to the present pandemic. However, it also reveals the presence of social disparities that often translate into the digital sphere. Questions of privilege arise where weak public health systems repeat history in providing succour only to the privileged. The outbreak of the plague in erstwhile Bombay in August 1896 led to a two decade long destruction. The influenza unleashed in 1918 carried out its devastation without even sparing Gandhi. Colonial institutions of frail public health could not protect masses of Indians from the ruin of mass disease. A cursory glance at the history of the social dimensions of disease in India reveals that vulnerabilities of caste, gender and class impacted a section of Indians more adversely than others during the colonial era pandemics. This is evident in the way Savitribai Phule and her son Dr. Yashwant Rao both died while healing a casteist society from the ravages of plague. In 1867, Pandita Ramabai wrote to the British administration about the challenges that women faced due to the appalling conditions in plague shelters. Similar questions of social inequality, social welfare, psychological trauma and ecology have arisen as we combat a pandemic a century later in India in quarantine. These themes are explored by the papers on history, politics, migration and gender in this issue. Moreover, the present pandemic also poses questions to open up possibilities of living together in egalitarian, enabling and empowering ways. The papers in philosophy and literature also pursue a poignant question since Camus's *The Plague*: To what extent does a contagious disease compel human beings to engage with existentialist questions of renewing life with creativity and imagination,

while being haunted by their own mortality?

Keeping in mind the interdisciplinary approach of the journal, the papers, commentaries and reviews in this issue are both in English and Marathi. They include multifarious perspectives to lend diverse dimensions to the current crisis in the context of Maharashtra. The writings in this issue cover a wide range from history, political science and migration studies to philosophy and literature. Maharashtra is interpreted as a broad notion to include both context and location. Some of the essays engage with Maharashtra directly, while others engage with wider global and philosophical themes emerging out of the present crisis. We have received an overwhelming number of submissions on this inaugural theme. Hence, we will be continuing to deliberate on the COVID-19 in the humanities in our forthcoming issues as well.

As we explore the digital site through Sambhāṣaṇ / संभाषण special care has been taken to make the journal OCR-friendly.

Sambhāṣaṇ / संभाषण has striven to create new channels of communication at the University of Mumbai and opened a gateway for an academic discourse amongst subject experts and young research scholars. The editor and the co-editors are grateful to the authorities of the University of Mumbai, especially to Prof. Suhas Pednekar, Vice Chancellor and Prof. Ravindra Kulkarni, Pro-Vice-Chancellor for their encouragement and support. We would also like to express our gratitude to all the contributors of this issue, who have shown alacrity in timely submission of the articles. We thank our Advisory Committee and Board of Consulting Editors for their timely advice. We are obliged to our Review Editors for their creative suggestions and constant help. We thank our reviewers who went beyond the call of duty in providing their expertise and invaluable feedback, often at very short notice. We are indebted to our young and robust team of Assistant Editors who worked tirelessly round the clock in making this journal a reality. Our *dhanyavaad* to our Designer and Artist, Ms. Prajakti Pai for her creative design. Needless to add, without her immense talent and indispensable efforts this journal would not have reached a fruitful culmination.

Letter to the Honorary Editor: Rajesh Kharat

Dr. Anuradha Majumdar

*B Pharm, M Pharm, PhD Tech (Pharmacology)
Dean of Faculty of Science and Technology, University of Mumbai.*

April 25, 2020

At the outset I congratulate my colleague, Dean of Faculty of Humanities University of Mumbai, Prof Rajesh Kharat for releasing the first issue of the Journal *Sambhāṣaṇ*. I wish him and the editorial team the very best and hope this endeavour promotes and bolsters intellectual exchanges and fruitful deliberations. May it help augment the scientific tempo across the different faculties and departments, especially in the Humanities, and crystallize a think tank of editorial teams and authors through rigorous, scientific and rational *Sambhāṣaṇ*.

The world is going through an unprecedented trying time due to the global outbreak of Covid-19. These gripping times have shaken geopolitical alignments, tested the health care systems, and the drug and Personal Protection Equipment (PPE) stock of countries across the globe. India too is facing this daunting contagion and its outbreak. With our population of

more than 1.3 billion, we have managed to keep our numbers low by the timely policies and its execution by the State and Central Governments including isolation, testing and contact tracings. To speak in a lighter vein, 'the containments have contained' the spread of the contagion. On 22nd March 2020, the clarion call of the Hon'ble Prime Minister Shri Narendra Modi for "Janta Curfew" got nationwide support followed subsequently by the imposition of nation-wide lockdown with only essential services running.

Covid-19 is a virus, a sub-microscopic entity. Any virus needs a host cell to survive which can belong to any living organism including mammals, birds, plants and even bacteria. Viruses have proteins and genetic material (DNA and RNA) which enter host cells and use or usurp the host cellular machinery for self-replication. Thus, when infected, a host cell is forced to rapidly produce thousands of identical copies of the virion.

In the last two decades we have come across limited outbreaks or epidemics of Nipah Virus, SARS, Zika Virus, Ebola, Chikungunya, and Dengue. Some we have witnessed in our communities and some we heard or read of in the news as happening in far flung lands. The world has faced epidemics such as the Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus (SARS-CoV) in 2002 to 2003, H1N1 Influenza in 2009 and the Middle East Respiratory Syndrome Coronavirus (MERS-CoV) in 2012. However, the current outbreak of the novel coronavirus (2019-nCoV) has changed our lives. The infamous name of CoVs, which is an RNA virus, is due to the crown like appearance it owes to the presence of spike glycoproteins on the envelope. The virus primarily infects the upper and lower respiratory tracts and spreads easily by coughing and sneezing.

Globalization has shown the flip side in the form of rapid spread of the virus across continents. The virus, seeking host cells, crossed international boundaries through the hosts by airways, roadways and waterways especially in the early months. From Wuhan, China where the virus originated, it has now spread to 210 countries and territories with more than 2.7 million confirmed cases and 195,000 deaths. India has declared close to 24,500 positive cases and 775 deaths. The silver lining in

all this is the recovered cases where the patients have immunologically combated the virus, depicting active immunity. They now harbour antibodies against the antigenic determinants of the virus in their blood.

On 11th February 2020, the World Health Organization (WHO) Director General, Dr Tedros Adhanom Ghebreyesus, announced the acronym "Covid-19" for the emerging novel coronavirus. After assessing the extent of the global spread of the contagion, the WHO in its announcement on 11th March 2020 characterized the covid-19 outbreak as a pandemic. Our generation had never witnessed a pandemic of this scale before. In 1918, when the WHO did not exist, the Spanish Flu too was classified as a pandemic which went on till 1920 with an estimated 500 million people infected. The US Center for Disease Control and Prevention (CDC) states that the strain of the Spanish flu was H1N1 with genes of avian origin.

It's essential that we understand the evolution of life forms on our planet. It has been grossly estimated that the earth was formed around 4.5 billion years back. The prokaryotic bacterial species came into existence around 3.5 billion years back followed by the eukaryotic unicellular species traced back to around 2.5 billion years ago. Sometime later, viruses evolved with the simplest of structures which helped them to mutate and swap genetic material easily to sustain. Fossil evidence reveals that *Homo Sapiens* existed since 6 million years indicating that we are pretty new in the evolutionary timeline. The micro-organisms were very much entrenched in the ecosystem of our planet when we arrived and have survived for millions of years before us.

Current clinical management includes infection prevention and control measures and supportive care, including supplemental oxygen and mechanical ventilatory support when indicated. The national task force for Covid-19 constituted by the Indian Council of Medical Research (ICMR) recommends the use of hydroxychloroquine, a classical anti-malarial drug, as a possible prophylaxis for doctors and other frontline health workers. What works essentially to fight the virus is our own White Blood Cells (WBCs), and in the process the lymphocytes aid in development of natural immunity against it. This is the very principle of vaccines

which triggers artificial immunity. Across the globe a few vaccine trials have been initiated. Clinical studies are also rolled on to evaluate newer potential anti-viral drugs. However, typically any clinical trial to prove safety and efficacy of a new vaccine or molecule has to go through the required phases and it will take at least 6 to 18 months before we can see the pipelined options getting regulatory approval. Yet another approach is plasma therapy using the antibody-rich plasma of cured covid-19 patients. This explores the use of convalescent plasma collected from individuals who have recovered from Covid-19. The Drugs Controller General of India (DCGI) cleared the clinical trial of plasma therapy in Covid-19 patients. However, we have to remember that the virus is out there in nature, it's now up to herd immunity or exposure immunity, with some nonspecific drugs and interventional support, till we have effective vaccine/s or specific anti-viral drug/s in the anvil. Till then all precautions have to be in place.

To this effect, it is essential to promote balanced nutrition rich diet and vitamin supplementation to bolster our immunity. It is of paramount importance to maintain social distancing and respect containments, to use PPEs like mask and gloves when we do venture outdoors, and civic bodies and organizations should maintain sanitation as directed by the government. As governments all over the world struggle to balance their decisions and commitments to the lockdown, to health and security, and measures for economic and financial stability, we academicians are also facing major questions on completion of academic commitments, holding of end semester examinations and starting the next academic year. Many institutions and faculty have adopted online teaching platforms during these trying times. However, the digital divide hampers universal adoption and equitable access to these tools. Pragmatic set of directives is soon expected from UGC and MHRD regarding future planning which Universities can adopt.

I believe that in the post-Covid-19 world there would be a new normal on many factors of global concern like geopolitical strategies, alignments and dynamics, indigenous manufacturing and supply chains, respect for life forms, medical preparedness, health care policies and prediction

systems and so on. This crisis will create a ripple effect in challenging norms and creating new thought processes. It will change our ways of life forever. These gripping times have dispelled the conjecture that 'we are in control'.

Today, in his mail to all the teachers and colleagues, the Hon'ble Vice Chancellor of University of Mumbai, Prof. Suhas Pednekar wrote, "A multi-pronged strategy is necessary to manage current and future crises". He added, "It appears that there will be drastic change in overall dynamics of the higher education system in future". He also said, "Friends, we need to prepare for all the unknown possibilities of tomorrow". How well he has summarised the impact of the Covid-19 crisis! He knows it goes beyond and deeper than just the rescheduling of examinations and preparing for the next academic year. This is expected to initiate calls for paradigm changes in higher education and, more precisely, thinking in terms of borderless higher education. We will all have to brace ourselves for the imperative changes in higher education and gear up for driving it.

I believe that Prof. Rajesh Kharat and his editorial team of writers and researchers, are on the first of many steps to making such transformations happen – through conceptual innovation, thinking and analysis, and ever-new and fruitful *samvaad* and *Sambhāṣaṇ*.

References

I have made extensive use of the official websites of organizations like the World Health Organization (www.who.int), The Centre for Disease Control and Prevention (www.cdc.gov), Indian Council for Medical Research (www.icmr.nic.in), and the Central Drugs Standard Control Organization (cdsco.gov.in)

McInerney, James O., Mary J. O'Connell. 2007. "Mind the gaps in cellular evolution." *Nature* 541, no. 7637 (January): 297–299

<https://doi.org/10.1038/nature21113>

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

Editorial Team

We gratefully acknowledge the constant support from Prof. Suhas Pednekar, the Vice Chancellor and Prof. Ravindra Kulkarni, the Pro-Vice-Chancellor, University of Mumbai in publishing this journal.

Honorary Editor :

Rajesh Kharat, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Editor :

Kanchana Mahadevan, Department of Philosophy

Co-editors :

Meher Bhoot, Department of German

Satishchandra Kumar, Department of Applied Psychology and Counselling Centre

Review Editors :

Gita Chadha, Department of Sociology, University of Mumbai

Ashwini Torane, Department of Marathi, T.K. Tope College

Assistant Editors :

Viplov Dhone, Department of Philosophy, Birla College

Bharatwaj Iyer, Department of Humanities and Social Sciences, IIT Mumbai

Arunima Kaushik, Independent Researcher, Mumbai

Rucha Pawar, Department of Philosophy, University of Mumbai

Designer and Artist :

Prajakti Pai, Independent Designer and Visiting Faculty, Rachana Sansad Mumbai

Advisory Committee :

Aravind Ganachari (Retd), Department of History

Ashok Modak (Retd), Centre for Soviet Studies

Indra Munshi (Retd), Department of Sociology

Dilip Nachane (Retd), Department of Economics

Biswamohan Pradhan (Retd), Department of Linguistics

Board of Consulting Editors :

Yojana Bhagat, Department of Pali
 Bharat Bhushan, Office of Academic Development YASHADA, Pune
 Sanjay Deshpande, Centre for Central Eurasian Studies
 Narayan Gadade, Department of Philosophy
 Wilbur Gonsalves, Department of Applied Psychology and Counselling Centre
 Kunal Jadhav, Department of Lifelong Learning and Extension
 Sampada Jadhav, Department of Library and Information Science
 Sanhita Joshi, Department of Civics and Politics
 Manjiri Kamat, Office of the Dean, Faculty of Humanities
 Anagha Kamble, Department of History
 Manisha Karne, Mumbai School of Economics and Public Policy (Autonomous)
 Meenal Katarnikar, Centre for Extra Mural Studies, Archaeology and Ancient Indian Culture
 Muizza M.E. Kazi, Department of Urdu
 Balaji Kendre, Rajiv Gandhi Centre for Contemporary Studies
 Sakina Khan, Department of Persian
 Vinod Kumare, Department of Marathi
 Sachin Labade, Department of English
 Sunita Magare, Department of Education
 Renu Modi, Centre for African Studies
 Suchitra Naik, Office of the Dean, Faculty of Humanities
 Madhavi Narsalay, Department of Sanskrit
 Mrudul Nile, Dr Ambedkar International Research Centre for Social Justice
 Renuka Ozarkar, Department of Linguistics
 Hubnath Pandey, Department of Hindi
 Daivata Patil, Department of Communication and Journalism
 Aparna Phadke, Department of Geography
 Sudhir Puranik, National Service Scheme
 Ratilal Rohit, Department of Gujarati
 Sheetal Setia, Department of Law
 Mohamed Shahid, Department of Arabic
 Rikeesh Sharma, Naval War College, Goa
 G.N. Upadhya, Department of Kannada
 Vidya Vencatesan, Department of French

DISCLAIMER: The editorial team does not necessarily share the views of the authors who are solely responsible for their papers, commentaries and reviews.

“Dedicated to the doctors, nurses, ASHA and health care workers, sanitation staff, police personnel, as well as, all others, many of who have lost their lives at the frontlines of the resistance to COVID-19”

Section 1

Research Papers,
Commentaries & Reviews
in ENGLISH

RESEARCH PAPERS

26 **Vicissitudes of Life in Cities of Maharashtra in times of COVID-19**

Tanya Chaudhury

33 **The City and the Disease: Locating State Strategies and Public Response**

Anagha Kamble

44 **Social Distancing, Caste Discrimination and Vulnerability amidst COVID-19 Pandemic**

Subhajit Naskar

49 **Gender Concerns in Lockdown due to COVID-19 Pandemic in Maharashtra**

Vibhuti Patel

57 **COVID-19: Impact on Elderly in Mumbai**

Aarti Prasad

65 **Building Hope and Solidarity: Camus and Derrida**

Biraj Mehta Rathi

COMMENTARIES

74 **How Did China manage its COVID-19?**

Avinash Godbole

79 **Challenges to Nepalese Migrants in India Amidst COVID-19**

Rishi Gupta

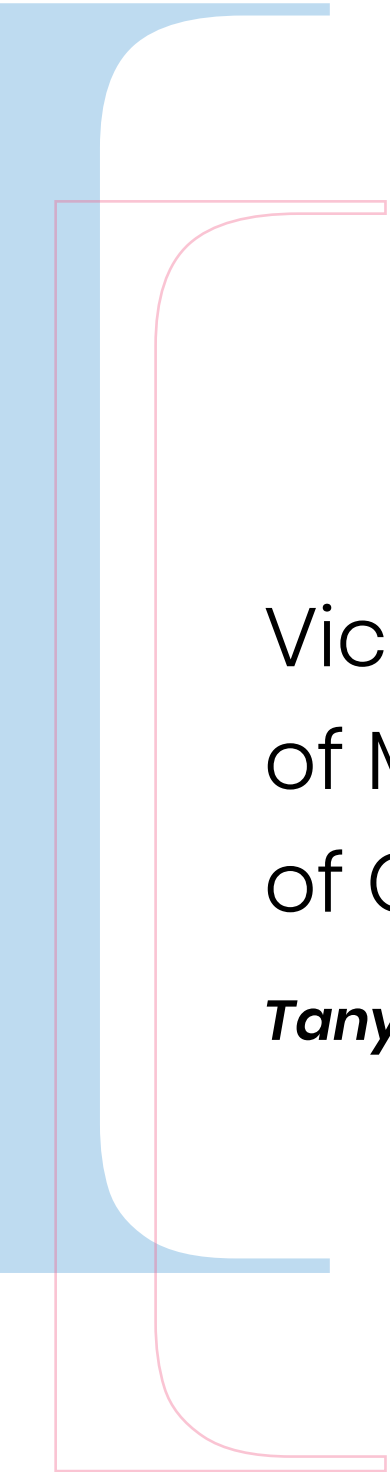
REVIEWS

85 **Guidelines for Mental Health Care Settings During the Pandemic COVID-19: A Mental Health Percept Out in Time**

Juhi Deshmukh & Sweta Gupta

Research
Papers

ENGLISH

Vicissitudes of Life in Cities of Maharashtra in times of COVID-19

Tanya Chaudhury

School of Development Studies, Ambedkar University, Delhi

Email: : tanya.16@stu.aud.ac.in

The article reflects upon the precarious work and living conditions of migrant workers of urban Maharashtra. The unprecedented and inevitable lockdown to contain the spread of coronavirus has left the workers without source of income which makes it impossible for them to buy food and pay rent. This paper would argue that the specific case of migrants gathering in Mumbai amidst the lockdown is situated within the larger context of their lived experiences of distressed rural areas. The whole project of building the urban depends solely on migrant labour. However, migrants have never benefited from their contributions towards urban development. History of urban planning of cities in Maharashtra shows that migrants are left to fend for themselves as their social security is completely neglected. Having situated the problem as such, the article suggests ways in which a collaboration with citizens and the private sector can be created, in order to equip the government to tackle this health and socio-economic crisis at large.

With news of the extension of lockdown till May 3rd, nervous migrant workers had thronged Bandra on April 14th. The event posed a new problem for the Maharashtra government. Due to the pandemic, the scale of deprivation migrants face is huge. The sudden gathering of migrant workers at Bandra on 14th April, after the PM's public address, brings into notice the ways in which rural interacts with urban to produce a segmented labour market.

Various uncomfortable questions about urban life, that haven't been treated adequately have surfaced now viz., workers engaged in precarious jobs, exploitation of labor, incompetency of the health infrastructure, consumerism, poverty, gender roles in domestic spaces. At the heart of the issues concerning migrants, lies structural inequality maintained within urban cities. Apart from the complexities of class difference, there are many concerns that need to be addressed in order to comprehend the ongoing issues of public health, economy, and an overall social crisis. This article highlights the interconnections between the process of migration in Maharashtra and the vulnerabilities of migrants concerning their social reproduction. The relationship is examined in the context of rampant withdrawal of all support from the government in neoliberal economy. The incident of 14th April has drawn criticism. Some questions that emerged after this incident are dealt with in the following sections.

Who are these people on the streets?

As per the Census of 2011, The Urban Agglomeration of Mumbai which includes the districts of Mumbai City, Mumbai Suburban, and Thane had a population of 2.35 crore. Of this total population, 1.01 crore, or 43.02 per cent, were recorded as migrants as per the definition of the Census authorities. Mumbai had 41.01 lakh inter-state migrants in 2001; in 2011, this number stood at 46.44 lakh, with an increase of 13.22 per cent. The corresponding numbers for intra-state migrants were 28.16 lakh and 43.44 lakh, an increase of 52.78 per cent. Besides, an analysis of National Sample Survey Organisation (NSSO), the 64th Round on migration revealed that out of every 1000 migrants in urban Maharashtra, 370 migrate from villages within the state. while 198 from villages outside the state border (Rajadhyaksha, 2012).

The old political narrative of 'son of soil' has been used by politicians, which has often been translated into discriminatory behavior against migrant workers from the Northern states. It is evident that Mumbai attracts migrants from all parts of India. Nonetheless, it is worth noting that in past few years, a significant number of migrants in urban Maharashtra are from within the state. The presence of large number of migrants in Maharashtra, particularly Mumbai, depicts a case of rural-urban divide. However, it also shows the case of complexities within the rural-urban divide. The ways in which rural-urban lives and economies are dependent on each other has become evident at the time of this crisis.

Why are the people on the streets?

Most of the migrant workers from northern states work in the construction sector for infrastructure projects in the cities. With ever-expanding urbanization, most of the migrants are finding employment in the construction sector much closer to rural areas. The inter-state migration in Maharashtra has to be seen in the light of ongoing rural distress and wide regional disparity. In order to confront the reality of migration without placing emphasis on the inter/intra migratory trends, one needs to consider the fact that migrant workers have been treated as a blind spot by the administrators. According to legislative provisions of the Inter-state Migrant Workers Act (1979) and Street Vendor Act (2014), the administration should keep records of migrant workers. However, there is little supervision over the working conditions of the migrant workers.

Hence, due to the lack of regulations, there is a large scale of deprivation despite the declaration of relief funds, direct transfers, and distribution of ration/food by the state. Academics and activists working closely with migrants to provide aid have reported that the relief funds and rations are reaching only a minuscule percentage of the population. A survey of 11,159 migrant workers stranded in different states found that between April 8th and April 13th, more than 90 percent did not receive rations from the government. From March 27th to April 13th, 70 percent of surveyed workers had only less than Rs.200 left with them. In Maharashtra, 99 percent of surveyed workers did not receive rations (Stranded Workers Actions Network, April 20th, 2020, The Hindu). With no effective aid from the government during an unprecedented situation, migrant workers all over the country are seeking to return to the place they call home.

Why are they vulnerable?

The migrant workers on the streets walking towards their homes, irrespective of which state they are from, are section of labour which is always in transit owing to the uncertainties in life due to lack of social security provisions at work. There are three aspects of transit labour in urban Maharashtra, one being the transitory jobs with no security/provisions. Such employment's availability depends on various factors such as seasons, economy, and times of crisis like that of an ongoing pandemic. Secondly, the work requiring movement across the city, for example the dabba-walas, the vendors on local trains, fisherwomen

and men, delivery and other service providers are labelled as 'informal'. This result in an incessant insecurity around their work. The third aspect is that of transitory lives not in terms of migration, but that of their living spaces or shelter after migration. For migrants, housing in urban spaces mean makeshift congested houses, bastis, or rental accommodation that is under constant supervision of state because it is termed as 'informal settlement'.

The constant emphasis on the contractualisation of jobs under neoliberal economy had created a reserve pool of labour, whose labour power can be used and discarded as per needed. The economy of India is currently predicated on labour markets where workers are not able to earn even the minimum prescribed wages. Lowering the cost of production by not regulating labour's working conditions, health and social security are enabling the economy to function, specifically in the case of small and micro-scale industries. Social reproduction theorists have always emphasized on capitalism privatizing the lives and life-making (Bhattacharya 2020). The global labour market has left workers to fend for themselves because it values commodity production while undervaluing labour.

Mumbai has a longstanding history of strong labour union disrupted by opening up of the economy and shutting down big industries to pave the way for alluring real-estate sector. Maharashtra's focus towards its primary sector has not been adequate which has resulted in acute rural distress, for the past few years. Mumbai being a primary center, receiving an influx of migrants, engaged in unstable, insecure labour in the city. After the outbreak of the pandemic, reports in print and digital media have described migrant's labour as 'essential' to run the economy. However, the past experiences of these workers of not being acknowledged by the state by placing migrants under the constant radar of 'illegal' or 'informal', the lack of assistance has been legitimized. This has been evident in the numerous cases of fire hazard, accidents, unsanitary working conditions and job security. The destruction of their homes and eviction is a harrowing experience for many workers. With no confidence in the state, they are left to fend for themselves at all times. In the case of the lockdown, that meant walking home for days on end. This lack of confidence despite the declaration of relief/funds is understandable as the state is failing to successfully reach out to these workers to ameliorate the issues that they are facing. Further their image as 'outsiders' is also pushing them towards further marginalization in these difficult times.

Involving Citizens, Local Authorities and Private Sector

In times of lack of organization of employment and social security, it is the networks of migrant workers which have facilitated them to secure their place in cities. The large number of migrants gathered at the station, as reported by few media sources, were misinformed by a rumor trending over a news channel about re-opening of train and bus services. Whereas few other sources from media have reported that migrant workers had gathered to demand the transport facility to return to their homes. Setting aside the factors that contributed to this event, the ways in which these migrant networks function can be used as a source of information for providing them with aids. The neighborhoods of working-class population are known to local authorities, distribution of food/ration, and transferring money in their accounts is feasible. However, in order to efficiently address such a large number of people, we need to involve the public and raise awareness regarding the deprivation of migrants amidst this pandemic. The administration can carry this out through the public address of its plan and the ways in which it will be implemented. The state can effectively record number of targeted individuals and the spaces they occupy by collaborating with activists and organization already working on providing relief. Bringing in the economic and innovative capacity of private sector is also necessary for realizing these goals.

Various religious communities are working with the government to provide food to these essential workers as well as those left without work. NGOs and activists are opening up helplines for workers in distress. As laudable as these initiatives of citizens are, it is to be kept in mind that these services must be extended to the peripheral areas of cities, which have been always neglected leading to their marginalization. Besides, these forms of community help also have to be extended to spread the right information, protecting the migrants from stigmatisation at their place of living, distribution of masks and health care equipment at local health centers. Every functioning institutional machinery at the local level, could tie-up with the local MLAs and authorities for distribution of essentials to poor households irrespective of identity documents like ration card. The onset of a pandemic should not lead to a systemic minimizing other health risks that the public may face. Hence categorization of the population at ward level health officials as per their health profile and their treatments in non-COVID-19 hospitals should be taken into account. Collaboration between local citizens and police authorities for regulating price of goods

and rent in residential areas of migrant workers may offer some assurance so they refrain from moving towards rural areas.

Crowdfunding benefits for stressed workers by multi-million MNCs and app based companies may not be an adequate measures they seek to absolve themselves of their obligations towards their workers (Medappa and Taduri 2020) Companies (like Zomato, Dunzo, Ola, Uber, Swiggy) whose valuation stands at multi-million dollars and have till now operated as non-providers of labour services to their own workers (also sometimes known as gig-workers) should provide their workers with minimum income guarantee along with relaxation of the targets. The panic amongst workers is caused by no confidence in state authorities and future uncertainty. Therefore, it is now an appropriate time to take measures for recognizing economy's dependency on migrant workers, which has been due for long. Furthermore, we need to understand that lack of correct information and fast spread of misinformation are two key factors to reduce the adverse effects of this crisis. Many migrant workers lack the knowledge about government's relief plan as well as access to it. So far, there has been no concrete public notification of plan with which government is going to deal with starvation and destitution of migrants post the COVID-19 pandemic.

References

Bhattacharya, Tithi. 2020. "Social Reproduction and the Pandemic, with Tithi Bhattacharya". Interview by Sarah Jeffe. Dissent. April 2, 2020.

https://www.dissentmagazine.org/online_articles/social-reproduction-and-the-pandemic-with-tithi-bhattacharya

Government of India. 2001, 2011. Census of India. New Delhi. Office of the Registrar General and Census Commission.

Medappa, Kaveri and Pradyumna Taduri. 2020. By crowdfunding benefits for embattled workers, app-based services are evading their own obligations. Scroll.in. April 22, 2020

<https://scroll.in/article/959766/by-crowdfunding-benefits-for-embattled-workers-app-based-services-are-evading-their-own-obligations>

Rajadhyaksha, Madhavi. 2012. "70% migrants to Mumbai are from Maharashtra". Times of India, September 17, 2012.

<https://timesofindia.indiatimes.com/city/>

mumbai/70-migrants-to-Mumbai-are-from-Maharashtra/articleshow/16428301.cms

Stranded Workers Action Network. (April 20, 2020). Distress During Lockdown. The Hindu

The City and the Disease: Locating State Strategies and Public Response

Anagha Kamble

*Department of History,
University of Mumbai.
Email: anagha0123@gmail.com*

“Pandemics are not going away. There is no doubt more to come. A pandemic might come from an old and familiar foe such as influenza or might emerge from a new source—a zoonosis that has made its way into humans, perhaps” - Christian W. Mc Millen

The post Cold War era was marked by the onset of globalization – time space compression as stated by David Harvey, which accelerated the production of finance, goods, services and movement of people. (Harvey 2018,54.) Among the various factors of globalization, diseases, epidemics and pandemics have an important role to play, as these issues influence the very process of globalization. Social scientists regard such events as intriguing as they pose new questions about our collective future. The current pandemic of COVID-19 brought the globalised world to a grinding halt. By mid April 2020, 2,004,383 cases are reported and the death scale has touched 126,811. (World meter 2020)

This paper attempts to understand the role of state and response of the public in dealing with epidemics by comparing epidemics in two different historical periods- colonial Bombay and globalised Mumbai.

History and Disease:

There is a close relationship between epidemics and history, as every major epidemic or pandemic alters the course of history. Understanding epidemics from the perspective

of history is an endeavor to know the big picture of 'historical change and development' (Harrison 2004, 5). Prior to the modern age, epidemics were often understood as divine retribution. Several inter connected developments unfolded during the renaissance in the sphere of politics, economics, science and technology. The rise of nation states and modern economy created bureaucratic machinery for the maintenance of law and order. (Foucault 2009, 256) Urban centers became the sites of production and exchange. Public Health has been treated as a common good and the collective responsibility of the state. The rise of bacteriological and epidemiological sciences helped in understanding the interconnectedness between disease and population. Modern medical discourses of health, hygiene and sanitation became integral part of the bureaucratic machinery of nations which turned population into the object of medical surveillance. Epidemics were perceived as a threat to the population which in turn could have ramification on the society and political economy. (Jackson 2017, 134)

During the nineteenth century studied epidemics such as cholera, typhoid, small pox, plague through the prism of miasma theory. It triggered sanitary reform movement all across Europe and urban areas became the target of sanitary reforms, quarantine measures and public hygiene practices. There was an explosion of medical surveillance practices in Europe. (Foucault 2002, 140-141) Global capitalism, modern means of transport and trade led to a widespread of diseases. The colonial state imposed the same practices in the colonies. Though biological in origin, an epidemic's impact on society is enmeshed in its socio-economic, political and cultural structures.

Bombay and the Bubonic Plague (1896)

Nineteenth century witnessed the rise of colonial Bombay as a prominent industrial centre with trade links across the world. The trade and textile industry led to the influx of migrant population to the city. However, this development was marked by disparities of class, infrastructure, health care and sanitation, ramifications of which were evident during the Bubonic plague epidemic. (Ghadge 2018)

Plague was first recorded in September 1896 from the city of Bombay (Deshmukh 1988, 479). The colonial government was initially reluctant to take action fearing the impact of quarantine measures on international trade. (Chandavarkar 1992, 207; Pati and Harrison

2009, 2) The stakes of the British Empire in the international political economy and the discussion about plague in the Venice sanitary convention played a vital role in prioritizing anti-plague initiatives. (Dutta 2009,77-78; Arnold 1993,205) The government identified the sick, moved them to the hospitals, segregated their contact into health camps and disinfected localities (Chandavarkar 1992, 207). Plague research committee was formed with Dr Waldemar Haffkine as a member who discovered a vaccine. (Verma 2020) Initially there was only one Arthur Road hospital. The government enacted the Epidemic Disease Act of 1897. Inspection checkpoints and detention camps were set up at railway stations (Chandavarkar 1992, 208). Military personnels were enlisted along with medical practioners to conduct door to door inspection – mainly to identify bodies with glandular enlargements. Their touch was considered as violation of bodily privacy. (Arnold 1993, 214)

The intrusive measures often led to riots. Exodus from the city caused the further spread of the disease. (Arnold 1992, 216) Eventually the government realized the need to involve educated Indians as public health volunteers. (Echenberg 2010, 75) Leaders of the working-class movement like Narayan Meghaji Lokhande also played a pivotal role during the epidemic. (Kadam 1995, 151) It took two decades of research to understand the role of rat fleas in the spread of the epidemic According to Ira Klien, natural immunization rather than medical policies may have curbed the spread of the epidemic. (Klein 1988, 754-755) David Arnold considers 'the natural limits set on its spread by a variety of zoological and ecological factors, such as the geographical distribution of certain species of rat fleas and the growing immunity of rats to the plague bacillus' as the reason for the decline of plague. (Arnold 1993, 235-236)

Almost 124 years after the outbreak of the plague epidemic, the city is attacked by the Covid- 19 pandemic. The present Mumbai is governed by a democratic state structure that has a functional public health system. There is clarity about the origin and trajectory of the current pandemic. There is a coordination between World Health Organization and India in dealing with the crisis. The state has deployed a blend of old and new legal, administrative and medical strategies and techniques to combat the pandemic.

Mumbai and Covid -19

The first reported case of Covid-19 in India had a direct link to Wuhan. (Livemint 2020) The World Health Organization (WHO) Director General, Dr Tedros Adhanom Ghebreyesus warned the countries with weak public health system to be on alert. (Newey 2020) Debates started in India whether its health care system is robust enough to deal with the pandemic. Apart from medical infrastructure other issues of concern that could strain the health infrastructure were population density, crowded cities, urban slums and internal migration. (Menon and Acharjee 2020)

On 11th March, 2020 immediately after WHO declared COVID-19 as pandemic (WHO, 2020), the Indian state swung into action by halting the issuance of visas. The government took initial steps by launching awareness campaigns. The Brihanmumbai Municipal Corporation (BMC) began monitoring passengers exiting the Chhatrapati Shivaji Maharaj International Airport.(Indian Express 2020) The Epidemic Diseases Act, 1897 was invoked as 'The Maharashtra COVID-19 Regulations 2020.(Government of Maharashtra Public Health Department 2020) The BMC initiated a digital initiative by launching GIS map of Covid-19 affected areas and used drones for monitoring the streets. (Moneycontrol.com 2020; Hindustan Times April 17 2020) Isolation wards were arranged in several hospitals. Massive program of medical testing was initiated.

The fear that the state authorities constantly grappled with was how to insulate the slums from COVID-19. The 2011 census states the total number of slums in Mumbai city as 1,135,514 with a population of 5,2,06,473. The slums account for 41.84% of total population of Mumbai city (Census of India 2011) The main reason why slums have become a matter of concern for the state and civil society is primarily due to its population density. However, the government has tried to implement measures that will prevent the rapid spread of the virus.

As we compare the two epidemics, we find certain similarities and differences. In both cases, the disease posed a challenge to the state system where state has played an interventionist role. The techniques of surveillance like observation, registration, quarantine, segregation and hospitalization were used in both ages. The policies of the colonial state underwent drastic transformation as they met with hostility and violence. However, there were sections of people who did not oppose the policies of the colonial state. (Chandavarkar 1992, 217-218) Eventually, the British realized the need to include Indians as

mediators in their medical operations. In the present pandemic, it is the condition of the public health infrastructure rather than the state's medical strategies causing concern to the public.

In the early days of the plague outbreak the etiology of the disease was unknown. The medical professionals were accorded greater importance alongside bureaucrats. (Arnold 1993, 208-209) The role of rat fleas as disseminators of plague was discovered in 1908. Till then, state firmly believed that it was the unhygienic conditions and human bodies which caused the disease. Waldemar Haffkine discovered a vaccine which was slowly and gradually administered. (Arnold 1992, 233) The policy of hospitalization was often forceful during the plague epidemic which caused unrest among the people. Hospitals were perceived as 'places of torture and places intended to provide material for experiments' (Chandavarkar, 1992, 229). According to some scholars the reaction to western medicine was not always one of rejection (Chandavarkar, 1992, 231). However David Arnold argues that the initial years of the epidemic exposed a 'crisis of confidence in western medicine and public health' and though met with resentment it 'paved the way for greater commitment to the idea of public health' with the realization that western medicine had to adapt to the Indian milieu. (Arnold 1992, 237) In the current pandemic the scientific community is well aware of the etiology of the disease. Scientists across the world, and WHO are developing a vaccine. Nonetheless, the inadequate medical infrastructure in India remains an obstacle at large. Medical staff and the police are working without adequate personal protective equipment which puts their health and safety at risk. (Shukla 2020) The initial apprehensions about the condition of public hospitals in Mumbai were effectively addressed by the state. (Shelar 2020; Dhote 2020) A closer look at the health care budget in India could probably give detailed insights to analyze the attitude of the state towards public health.

Epidemics perpetuate existing social hierarchies. In the colonial period the social and religious prejudices also played a role in the attitude of the people towards hospitalization (Arnold 1992, 229) Some scholars believe that it was the doubt on the intention of the doctors and desire to live with their families which caused people to resent hospitalization (Jackson 2017, 179). In April 1897, Kesari reported an incident where Brahmin man who lived only on milk while in hospital instead of food, as it was served by person from the lower caste. (Arnold 1992, 213) The government was finally compelled to permit religious and caste leaders to erect plague hospitals at their own expense. (Gatacre 1897, 3-4) Thus caste prejudice shaped the Indian attitude towards hospitals.

COVID-19 has also brought to the fore social prejudices and discrimination. In Uttar Pradesh, quarantined patients refused to eat food prepared by lower caste. (Elsa 2020) In Mumbai, a person refused to accept grocery delivered by a Muslim delivery agent. (Rao 2020) During the Bubonic plague, the municipal workers like scavengers, sweepers and drivers of municipal vans were declared as providers of essential services and were prohibited from leaving the city. (Dossal, 2005, 3898) In the current pandemic too, the Indian government has deemed sanitation and cleaning to be essential services, which must continue during the lockdown. (Sur, 2020) The state is struggling to provide adequate safety equipments to the sanitation workers. The bulk of the sanitation workers who are exposed to the dangers of the disease in both cases belonged to the lower caste.

The relation between poverty, squalor and disease was entrenched in the colonial hygienist discourse. Thus, the poor and the working class living in unhygienic conditions were considered as the carriers of the plague bacilli. (Kidambi 2004) The poorer localities became the target of the disinfection policy and incurred resistance from the working class. However, the need to provide better housing to the urban poor as part of urban restructuring was realized. This led to the formation of The Bombay City Improvement Trust in 1898 which undertook projects to design better housing. Congested habitation is just as much a concern for the present crisis as well. The Ministry of Health Affairs enacted the policy of defining containment zones where several positive cases of covid-19 are found. The aim is to contain the disease within a defined geographic area by means of quarantine, physical distancing, isolation, testing suspected cases and spreading awareness among the public. (Patranabis, Gandhi, and Tandel, 2020) Dharavi is spread over 240 hectares and has a population of 8,50,000. The correlation between spread of Covid-19 cases and the declaration of containment zones by the BMC reveals a structural relationship between epidemics and poverty. A house in any slum in Mumbai is of 250 square feet with minimum 10 people living in the house (Hindustan Times, April 12 2020). Thus, the idea of 'physical distancing' seems impossible. While the state has been making efforts to deal with the issues of slums, the present crisis has brought to the fore the harsh realities of urbanity – 'each global city has a global slum'. (Sassen 2011)

The issues of migrants of the city surfaced in acute ways during times of crisis. Between early October 1896 and the end of February 1897, fearing the epidemic and the colonial policies several fled the city, bringing the commercial and industrial life to a standstill. (Arnold, 1992, 207) A century later, the city still continues to be largely dependent on a huge migrant population. After the extension of lockdown by the Centre, thousands of migrants flooded

the streets of Mumbai as they wanted to return to their native places. For the poor and the migrants working in the unorganized sector, the lockdown announcement has caused loss of wages. (Agarwal, Jain 2020) Neither the Centre nor the state governments anticipated the gravity of the situation of the migrant population. The Maharashtra government immediately ran relief camps and food supplies to prevent the migrants from crowding the roads and railway stations. (Bavadam, 2020) The colonial governments concern with the exodus of workforce was more to do with the commercial repercussions along with preventing the spread of the disease, while the present governments' immediate concern centers solely on containing the epidemic.

Conclusion

The modern world of nation state and capitalism has been shaped by the outbreak of epidemics and pandemics. As remarked by Mark Harrison, 'the control of disease became one of the most important functions of the state, along with the protection of its people from external aggression' (Harrison 2004,5). The developments in the 19th century testifies the fact that controlling the spread of epidemics, conserving the health of the population and expansion of medical policing was critical to the consolidation of nation state system in Europe and colonization process outside Europe. If railways, steamers and industries were vital to the sustenance to the 19th century geopolitics and capitalist expansion then medicine and statistics became essential elements of biopolitics. Sanitary conferences and institutionalization of western medicine had deep linkages with 19th century state practices and industrial capitalism since pandemics had the potential to destroy sovereign borders and disrupt trade routes. In fact, the purpose of the first International Sanitary Regulations (ISR) adopted 1851 in Paris was to protect international trade and travels of the colonial powers in the backdrop of cholera epidemic. (Geisecke 2019) Thus, the overall measures undertaken by the colonial state to control the plague epidemic in the city of Bombay can be located in the larger context of world politics of that time. The twentieth century witnessed the expansion of the concept of public health from national to international level. This was seen through institutions like League of Nations Health Organization and World Health Organization. In the twenty first century, the character of the WHO is reflecting the current realities of globalization. The revised International Health Regulations (IHR-2005) of the WHO aims to prevent and control the spread of cross border infectious diseases, at the same time protect the flows of global trade and travel. The new

regime makes government accountable to its own citizens and the global community and also demands establishing core public health capacities to deal with infectious diseases. (World Health Organization International Health Regulation 2005) WHO has been facing criticism in the handling of COVID-19 crisis. Critics have raised issues relating to the growing influence of China in the funding of WHO and in 'public health colonization of the world'. (Subramaniam 2020)

The COVID-19 crisis has been shaped by the nature of global politics, thereby raising an important question. Is the pandemic a crisis of globalization or a crisis demanding a robust global response and co operation? The global efforts to halt the pandemic will depend upon the actions taken at the local, regional and national level. The globalization project driven by neo liberalism failed to take into account the issues of the developing nations and its marginalized groups, indigenous people, ecological crisis. The mere focus on finance capital, consumerism and technological fetishism led to elision of global socio-economic inequalities and vulnerabilities and cities have become the micro-realities of the same. A lot of discussion and debates will occur on how the post Covid-19 world in general and Mumbai in particular will take shape. The need of the hour atleast for India is to move towards universal health care for all and redesigning cities on the principles of social justice. A new global social contract is needed based on the values of accountability, transparency and the participation of the multitude to make the planet hospitable for mankind.

Notes:

Anup Agarwal, Yogesh Jain. 2020. 'India cannot fight coronavirus without taking into account its class and caste divisions', Scroll, 24 March, 2020/

Arnold, David. 1993. *Colonising the Body : State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth -Century India*. University of California Press, Los Angeles, 1993, p.205

Biswamoy Pati and Mark Harrison (eds.). 2009. *The Social History of Health and Medicine in Colonial India*. Routledge Publications, London, p.2

Chandavarkar Rajnarayan. 1992. 'Plague, Panic and Epidemic Politics in India 1896-1914'. In *Epidemics, And Ideas -Essays in the Historical Perception of Pestilence*, edited by Terence Ranger and Paul Slack Cambridge

University Press, Cambridge, p.207.

Deshmukh, Cynthia. 1988. "The Bombay Plague (1896-1897)", *Proceedings of the Indian History Congress*, 49 p.479 (accessed 18 April, 2020)

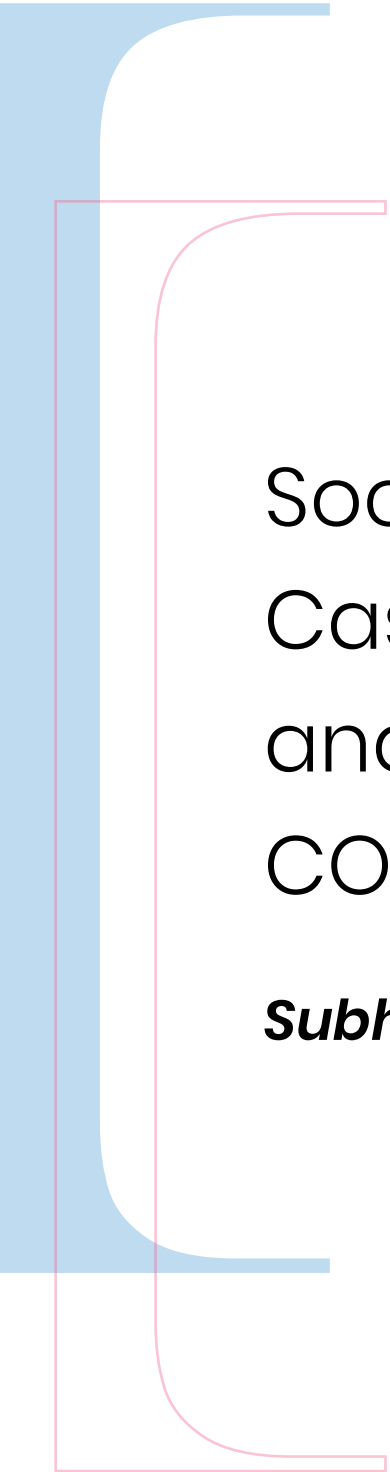
Dhote, Tanvi. 2020. 'Kasturba Hospital Witnesses Positive Change After Celeb Chef Amrita Raichand's Viral Post', *Republic World*, March 18, 2020, <https://www.republicworld.com/entertainment-news/bollywood-news/kasturba-hospital-completely-transformed.html> (accessed on 24 April,2020)

Dossal, Mariam. 2005. 'A Master Plan for the City: Looking at the Past', *Economic and Political Weekly*, Vol. 40, No. 36 , Sep. 3-9 p.3898,

Dutta, Sanchari. 2009. 'Plague, Quarantine and Empire: British Indian Sanitary Strategies in Central Asia 1897-1907'. In *The Social History of Health and Medicine in Colonial India*, edited by Biswamoy Pati and Mark Harrison. Routledge Publications, London, 2009, pp.77-78

- Echenberg, Myron. 2010. *Plague Ports: The Global Urban Impact of Bubonic Plague 1894-1901*. NYU Press, p.75.
- Elsa, Evangeline. 2020. 'Coronavirus: Indian man in precautionary quarantine refused to eat food prepared by a Dalit, booked by police', Gulf News, April 14, 2020, <https://gulfnews.com/world/asia/india/coronavirus-indian-man-in-precautionary-quarantine-refused-to-eat-food-prepared-by-a-dalit-booked-by-police-1.1586859626981> (accessed on 24 April, 2020).
- Foucault, Michel. 2002. "The Birth of Social Medicine" in James Faubion, Michel Foucault *Power: Essential Works of Michel Foucault 1954-1984 Volume 3*, trans. Robert Hurley, Penguin Books, London, 2002, pp.140-141.
- Foucault, Michel. 2009. *Security, Territory, Population - Lectures At The Collège De France 1977-78*, trans. Graham Burchell, Palgrave McMillan, London, 2009, p. 256
- Ghadge Ravi. 2018. "Connections and Disconnections: The Making of Bombay/Mumbai as India's "Global City", *Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective*, 13, No. 1, 2018, Article 5. (accessed on 18 April, 2020)
- Giesecke, Johan. 2019. 'The truth about PHEICs', *The Lancet*, July 05, 2019, [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(19\)31566-1/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(19)31566-1/fulltext), (accessed 24 April, 2020).
- Govt. of Maharashtra 2020. 'Notification Corona 2020/CR-58/Arogya-5', Government of Maharashtra Public Health Department, March 14, 2020, <https://www.maharashtra.gov.in/Site/Upload/Acts%20Rules/Marathi/Korona%20Notification%2014%20March%202020...pdf>, (accessed 18 April, 2020).
- Harrison, Mark. 2004. *Disease and the Modern World 1500 to the Present Day*, Polity, Cambridge. P.5
- Harvey, David. 2018. *The Limits to Capital*, Verso, London, p.54
- Hindustan Times. 2020. '43 Covid-19 cases, 4 deaths: How coronavirus spread in Dharavi has kept authorities on toes', Hindustan Times, April 12, 2020, <https://www.hindustantimes.com/india-news/43-covid-19-cases-4-deaths-how-coronavirus-spread-in-dharavi-has-kept-authorities-on-toes/story-EpYz64OPD8yUdzEXotpDBI.html>, (accessed 18 April, 2020).
- Hindustan Times. 2020. "Drones, heat maps: How civic officials are checking Covid-19 spread in Dharavi", Hindustan Times, April 17, 2020.
- <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic>, (accessed on 22 April, 2020).
- <https://digitalcommons.kennesaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1252&context=jgi>
- <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/pvt-hospitals-to-treat-COVID-19-from-tomorrow/articleshow/74800386.cms> (accessed on 23 April, 2020)
- <https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/mumbai-man-refuses-to-take-delivery-from-muslim-held-6374733/> (accessed on 24 April,2020)
- <https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/uddhav-urges-people-not-to-panic-over-coronavirus-6301699/> (accessed on 17 April,2020)
- <https://scroll.in/article/956980/india-cannot-fight-coronavirus-without-taking-into-account-its-class-and-caste-divisions> (accessed on 23 April,2020)
- <https://www.cnbctv18.com/healthcare/covid-19-frontline-unprotected-medical-warriors-fight-uneven-battle-against-virus-to-save-patients-5621741.html>
- <https://www.hindustantimes.com/mumbai-news/drones-heat-maps-how-civic-officials-are-checking-covid-19-spread-in-dharavi/story2eXUipV9aVVjstmZV05PiO.html>, (accessed 18 April, 2020).
- <https://www.indiatoday.in/magazine/the-big-story/story/20200217-the-dark-corona-1643707-2020-02-07>, (accessed 18 April, 2020).
- <https://www.jstor.org/stable/44148433>
- <https://www.jstor.org/stable/4417098>, (accessed on 19 April, 2020)
- <https://www.moneycontrol.com/news/india/coronavirus-pandemic-bmc-makes-public-gis-map-of-covid-19-affected-areas-5101081.html>, (accessed 17 April, 2020).
- <https://www.thehindu.com/news/cities/mumbai/isolation-facility-at-kasturba-hospital-too-weak-to-handle-tough-cases-say-doctors/article30707462.ece> (accessed on 24 April, 2020).
- Indian Express. 2020. "Uddhav urges people not to panic over coronavirus", Indian Express, March 6, 2020,

- Jackson, Mark (ed.). 2017. *The Routledge History of Disease*. Routledge, New York, 2017, p.134
- Kadam, Manohar. 1995. Bharatiya Kamgar Chalhaleche Janak: Narayan Meghaji Lokhande, p.151.
- Kidambi, Prashant. 2004. 'An infection of locality': plague, pythogenesis and the poor in Bombay, c. 1896-1905' *Urban History*, 31, 2004, pp. 249-267.
- Klein, Ira. 1988. "Plague Policy and Popular Unrest in British India", *Modern Asian Studies*, Vol. 22, No. 4, 1988, pp.754-755.
- Live Mint, 'India's first coronavirus patient discharged from Kerala hospital' February 20, 2020, <https://www.livemint.com/news/india/india-s-first-coronavirus-patient-discharged-from-kerala-hospital-11582182896490.html>, (accessed 18 April, 2020).
- Lyla Bavadam. 2020. 'States' response Caught in a lockdown', *Frontline* 10th April, 2020, <https://frontline.thehindu.com/cover-story/article31257420.ece?homepage=true>, (accessed 18 April, 2020).
- Mc Millen, Christian W. 2016. *Pandemics A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York.
- Menon, Amarnath K., Acharjee, Sonali. 2020. "Coronavirus: Is India ready to handle possible epidemic?" *India Today*, February 7, 2020.
- Moneycontrol. 2020. "BMC makes public GIS map of COVID-19 affected areas" April 02, 2020
- Mumbai Slums 2011, <https://www.census2011.co.in/census/city/365-mumbai.html>, (accessed 17 April, 2020).
- Rao, Srinath. 2020. 'Mumbai man refuses to take grocery from Muslim delivery boy, arrested', *The Indian Express*, April 24, 2020.
- Sarah Newey. 2020 'WHO declares deadly corona virus outbreak a 'global emergency' as Britons head home from Wuhan'. *The Telegraph*, January 31, 2020, <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/01/30/declares-global-emergency-coronavirus-says-has-confidence-china/>, (accessed 18 April, 2020).
- Sassen, Saskia. 2011. 'The Global City and the Global Slum', *Forbes*, March 22, 2011. <https://www.forbes.com/sites/megacities/2011/03/22/the-global-city-and-the-global-slum/#79f682a26476>
- Shaonlee Patranabis, Sahil Gandhi, and Vaidehi Tandel. 2020. 'Are slums more vulnerable to the COVID-19 pandemic: Evidence from Mumbai', *Brookings*, April 16, 2020, <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2020/04/16/are-slums-more-vulnerable-to-the-covid-19-pandemic-evidence-from-mumbai/>, (accessed 17 April, 2020).
- Sharma, Nidhi. 2020. 'Private hospitals to treat Covid-19 patients from tomorrow', *The Economic Times*, March 25, 2020.
- Shelar, Jyoti. 2020. "Isolation facility at Kasturba Hospital too weak to handle tough cases, say doctors" *The Hindu*, February 1, 2020.
- Shukla, Archana. 2020. "COVID-19 Frontline: Unprotected medical warriors fight uneven battle against virus to save patients", *CNBC TV 18*, April 4, 2020.
- Subramaniam, Chitra. 2020. '#COVID-19: China colonizing public health with WHO's help?', *Observer Research Foundation*, March 31, 2020, <https://www.orfonline.org/expert-speak/covid-19-china-colonizing-public-health-with-whos-help-63913/>, (accessed 24 April, 2020).
- Sur, Priyali. 2020. 'Under India's caste system, Dalits are considered untouchable. The coronavirus is intensifying that slur', *CNN*, 18 April, 2020, https://www.msn.com/en-us/news/world/under-indias-caste-system-dalits-are-considered-untouchable-the-coronavirus-is-intensifying-that-slur/ar-BB12GQjX#image=BB12GQjX_1|2
- Verma, Suyash. 2020. "How the Bombay Plague of 1896 played Out". *The Wire*, April 7, 2020. <https://science.thewire.in/society/history/how-the-bombay-plague-of-1897-played-out/> (accessed on 17 April, 2020)
- W.F. Gatacre. 1897. *Report on the Bubonic Plague in Bombay 1896-97*. Bombay, 1897, pp. 3-4.
- WHO Europe. 2020. "WHO announces COVID-19 outbreak a pandemic, World Health Organization Regional Office for Europe"
- World Health Organization, *International Health Regulations (2005)*, (2nd edn.), https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43883/9789241580410_eng.pdf;jsessionid=CAFADA84D919FF7BB4D3E59E714F1BFB?sequence=1, (accessed 20th April, 2020).
- Worldometer. 2020. "COVID-19, Coronavirus Pandemic". April 15, 2020.

Social Distancing, Caste Discrimination and Vulnerability amidst COVID-19 Pandemic

Subhajit Naskar

*Department of International Relations,
Jadavpur University, Kolkata.
Email: subhajitjnu@gmail.com*

Addressing the Socio-economic vulnerabilities of the lower caste communities attached with the stigma of untouchability must be prioritized amidst strict Social Distancing measures in the wake of COVID-19 pandemic.

The global outbreak of COVID-19 epidemic combined with social distancing norms has unsurprisingly laid bare the fragile livelihood situation of lower caste communities in the midst of massive job loss in the urban locations. As it is evident that people from higher income groups are less likely to be impacted while India's disadvantaged communities with lack of access to resources will be intensely affected in the unprecedented global health emergency situation.

On one hand, massive increase of inequality and the rise of new middle class in India's post LPG (Liberalization, Privatisation and Globalization) era has widened the asymmetric gap between India's rich and the marginalised. On the other, the LPG era has been a blessing in disguise for upper castes as they own considerable social capital accumulated through generations due to their caste location. Many of them migrated to urban cities and settled in the elite areas due to their economic capital. As for lower caste communities, historic marginalisation continues to be an obstacle for any form of upward mobility, especially in the case of occupation. The LPG era coupled with the endemic of ancient caste based social stratifications hit the lower caste harder when they started migrating to the urban cities due to discrimination in the rural areas. The informal sector labour force, majority of whom are from Scheduled caste communities followed by the Other backward castes are moving away from the urban to their villages as the strict lockdown due to covid-19

pandemic has shut their employment opportunities in the urban centres.

Scheduled Caste's (SC), who are at the bottom of the social ladder in India, face the entrenched social discrimination that shapes the current socio-economic realities of the labour market amid the pandemic. According to the 2011-12 NSSO statistics, the share of wage laborers among SCs was 63%. This is significantly higher than the values for other social groups. These figures were 44% for Other Backward Classes (OBCs), 42% for upper castes and 46% for the rest. Even among wage labourers, SCs have a much greater share of casual wage workers, which signifies higher job insecurity and bare minimum earnings. In fact, of the total casual labourers in the country, about 32 percent are SC, which is double their population share of 16 percent. The disadvantage faced by SCs extends beyond their disproportionate dependence on wage work. This is because SCs face caste-based discrimination when being hired, they also have a greater unemployment rate than the rest of the population (Thorat, 2018). Now, the situation is much worse than ever for the lower caste informal sector workforce, as an estimated 119 million workers have lost their jobs within the two weeks of lockdown. If we assume half of those who have lost their jobs are primary or single earning family member of an average of 5-member family size (as per census 2011) households, around one-third (60 million households or 300 million people) of India's people or households, could be facing a severe livelihood crisis and around 227 million households are in destitution (Mehta 2020).

Informal labour market has been a major source of income generation for lower caste communities which is not immune to the caste prejudices and social exclusion. Prof T S Papola in a 2012 working paper highlighted, 'A most peculiar feature of the labour market is that a buyer is often influenced in his decision to buy not by the nature and quality of the product but by some socio-cultural attributes of the seller. For example, some high caste Hindus may not buy cooked food from a low caste seller. In a sense, it is also the case of refusal to buy the product of labour, but is indeed a result of the notions of pollutions and untouchability'.

The customs of purity and pollution are reflected even in the midst of the lockdown and social distancing measures. Two men in a quarantine centre of a Uttar Pradesh district refused to eat food cooked by a Dalit panchayat chief (Srivastava, 2020). This is true in most of the urban households too. The lower caste maids are segregated along the caste lines, and rarely allowed to enter into the kitchen. Needless to say, in the outbreak of COVID-19 their entry is even banned due to social distancing.

A survey conducted in over 42,000 households across India by the National Council of Applied Economic Research (NCAER) and University of Maryland, USA asked two specific questions to the respondents, "Does anyone in your family practise untouchability?" and, in case the answer was "No", asked a second question: "Would it be okay for a Scheduled Caste person to enter your kitchen or use your utensils?" The survey found 27 per cent respondents across the country agreed that they did practise untouchability and it was most prevalent among Brahmin respondents (52 per cent) when 24 per cent of non-Brahmin other higher castes respondents admitted to it".

As a result, caste prejudice is clearly regenerated by social distancing regulations as lower caste Indians are historically separated and isolated by centuries old untouchable practises coupled with endogamous norms by the higher castes. Hindu society's stratification of castes on the basis of Varna system practise caste based discriminations that reinforce the lower castes marginalisation at all times and amplify during emergency situations such as this pandemic.

The institutional refusal to recognise the invisible vulnerabilities of the lower caste households' severely impact upon the policy making processes. It is this structural bias that results in insecurity and powerlessness among lower caste rural and urban daily wage earners. Ultimately, this make them susceptible to loss of potential livelihood in the events of emergency

Social vulnerability perpetuated by the practices of untouchability may contribute to the potential rise in ethical concerns amid the national shutdown. "Are the ethical and emotional conditions not important in making the decision of the lockdown successful? The success of the lockdown depends on the ethical principle which for such success would demand a fair distribution of conditions" (Guru, 2020)

The social structure enforced by Brahminical ideas of purity not only traditionally segregated the upper caste from lower caste communities of India but also preservation of physical distance to uphold the notions of purity and pollution. Keeping in mind the historiography of casteism, the Central Government's imposition of social distancing measures to may further intensify the divide between the lower caste and upper caste communities.

The bigger concern during this pandemic is a fair distribution of ration and other essential commodities sanctioned by the centre as well as the states. The hoarding and panic

buying of food and other essential commodities by the privileged upper class and upper caste groups may worsen the situation. Therefore, there is a conformity in the behaviour of the privileged upper class/caste which is directly linked with their social positioning that automatically puts marginalized at the bottom and aggravate the economic gulf.

Hence, the distancing models enforced by the government will intensify the double-edged exclusion of marginalised groups. It can potentially lead to a socio-economic crisis that will exclusively affect them. The fact that the systemic caste structure is immune to an unprecedented event like this pandemic, makes such a crisis certainly inevitable. Finally, In the midst of pandemic, the political and elitist opportunism in subtle promotion of social cleavages reinforce the process of othering of the lower castes. The hollowed solidarities of the entitled caste-class combinations could not bring forth any positive rupture in the already stigmatised lives of the people on the margins. The COVID-19 pandemic will perpetuate caste hierarchy as well as inequality against the lower caste communities, as casteist practice are continued under the guise of social distancing by the upper class/caste. All in all,, the notion of social distance does well fit in the vocabulary of the privileged caste capital.

References

Guru, Gopal. 2020. "Coming to Terms with the Ethical" Economic and Political Weekly Vol. 55, Issue No. 16, April 18, 2020 P.1-2

Marglin, Apffel Frederique (1977). "Power, Purity and Pollution: Aspects of the Caste System Reconsidered" Contributions to Indian Sociology Vol II, Issue 2, July, P 1

Naskar, Subhajit. 2020. "Why India Needs Aggressive Social Safeguarding Measures To Protect Marginalised in The Time Of Corona" Outlook, March 31, 2020.

<https://www.outlookindia.com/website/story/opinion-why-india-needs-aggressive-social-safeguarding-measures-to-protect-marginalised-in-the-time-of-corona/349751>

Papola, T.S. 2012 "Social exclusion and discrimination in the labour market" (working paper, Institute for Studies in Industrial Development (ISID), 2012/04.

Thorat, Sukhdeo. 2018. "Scheduled Castes among worst sufferers of India's job problem" Hindustan Times, September 07, 2020.

<https://www.hindustantimes.com/india-news/scheduled-castes-among-worst-sufferers-of-india-s-job-problem/story-Qh0hyHy9UUTgIciOpi5l2K.html>

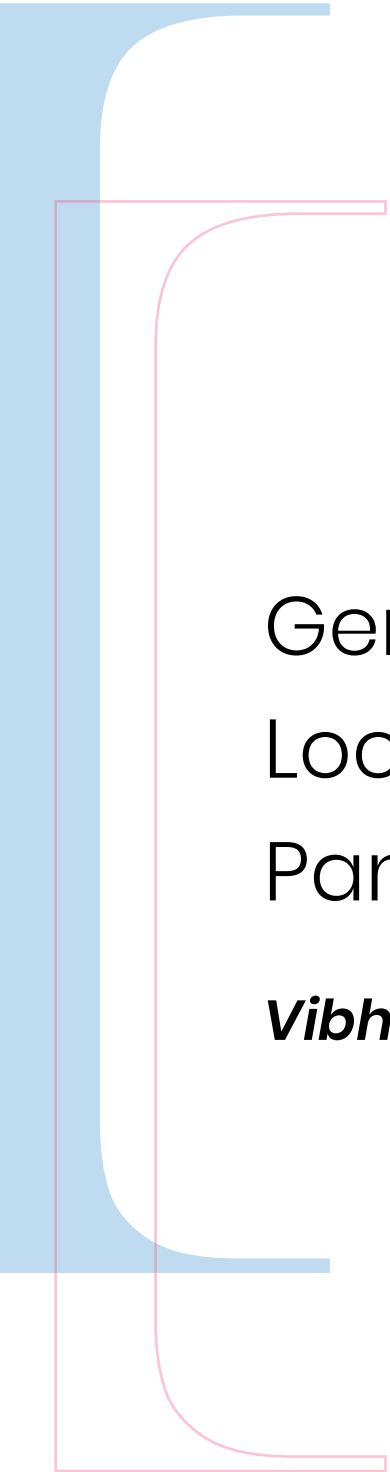
Mehta, Balwant. 2020. "COVID-19 and the Lockdown Impact: Estimating the Unemployment and Job Losses in India's Informal Economy" The Times of India, April 13, 2020.

<https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/red-button-day-light/covid-19-and-the-lockdown-impact-estimating-the-unemployment-and-job-losses-in-indias-informal-economy/>

NCAER (2014), "Biggest caste survey: One in four Indians admit to practising untouchability", http://www.ncaer.org/news_details.php?nid=91

Srivastava, Piyush. 2020. "Untouchability, even in Quarantine" The Telegraph, April 12, 2020.

<https://www.telegraphindia.com/india/coronavirus-outbreak-untouchability-even-in-quarantine/cid/1764186>

Gender Concerns in Lockdown due to COVID-19 Pandemic in Maharashtra

Vibhuti Patel

*Advanced Centre for Women's Studies,
School of Development Studies, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai.
Email: vibhtui.patel@tiss.edu, vibhuti.np@gmail.com*

Introduction

The COVID-19 pandemic and resultant lockdown (from 24-3-2020 to 3-5-2020) demanding 'social distancing' and 'stay at home' orders have disproportionately burdened women and girls in Maharashtra. Gendered experiences of COVID-19 are shaped by the intersection of inequalities in the labour markets; intrahousehold power relations during stay-at-home and lockdown orders in the matters concerning care, stress and domestic violence; sexual violence and child sexual abuse in camps/shelter homes, gendered experiences of household responsibilities, personal care and frontline healthcare service providers, government intervention for food security, shelter for homeless migrants workers, testing for coronavirus and other social policies, social protection responses to Covid-19; impact of shift in priorities of the public health services regarding non-coronavirus patients and predicament of women in need of reproductive healthcare services; differential impact of COVID-19 infection and resultant mortality and morbidity rates by gender, caste, ethnicity, and class.

Women in Formal and Informal Sector of the Economy of Maharashtra

Women are facing increased domestic care burdens in the wake of children and earning members being confined to home after the commencement of the lockdown. Middle and

upper-class women employed in various organizations and institutions are working from home as they have information technology enabled communication channel. They also must juggle with housework, childcare, home-schooling, and office work without support of domestic help. This relatively better off women are only 6% of the workforce in the organised sector of Maharashtra. Remaining 94% of the workforce in the informal sector (Banerjee, 2019), already contending with lower-paid jobs and lesser job opportunities are now faced with even greater financial insecurity.

The lockdown has had dire implications for the vulnerable populations – women-headed households, people with disability, pregnant women and homeless people, the lonely and elderly, socially stigmatised transgender community, sex workers, prisoners and inmates in overcrowded shelter homes and makeshift tents. The daily wage laborers, head-loaders, construction workers, street vendors, domestic workers, security guards, small-scale manufacturing workers in recycling, scrap and garment industries, barbers who managed their survival by daily income have nothing left due to unemployment and confinement of over a month (Ratho, 2020). They feel, by 3rd of May, 2020 (new deadline for the lockdown) they will die, if not by COVID-19, then either of starvation and other illnesses due to horrible conditions of living (unsafe toilets, dirt and filth and non-availability of drinking water) in the camps and containment zones. The lockdown has been followed by curtailment of public and personal transportation. Millions of migrant families in the metropolis and cities are facing starvation and are making desperate attempts to go back to their native places. These hardworking CITI-MAKERS, the backbone of the urban economy is completely robbed of their dignity by the state machinery with its arbitrary and inhuman behaviour with the poor.

Plight of Migrant Women and Children

As per 2011 Census, 309 million women are migrants in India. The migrant workers, daily wage earners, workers in the unorganized sector including the self-employed women and men have been worst hit due to loss of wages, no money to pay rent of house and buy daily necessities, exposure to hunger, no access to water resulting in dehydration, malnutrition, infection and the worst of all – police brutality as most of them tried to go to their native place as they had nothing to survive as a result of the apathy shown by the neoliberal decision makers of the urban local self-government bodies that were concerned only

about middle and upper strata of the economy living in gated communities. In metropolises where nearly half of the population lives in the slums, maintain social distance is practically impossible.

Gender Based Violence

The lockdown of more than a month has also forced women to bear the burden of unpaid care work, both, in terms of housework, home-schooling of children and enhanced care burden of the sick, children and elderly and unprecedented domestic violence. The National and State Commissions of Women have already received over 1 lakh desperate calls on their helplines in the last 30 days from women and children. Newspapers are reporting incidents of rape and child sexual abuse in the places of forced confinement of women and girls who tried to go back to their native places. ABP News Bureau (2020) reports, “Women with no financial security and the ones who are dependent on their partners for support are subject to more abuse. Women from low-income households are worst hit with their partners now out of job due to the outbreak would resort to abuse to take out their pent-up frustration. Many new cases have come up too, people with no traces of abuse in the past are now reporting violent episodes.”

Scarcity of Essential Goods and Relief Operations

Over last 4 weeks the women’s rights groups, community based non-government organisations, networks on right to food and right to shelter, citizens associations, self-help groups, trade unions have been busy providing provisions of all necessary services (food, shelter, water, healthcare, sanitary equipment, Personal Protection Equipment-PPE, information) for the marginalised and socially excluded poor people most of whom do not have of bank account or Unique Identifier (UID). Women and health activists are giving online counselling and arranging health interventions by the state approved volunteers under this condition of extreme surveillance. In the midst of the mandate of physical distancing, these acts of social solidarity, kindness and compassion reassure one’s faith in humanity.

Prices of essential items have gone up. Kerosene is being sold for Rs. 75/- per litre. Hence distribution of ration does not help in the absence of fuel. In response to this situation, the NGOs, Churches-Gurudwaras-Mosques -temples and communities have started community kitchen for 'economy of scale' i.e. if you cook on a huge scale you can buy grains, vegetables, oil, spices and cooking fuel in whole scale and hire truck or tempo for transporting them. As a result, overall cost of feeding the starving community gets reduced. Moreover, sourcing gas cylinders/piped cooking gas from the local self-government bodies for this public consumption becomes hassle-free.

The civil society groups are extensively using social media demanding implementation of urgent measures to provide comprehensive information about COVID-19 to mitigate panic and initiate public messaging against discrimination and take steps to address any violations of basic rights of citizens/ employees by employers, landlords, state administrators and police. Indian feminists are focussing on 9 key areas of interventions for state and non-state actors:

Food security for informal sector daily wage workers, migrant population and women headed households where widows, single, deserted, and divorced women are the bread earners.

Women in Agriculture

The state is already in the middle of the Rabi harvesting season when standing crops have to be harvested, processed, and sold. The government of Maharashtra has already issued notification declaring harvesting and post-harvesting activities, including mandi operations, as essential services. The Government of India has also issued a second addendum to the lockdown guidelines exempting essential farming related operations, including movement of machinery. From 14-4-2020, the farmers are allowed direct sale to the consumers in the cities and towns (Economic Times, 2020). Procurement at MSP and storage needs by the FCI and State FCIs needs to be enhanced to prevent a famine like condition from evolving. According to PTI (2020) "Over 1.31 lakh migrant sugarcane workers have been allowed to return to their native villages amid the lockdown subject to the carrying out of medical tests in connection with the coronavirus outbreak."

Women as Health Care Providers and Health Care seekers

In Maharashtra, women make up almost 70% of the frontline health care workforce as doctors, nurses, ayabai-s and sanitary workers exposing them to a greater risk of infection (Bangale, 2020). During the pandemic, most of the private nursing homes are closed down, infected public hospitals and health posts are quarantined, and the remaining health care services are catering to patients of coronavirus. As a result, women's access to reproductive and maternal health care have been severely hampered. Health Care for women would involve timely access to necessary and comprehensive sexual and reproductive health services during the crisis, such as emergency contraception and safe abortion and maintenance of an adequate stock of menstrual hygiene products at healthcare and community facilities. Medical staff and frontline social workers need to be trained to recognize signs of domestic violence and provide appropriate resources and services. In this context, the state and civil society need to make concerted efforts as follows:

Reduction of social inequality in care services by encouraging the equitable sharing of domestic tasks in explicit terms and through allowances for time off and compensation for all workers. The state must ensure increased access to sanitation and emergency shelter spaces for unhoused people. It should implement protocol and train authorities on recognizing and engaging vulnerable populations, particularly where new laws are being enforced. Consultations of the government bodies with civil society organizations are a MUST for implementing legislation and policy and for guaranteeing equal access to information, public health education and resources in multiple languages.

Safety and personal protection equipment for frontline health workers must be given top priority by the public health department.

Water and sanitation departments of the local self-government bodies must cease all disconnections and waive all reconnection fees to provide everyone with clean, potable water.

Labour helpline should be instituted for the entire country, particularly given the high rate of intra-state migration within the state borders. The helpline must also go beyond relief measures and provide reliable information on policy announcements at state and central

level. It should also address issues of wage denial, lay-offs, terminations, work-place discrimination, police brutality and sudden forceful evictions. A centralised system from the state government would help streamline relief efforts that civil society organisations (CSOs) could then work in tandem with. Given that cities are hubs of migration from across the country, it would be effective to have the helpline accessible in several regional languages, particularly Hindi, Kannada, Gujarati, Oriya, and Bengali. For workers to be convinced to remain in the cities, the state would need to build their trust in the urban governance, by extending support and assuring them of their safety, instead of invoking police action.

Arrangements for safe return of the all migrant workers with free transport options are need of the hour. The state needs to sensitise the police to the situation to ensure that they address the needs of the migrants as well as safety of women migrants. The fear of the spread of epidemic to rural areas should not be the reason to hold migrant workers back in the city where there is no work and therefore, no wages. The ones who have spent time in camps for the 30-day period of lockdown are safe to be repatriated and the ones who need testing should be tested and repatriated.

Wages and cash transfer: Workers have lost wages and many of them have been summarily fired from jobs. The health crisis has merged into their job insecurity, and they are in immediate need for institutional protection of wages. Workers have existing debts; of money they may have borrowed to commute to cities for work. In the absence of livelihood and wages, these debt burdens will multiply, hence the women's groups and trade unions have demanded that employers need to be mandated to pay all arrears, by establishing a fast track legal aid and grievance response system which is able to assist workers facing wage denial and forced retrenchments. It is imperative that migrant households are assisted through this difficult time, with the help of cash transfers. Rebooting the workers is in the interest of the Indian economy, that has already suffered a great deal because of the pandemic and the lockdown. The informal economy is heavily dependent on migrant workers, without whom sectors like manufacturing, construction and informal services would come to a complete standstill.

Education is to be envisioned through creation of educational radio programming appropriate for school-age children and expansion of free internet access to increase access to online educational platforms and material. The school/colleges and universities should enable students to participate in virtual learning and provide disability-accessible

classroom sessions.

Reduction of economic inequality is to be ensured through engendered public economic policies and gender responsive participatory budgeting, protection services to deal with violence against women, domestic violence/Intimate partner violence in the context of lockout as well as mass exodus of migrant workers. Along with human rights organisations, feminists are demanding adoption of human rights-oriented protocols with regards to people in prisons, administrative migration centres, quarantine centres, refugee camps, and people with disabilities in institutions and psychiatric facilities who are at higher risk of contagion due to the confinement conditions.

References

ABP News. 2020. "Trapped with An Abuser: Coronavirus Lockdown Sees A Rise in Domestic Abuse" April 9, 2020.

<https://news.abplive.com/news/india/coronavirus-lockdown-causes-rise-in-domestic-violence-covid-19-1193795>

Bangale, Shrikant. 2020. "India Coronavirus: The Underpaid and Unprotected Women leading the COVID-19 War", BBC News April 17, 2020.

<https://www.bbc.com/news/world-asia-india-52279025>

ILO (2017) Indian Labour Market Update, Delhi: International Labour Organisation Country Office for India, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/asia/robangkok/sro-new_delhi/documents/publication/wcms_568701.pdf.

News 18. 2020. "Covid-19 Lockdown: Migrant Sugarcane Workers in Maharashtra Allowed Conditional Travel" April 17, 2020.

<https://www.news18.com/news/india/covid-19-lockdown-over-a-lakh-migrant-sugarcane-workers-in-maharashtra-allowed-conditional-travel-2582035.html>.

Ratho, Aditi. 2020. "Effects of Covid-19 on Maharashtra and India's business and labour"

Observer Research Foundation. March 24, 2020. Accessed on April 24, 2020.

<https://www.orfonline.org/expert-speak/>

[effects-of-covid-19-on-maharashtra-and-indias-business-and-labour-63649/](https://www.economicstimes.com/news/economy/agriculture/states-told-to-let-farmers-sell-directly-during-lockdown/articleshow/75132852.cms)

Tiwari, Rituraj & Jayashree Bhosale. 2020. "States told to let farmers sell directly during Lockdown" Economic Times, Mumbai Edition, April 14, 2020. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/agriculture/states-told-to-let-farmers-sell-directly-during-lockdown/articleshow/75132852.cms>

COVID-19: Impact on Elderly in Mumbai

Aarti Prasad

Department of Economics,

SIWS NR Swamy College of Commerce & Economics, Wadala, MUMBAI

Email: aarti_prasad2000@yahoo.com

India is an ageing nation with the elderly, aged 60 years and above, comprising 8.6 percent (104 million) of its total population (Census 2011). This age cohort is estimated to increase to 19 percent of the total population by 2050 and 34 percent by the turn of this century (UNFPA 2017). The states of Kerala, Maharashtra, Tamil Nadu, Punjab and Himachal Pradesh have been the frontrunners in population ageing. Census 2011 also reveals the phenomenon of 'feminization of the elderly population' with sex ratio of 1033 women for every 1000 men at age 60 years and above, which is projected to further increase to 1060 women per 1000 men in 2026.

The number of elderlies in Maharashtra stands at 9.9 million persons, of which 4.7 million are men and the remaining 5.2 million are women (Census 2011). Majority of them reside in rural areas. Nearly 1 in 10 elderly persons in the country resides in Maharashtra. Over 10 per cent of Maharashtra's population is made up of the elderly, which is higher than the national average. Similarly, the proportion of the elderly in the age group 80 years and above (oldest-old) in Maharashtra is higher than the national average (UNFPA 2014).

In the unprecedented Covid-19 pandemic that has engulfed almost the entire world, figures for India's positive cases have started escalating sharply. Even as the country has gone into an extended lockdown till May 3, Maharashtra has been the worst-hit state with 5652 confirmed cases, 789 cured cases and 269 deaths as on April 23, 2020. Its mortality rate is one of the highest in the world and in keeping with global trends, a large proportion of deaths have been reported among people aged 60 years and above, with co-morbidities such as cardiovascular, diabetes, hypertension and respiratory diseases.

The elderly constitute one of the most vulnerable sections of the society even in normal times on account of poverty, deteriorating health, lack of familial support, neglect, social isolation, discrimination and abuse. Under the present crisis, it was felt all the more imperative to inquire how they were coping with the unprecedented and uncertain situation into which they had been thrust.

The present study was undertaken to study the impact of the ongoing pandemic on the lives of the elderly. Using the qualitative research method, telephonic interviews were conducted with the elderly living in Mumbai during the period April 16–23, 2020. Information was obtained using convenience sampling. The study is limited to the experiences of middle class and economically secure elderly; it does not include the experiences of those who are economically dependent. All respondents gave their informed consent before their inclusion in the study. Some names have been changed on request.

Situation I:

Ninety-one-year-old Ashatai is a widow, living alone ever since her son took up a job outside Mumbai seven years ago. That the corona pandemic makes her feel vulnerable is evident when she says that she has never faced such a terrifying situation in her life before. 'I live alone, and I am worried'. She has to depend on neighbours to get her provisions and medicines (for diabetes). 'My joint pain restricts my mobility...I feel very helpless...and in times like these, I feel exhausted having to do all the house work without any help'. The extended lockdown has made her anxious and tensed as her son cannot come home at this stage. 'Being alone at a time like this, with no one to talk to, I feel depressed' She reads religious texts to keep her mind away from negative thoughts.

Situation 2:

Suresh Rajput is seventy years old, presently living alone, with his wife away in another city. He suffers from heart problem and diabetes. The pandemic, he says, has paralyzed life and created panic and fear. 'It makes me very tensed sometimes; I just switch off the news midway when it starts affecting me. And there is no way of knowing how authentic it is'. He tries to divert his mind by doing some work - washing utensils, making breakfast, walking near his ground floor flat or looking up some information on the computer. The present situation does not scare him, but he has informed the watchman to 'keep checking on him once in a while', as he does not keep too well.

Situation 3:

Swaranjit is a retired school teacher living with her 86 year old husband in a central suburb. Life was somewhat manageable till the pandemic struck. All external help was cut off when the lockdown was declared. She has to help bathe her husband, assist him while moving around the house and manage all household chores on her own. She suffers from glaucoma and numbness in her fingers, which has affected her grip. 'I am worried I may drop things and hurt myself', she informs. With home delivery service being temporarily discontinued, she is forced to go out to buy provisions. She needs medicines for her husband and herself but does not know how to order them online. 'I am 81 years old myself and feel very tired after all the work. I am scared to imagine how he will manage if I fall sick'. She misses her sons who are settled outside Mumbai. Whatever little time she gets after completing work is spent listening to the Gurubani which provides some solace from 'this corona which has made everyone's life miserable' she concludes.

Situation 4:

Part of a meditation group she joined after her husband passed away 17 years ago, Shanta Hegde led a fairly active social life till the pandemic broke out. '15 to 20 people would come over to my house for the group kriya. Neighbours would drop in earlier. Nobody rings the bell now. Also, no newspapers are being delivered'. She would earlier spend some time reading and solving crossword puzzles. Even at the age of 80, she travels twice a week with a colleague, to supervise work done by women employed at a Mahila Mandal. 'With the lockdown, all that has stopped now', she says, with a hint of sadness in her voice.

She feels the weakness often. 'My BP goes up when I am tensed... when I am not able to go to the bank to withdraw my family pension. I don't have an ATM card'. One has to wait in a queue at the bank and she does not feel safe coming home alone with the money.

She can no longer visit her only daughter settled in the USA on her own. The 24-hour journey by flight is very tiring. Does she feel lonely? She laughs softly and says she has got used to it now. There are five more elderly people like her living alone in her building. 'What to do, have to manage somehow' are her parting words.

Situation 5:

Having retired from the teaching profession more than twenty-five years ago, Dr Thakur admits that 'the feeling of being alone is very scary and overwhelming in such times ... Sometimes, I get up in the middle of the night, check if all is okay and then go back to sleep'.

The writer in him has kept him constructively occupied, though the pandemic has created a feeling of void... 'It affects my writing', he admits. Besides writing, watching news on television, songs on 'Sa re ga ma' radio and his pet cat (adopted after his wife's death) keep him busy. 'Animals love you unconditionally; there are no arguments or bitter experiences like with other people. I talk with him, whatever I want and there is no opposition. He is a great companion and stress buster'.

In spite of being a heart patient and a diabetic for more than forty years, he underplays his health issues. 'If I think about it, I will not be able to write', he says. Not afraid of death per se, the biggest fear he reveals is being alone at that time. 'I would like someone to be around, when it comes', a thought which has always been in his subconscious mind. He is happy both his daughters are well settled and are a phone call away, but he prefers to live in his own house.

The experiences of the respondents described above corroborate some of the findings of earlier studies on the elderly. These include breakdown of the joint family system (with increasing migration of children for employment) resulting in decline in familial support for elderly parents (Raju 2014), health and living arrangements (Agarwal 2012), issues relating to safety, women continuing to be caregivers even at an advanced age and technological handicap that many elderly face (Agewell Report 2017). In addition, the present crisis has intensified feelings of fear and anxiety, of loneliness and depression due to social distancing and isolation, though all respondents were in touch with their children over the phone or WhatsApp. The burden of household work on the elderly has increased, making them more vulnerable to ill health. Most participants reported keeping themselves busy to divert their mind from negative thoughts as a way of coping with the present crisis. It must be mentioned here that the existence of poverty and financial dependence of the elderly, an important finding in many studies (Raju 2014), was not reported by respondents of this study as they were all receiving pension/family pension with which they could manage their daily expenses.

Implications and Way ahead

Older people with co-morbid conditions face the highest risk for complications related to Covid-19, including mortality. With escalation of positive cases over time and the possibility of the health system being overwhelmed, it is likely that the health needs of the younger population may be prioritized over that of the elderly population. Living alone with little familial and social support has increased the feeling of loneliness, accompanying anxiety and depression. Physical distancing though necessary to avoid the risk of infection has intensified social isolation. Studies show that adults with chronic conditions and physical or cognitive disabilities are more likely to feel socially isolated than adults who do not have these health issues (Lewis, Shah, and Abrams 2018). Such isolated persons are more prone to have emotional, mental and financial issues and are less likely to receive timely, good quality care and support than those who do not report feeling alone. Both isolation and loneliness are associated with increase in heart disease, dementia and other health problems. Studies have shown isolation to increase the risk of death on par with risk factors such as smoking, obesity and lack of physical activity (Clay 2020).

Economic security is a prerequisite to help the elderly satisfy their daily needs and take care of themselves. Social engagement, support networks and intergenerational bonding contribute to their psychological wellbeing and prevent them from succumbing to loneliness, anxiety and isolation. Adequate health infrastructure in terms of geriatric centres and provision of affordable and quality healthcare services for the elderly is crucial to meet their health needs. Any intervention which seeks to ensure a decent quality of life for the elderly will have to be multi-pronged taking their socio-economic and health status into account.

The responsibility of caring for the elderly lies squarely on the family, civil society and the government; only a strong commitment, collaboration and partnership can add life to their years and help the elderly live a dignified life.

Works Cited

Agarwal, Sutapa. 2012. "Effect of Living Arrangement on the Health Status of Elderly in India: Findings from a national cross sectional survey." *Asian Population Studies* 8, no. 1 (January): 87–101.

<https://doi.org/10.1080/17441730.2012.646842>.

Agewell Foundation. 2017. "Changing Needs and Rights of Older People in India: A Review". Reviewed July, 2017 https://www.agewellfoundation.org/?page_id=1162

Clay, Rebecca A. 2020. "COVID-19 isn't just a danger to older people's physical health." *American Psychological Association*. March 18, 2020. <http://www.apa.org/news/apa/2020/03/covid-19-danger-physical-health>.

Lewis, Corinne, Tanya Shah, and Melinda K. Abrams. 2018. "Sick and Alone: High Need, Socially Isolated Adults have More Problems, but Less Support." *The Commonwealth Fund*. January 12, 2018

<https://www.commonwealthfund.org/blog/2018/sick-and-alone-high-need-socially-isolated-adults-have-more-problems-less-support>

Rajan, S. Irudaya. 2006. "Population Ageing and Health in India." *CEHAT* vi, (January): 14–21 <http://www.cehat.org/publications/1491218070>

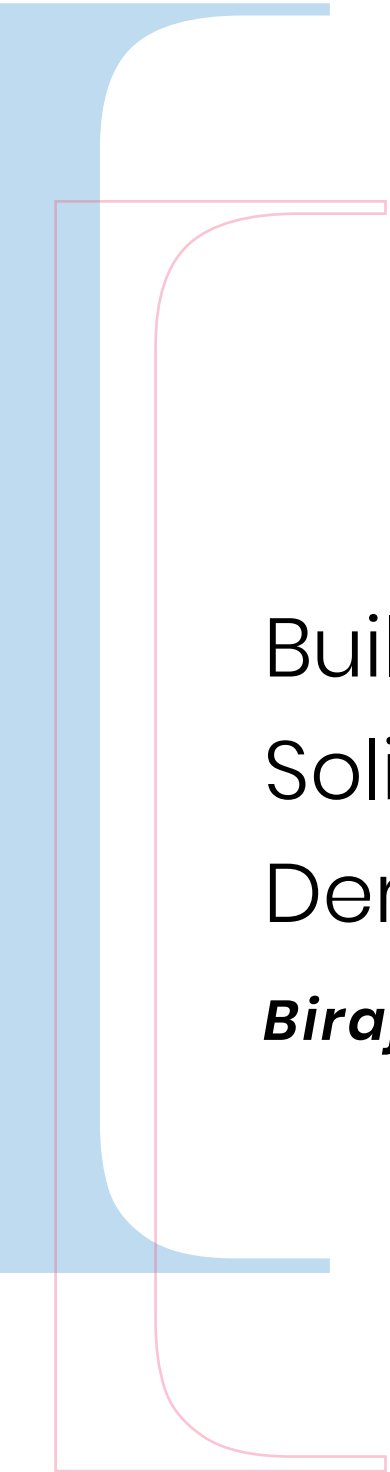
Raju, S. Siva. 2014. "Studies on Ageing in India: A Review." Chapter. In *Population Ageing in India*, edited by G. Giridhar, K. M. Sathyanarayana, Sanjay Kumar, K. S. James, and Moneer Alam, 180–214. Cambridge: Cambridge University Press.

United Nations Population Fund. 2017. "Caring for Our Elders: Early Responses: India Ageing Report 2017."

<https://india.unfpa.org/en/publications/caring-our-elders-early-responses-india-ageing-report-2017>

United Nations Population Fund. 2014. "Status of Elderly in Maharashtra: Building a Knowledge Base on Population Ageing in India, 2011."

<https://india.unfpa.org/en/publications/status-elderly-maharashtra-2011>

Building Hope and Solidarity: Camus and Derrida

Biraj Mehta Rathi

*Department of Philosophy
Wilson College, Mumbai
Email: bmehta18@gmail.com*

Pandemics, epidemics, and plagues are generally subjects of religious or medical discussions. God/s or fate is believed to be the cause and medical practitioners and scientists are believed to be the seekers of solutions to liberate the world of devastating illnesses. Dominated by the scientific approach to pandemics, what seldom finds place in discussions is the existential experience of death, suffering, isolation, and exile simultaneous with experiences of heroism, sacrifice and defiance. Albert Camus' novel *The Plague* highlights some of these themes and raises a moral question about the possibility of enduring suffering as a universal condition and collective shared experience (not an individual burden). It forces us to consider our moral obligation to others, thus, giving this extraordinary experience a life affirming value of hope and solidarityⁱ.

This essay is divided into two parts. The first part explains the existential understanding of pandemics. It offers an understanding of the absurdity of conflict, suffering as well as the moral obligation that one has towards others. Since Greek tragedies offer an account of human vulnerability in the most dramatic way, this section makes reference to Greek literature (that has reference to epidemics). Camus' novel *The Plague* explains the life affirming values that drive its characters towards hope and solidarity. The second section explains the possibility of the same through adoption of Derrida's notion of autoimmunityⁱⁱ and unconditional hospitalityⁱⁱⁱ towards the almost certain predicament of death. It suggests offering unconditional hospitality to those who endure suffering as a moral obligation of beginning a shared struggle against universal vulnerability and misery. Such an inquiry is most relevant and urgent to the current crisis. It spells out that the only way to resist a pandemic is by acknowledging that it cannot be overcome by medical solutions alone, but mandates struggle, sacrifice and solidarity with its victims.

I

Pandemics: Camus' Existential Perspective

Crises such as pandemics expose the vulnerable and helpless nature of human existence. Thus, they formed the theme for many Greek narratives.^{iv} They served as a framework for the evolution of the plot or formed a backdrop for the unfolding of the personal tragedy of the protagonist. Plagues were generally described as the result of tragic faults of human nature or bad leadership. At the start of Sophocles' *Oedipus Rex*, the city of Thebes is described as suffering from a terrible plague, crops failing and women and children dying (2010, lines 1-55). The cause as we know is Oedipus' tragic fate of murdering his father. Thucydides, the Greek historian, describes the devastation caused by plague in the seventh chapter of his work, *The History of the Peloponnesian War*. He describes it as a state where the Athenians were completely unprepared. Neither physicians nor sacrifices to Gods and divinations could successfully stop the misery. Sick people died of bad governance, isolation, neglect, lack of shelter and diseases spread from improper burials, lawlessness and looting (Thucydides 2012, 241-273). Yet, such misery did not stop the Athenians from embarking on a war with Sicily, nor did it stop Oedipus' sons from raging a civil war. Thus, epidemics and plagues made an ideal backdrop for making sense of human faults and exposing human vulnerability. The Greek tragedies bring to light the indifferent nature of the natural and divine forces. Since there is no cosmic order and the universe is unsympathetic, human beings are doomed to suffer and die. The last paragraph of Camus' novel *The Plague* suggests too that plague is an undeniable part of life. Dr. Bernard Rieux, the protagonist claims, that "...the plague bacillus never dies or disappears... it can lie dormant for years..." (2010, 297). Camus is critical of religious discourses as they cannot justify human suffering or rationalise the mortality imposed upon every human. Dr. Rieux asks his stranded visitor Jean Tarrou, "...mightn't it be better for God if we refuse to believe in Him and struggle with all our might against death, without raising our eyes towards the heaven where he sits in silence?" (Camus 2010, 124). Thus, the plague assists people to understand that personal suffering is vain. It suggests that the only way out is to embrace the omnipresence and omnipotence of the plague through acts of altruism and heroism, "...healers", as Dr Rieux calls them (Camus 2010, 296). Thus, the novel also highlights the importance of hope and solidarity and empowers people to respond to plagues by enduring its absurdity with courage and resilience. Such acts of heroism are displayed in the novel by Dr. Bernard Rieux, the volunteering anti-plague sanitation squad formed

by Tarrou, a visitor to Oran and Joseph Grand, a municipal clerk of Oran. They, along with volunteers, fight the plague by helping others even though the struggle is futile in the face of certain death. Grand's quest for a perfect manuscript for his novel is as hopeless as his struggle to fight the plague (Camus 2010, 45). It illustrates that the only way of dealing with the absurdity is to keep struggling against inadequacies of language, the tyranny of plague and by creating one's own meaning and happiness from that struggle ^v.

Camus' novel also discusses the experience of exile and imprisonment. After a long period of denial, the authorities take note of the rising deaths and quarantine the town of Oran (Camus 2010, 60). People are left stranded, without resources, and some are separated from their loved ones. Camus describes the townspeople's feelings that range from denial, plans to escape from Oran and rejoin with their loved ones to, later, living hopelessly in the illusion of sadness, disappointment and longing. The townspeople suffer similar pains in the epidemic and experience comparable kinds of exile and imprisonment, yet they feel alone in their suffering (Camus 2010, 63-64). Only those who accept the plague's power and their own state of exile are able to find a personal sense of meaning and freedom. As healers, Dr Rieux, Tarrou and Grand exhibit empathy, love, and solidarity ^{vi}. They exhibit life affirming values of hope in the most irreducible and impossible situations. The absurdity of the situation brings one to realise that we are interconnected. Though one cannot escape being a victim, one can build solidarity by sharing suffering and, thus, escaping the exile and loneliness. The plague brings to light our inherent incompleteness and the futility of medical, political or religious models of dealing with it. Only in making one's own self vulnerable to this absurdity can one sustain oneself. The next section explores the possibility of applying Derrida's notion of autoimmunity and unconditional hospitality in realising the same.

II

Derrida's Notion of Autoimmunity and Hospitality: A Humanistic Intervention to Pandemic

This section makes a case for a humanistic intervention following Derrida's notion of autoimmunity and hospitality. As mentioned earlier, Derrida's logic of an autoimmune condition is that which consists in the spontaneous destruction of the defense mechanisms supposed to protect the organism from external aggression. Thus, the living organism

seems to work to destroy its own protection by immunizing itself against its own community (Borradori 2003, 150). The establishment of a metaphorical relationship between the human body and the body politic is relevant here. To conceptualise the political body as a living body is one of the most prominent features of political and nationalist discourses. It theorizes biological health as analogous to the health of the political body, thus, state control over the health of individuals becomes a moral norm^{vii}. This explains and justifies quarantine as the state response to pandemic. As Camus in the novel explains, "Thus the first thing that plague brought to our town was exile." (Camus 2010, 67) The town exiled itself from the rest of the world for the fear that the plague can spread to the rest of world. Further, the people isolated from one another as they feared that their neighbours may infect them (Camus 2010, 71). Deprived of communities, people are alienated from themselves. Further, Camus explains the futility of the system of patrols instituted in the town of Oran; they are on duty to kill the cats and dogs that they believe are possible carriers of infection (Camus 2010, 108). Dogs and cats become scapegoats that human societies can blame, while the actions of patrolling groups do not prevent or slow down the spread of plague in any way. They only increase the tension already existing in the town. In contrast, those who enrolled in the anti-plague squad, though gaining no results, knew that it was the only thing to do. These groups enabled the townsfolk to come to grips with the disease and convinced them that fighting the plague was the concern of all.

This makes a case for Derrida's notion of autoimmunity as a continuation of Camus' project in *The Plague*. In his work *Rogues*, Derrida uses the term autoimmunity to describe a motivation of self-defence or self-preservation that in fact leads to that thing's destruction. It enables an exposure to the other and, importantly for Derrida, the logic of autoimmunity reveals that absolute immunity is impossible: an attempt to achieve absolute protection only results in destruction^{viii}. In *The Plague*, the sanitation squad put up by the people does not necessarily achieve anything worthwhile, yet by accepting the destruction in the universe, people build a community by creating a group that mutually accepts death. Though people in Oran already know that they will be killed by the plague, the squad helps people come to terms with this predicament and encourages them to do their best to accept it. By making themselves vulnerable, many get infected: Joseph Grand, a judge called Othon who recovers but requests to be posted back in quarantine facilities to help others (Camus 2010, 249), Raymond Rambert who eventually joins the anti-plague squad (Camus 2010, 199) and Tarrou, who eventually dies of the disease (Camus 2010, 277). Yet, they are heroic in dropping their immunity guard and finding meaning in healing others.

This seems to be the only way to fight the random destruction caused by plague. Not only do they exhibit Derrida's logic of autoimmunity but also his philosophy of embracing unconditional hospitality.

The logic of autoimmunity requires unconditional hospitality, opening up to the future in a way that we risk everything. In *Rogues*, Derrida states that hospitality requires autoimmunity, the possibility of suppressing one's own immune relations in order to allow contact with the outside world (Derrida 2005, 35). It is a constant negotiation with what seems to threaten one's security, as that is the only chance of a peaceful future (Thomson 2007, 77-78). In his essay "On Hospitality", Derrida explains it as an aporia, a puzzle or a paradox that harnesses an impossible reconciliation between two contradictory imperatives. Firstly, the imperative contained in hospitality is to welcome the other in an absolute unconditional sense (before one is aware of knowledge or recognition of names and identity). Secondly, the imperative to welcome a person who may pose a threat to one's own self. Derrida states that pure unconditional hospitality does not consist in an invitation (that is, one is welcomed on the condition that one adopts the laws and norms of the territory). Pure unconditional hospitality opens to someone who is neither expected nor invited, to the one who arrives as a foreign visitor, a new arrival, non-identifiable and unforeseeable, an absolute other (Derrida 2003, 211-212). It is building an ethical relation that is transgressive in its overcoming of all barriers, towards building a hospitality of care for those who suffer. Self-protection makes the self more vulnerable. It is precisely in performing unconditional hospitality, as an inherent openness to the possibility for the other (death) to arrive, that one finds freedom and meaning. Thus, autoimmunity not only entails the potential destruction of the self, it is also where the self is always compromised (Derrida 2005, 36).

To conclude, this essay attempts to make a case for existential hope and solidarity as a response to the challenge posed by the pandemic. Though medical interventions are indispensable, the essay aims to emphasise on human ability to use one's own personal impulses to find wisdom, growth, healing and fulfilment. It reminds us that we are not autonomous and that our actions affect others and the world around us; thus, breakdowns and crises require humanistic interventions. In times of pandemics, the success of medical and political practice calls for prioritising the ethical responsibility of crossing the threshold of securing immunity towards embracing human vulnerability and being hospitable to the other.

Notes

ⁱ Nietzsche in his work, *The Birth of Tragedy*, maintains that myths instill life affirming attitudes that he describes as "...pessimism of strength..." (2007, 4). The significance of tragedy is that the tragic sense of life can be overcome by justifying life as desirable in spite of its dark moments.

ⁱⁱ Derrida discusses this notion in *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida* and in his *Rogues*. His notion of autoimmunity implies a self-destructive tendency whereby an organism works to destroy its own protection by working against its own immunity. He suggests this in the context of explaining wars, terrorism and nationalism. He believes that such nationalism contains its own internal logic of destruction, the only way would be to drop the guard and explore the possibility of turning enemies into allies. This alone can ensure peace (Borradori 2003, 150-154). This concept is relevant here as the essay suggests that the way to challenge the pandemic is not only quarantine and isolation measures. However certain the sickness may be, the only way to challenge it is by building solidarity and working towards serving those who suffer from it (as illustrated in the novel *The Plague*).

ⁱⁱⁱ In his work "Hospitality", Derrida explains unconditional hospitality as compromising one's own self and accepting the other with its hostility. This is also used in the context of suggesting peace among nation states that wage wars. The concept is relevant here as pandemics bring in lockdowns and people become selfish in protecting their own self. Closely tied with the concept of immunity, it suggests a way of building collaboration and solidarity to counter the pandemic.

^{iv} Nietzsche in *The Birth of Tragedy* also explains the limitations of the scientific approach and the relevance of Greek myths in understanding the human condition (2007, 5). Since the essay also makes a case for shifting from a medical/scientific approach to a more human approach, evoking Greek myths is relevant here.

^v For Camus, the myth of Sisyphus is a metaphor of an absurd life that should nonetheless be taken as a challenge. The myth explains that life is absurd, this absurdity consisting in the fundamental disharmony and the tragic incompatibility of human existence. It is the product of collision and confrontation between human desire for order, meaning and purpose to life. Human beings desperately seek hope and meaning in the hopeless and meaningless world. They seek clarity and transcendence on one hand, and they realize that the cosmos does not offer it. Human beings are fated to inhabit this world that is indifferent to pain and human protest (Camus 1991, 93-96).

^{vi} Contrasted by characters like Raymond Rambert, a journalist stranded in Oran who devises a plan to escape the city to join his lover in Paris. After city officials refused his request to leave, he befriends some criminals so that they may smuggle him out of the city (Camus 2010, 102-106). Father Paneloux, sermonises that the plague was an act of God for the citizens' sinful nature (Camus 2010, 94-95). Living in denial of the absurdity of the situation is philosophical suicide (Camus 1991, 48, 61)

^{vii} Plato does so in his work *The Republic* (2003, 427d-449a) and Thomas Hobbes in his work *Leviathan* (1973, 100-105)

^{viii} Derrida explains this in the context of nation states. Since nation states remain uncompromising about their borders, they remain threatened internally by their own logic. He suggests that if democracy were absolutely immune from compromise, it would be absolutely sovereign, inert and hostile to the other. Autoimmunity, paradoxically, nurtures a democratic culture of openness towards the possibility of infinite alteration, reworking and re-orientation (Derrida 2005, 33-34)

Works Cited

Borradori, Giovanna. 2003. *Philosophy in a Time of Terror*. Chicago: University of Chicago Press.

Camus, Albert. 2010. *The Plague*. London: Penguin Books.

Camus, Albert. 1991. "Myth of Sisyphus." In *Myth of Sisyphus and Other Essays*, translated by Justin Obrien, 8-103. Vintage. Apple Books.

Derrida, Jacques. 2003 "Hospitality" In *The Derrida Habermas Reader*, edited by Lasse Thomassen, 208-230. Edinburgh: Edinburg University Press.

Derrida, Jacques. 2005. *Rogues*. Translated by Pascale-Anne & Michael Naas. California: Stanford University Press.

Hobbes, Thomas. 1973. *Leviathan*. London: J. M. Dent and Sons.

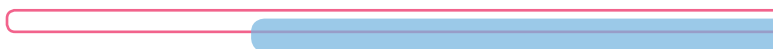
Nietzsche, Frederick. 2007. *The Birth of Tragedy and Other Writings*. Edited by Raymond Geuss and Raymond Spiers. Cambridge: Cambridge University Press.

Plato. 2003. *The Republic*. Translated by Desmond Lee. London: Penguin Classics.

Sophocles. 1982. *Oedipus The King*. Edited by R.D. Dawe. Cambridge: Cambridge University Press.

Thucydides. 2012. *The History of the Peloponnesian War*. Translated by Richard Crawley. Duke Books. Apple Books

Thomson, Alex. 2007. "Derrida's Rogues: Islam and the Futures of Deconstruction." In *Derrida Negotiating the Legacy*, edited by Madeline Fagan, Ludovic Glorieux, Indira Hasimbegovic, and Marie Suetsugu, 66-79. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Commentaries

ENGLISH

How Did China manage its COVID-19?

Avinash Godbole

International Relations and China Studies,

Jindal School of Liberal Arts and Humanities, Jindal Global University, Sonapat (Haryana)

Email : avingodb@gmail.com

Since the Coronavirus or the COVID-19 emerged in China, it has led to a serious amount of backlash against China's early handling and response to it. The Chinese Communist Party is clearly responsible for the initial cover up as well as underestimation of the gravity of the situation and for denying for days that human to human transmissions were happening at a rapid rate. The World Health Organization (WHO) also shares the blame for letting China continue with its practice and being a bit too late perhaps in declaring COVID-19 a global pandemic. WHO also shares a blame for not verifying the data emerging for China since the global rate of spread appears much larger than what was seen in China. In fact, even as one writes this, Wuhan is nearly back on its feet after close to three months of lockdown. Moreover, China is doing everything it can to counter the negative image created by the pandemic, not only because it creates business and markets immediately for medical equipment and supplies, but also because continuation of COVID-19 hampers connectivity and globalization on the basis of which China's power and image are built.

All this put together has caused a lot of damage to China's status globally and is being seen in various forms, from outright racism, to ban-China messages circulating in the social media recently. This raises serious questions on the future of China's role in world affairs and how it would come out of this. As things look as of now, China has emerged stronger after managing to control the spread of COVID-19 much better than what has happened in the western world. The US today with its more than 50,000 deaths and Europe accounting for more than 1,00,000 deaths as of today have messed up the situation. It is often said that the West values human life better and the East values order and cohesion. However, the collective response of West and East seems to be turning these assumptions on its heads.

The first question is did China hide its numbers and why is it revising it now. It can be argued that the numbers appear to be underestimated by up to 20 percent after the first revision. This was bound to happen as China's medical system was overwhelmed due to early spread of the virus. Thus, many deaths that happened when test results were not available at the time of deaths are being corroborated now, to be counted as COVID-19 deaths. Second, there was also a theory based on the declining mobile phone numbers that close to 21 million mobile phones were unsubscribed and that was an indication of the spread of COVID-19. However, as it happens often, a co-occurrence was taken as a causal connection in this case. There are four main reasons for this. A majority of Chinese phones are prepaid. As per 2016 data 65% of all phones are prepaid. Migrants returning home for new year festival and not renewing their phones as they did not go back is one potential reason. Also, important to remember is that migrants often pay for more than one phone; one for themselves, one for their parents and one for kids if they are in a third city. Since all are likely to be back home, they would mostly have not recharged their numbers. Second, this happened also due to reduced business and social activities resulting from the COVID-19 outbreak. So a lot of service outlets, delivery industry and call-centers numbers went offline. Third, expats and students leaving China and going out is another reason. At any point there are close to a million foreign nationals in China, most of who went back early February.

The next question that comes often is, did China do this as part of a plan? One gets asked this often. The easy answer to this is that "You don't cut the branch you are sitting on", and that branch is trade. That tree is globalization and that is what has made China rich and such a pivotal player in the system. China's power and status globally is built upon being the factory of the world. China is not foolish to get off it now. It may be a lab accident, which is what looks more likely as of now, or negligence or bad luck or bad food habit, I do not see this as a deliberate act by China. Not in the present times when it is getting squeezed on trade, religion etc. They simply cannot afford to fall off the growth wagon (below 6% rate) or they are staring at a certain middle-income trap.

The next question often comes whether, did the party suppress it? Yes, it did and that is a massive problem born out of the inertia to glorify achievements and to suppress anything remotely bad news. Changing that will need changing of the party's working culture which is really difficult, even with all the reforms Xi is claiming to be undertaking. It is now clear that the local officials in Wuhan who reprimanded the whistleblower doctor Li Wenliang have been responsible for the damage. Li was one of the eight to have received this warning and notice and he was reinstated only after the gravity of the issue became clear. Unfortunately

Li became a victim of Corona on 8th of February and became a public hero in China and a face of resistance to the party across the world. He was exonerated of any wrongdoing later in March 2020 and the party also did a lot of reshuffling of politicians and officials in that month for their ineffective and slow response to the virus.

And on China responding fast to global medical demand, that's their habit now to respond to markets quickly. They just have this massive capacity in production. You only have to land in Guangzhou and look out of the window and you notice the massive warehouses and production facilities and railways and roads that connect those. China used its massive domestic capacity and production sites in an attempt to wipe down a lot of negative publicity that the early suppression of COVID-19 brought its way.

China restarted the China-Europe freight train on March 28, signaling resumption of normalcy. This train carried medical equipment and masks destined for Germany and other European nations, besides having construction and telecom equipment on board. China has also sent medical teams and equipment to Italy, Iran, and in Africa to Nigeria and to other countries. In South Asia, there is a Chinese medical team in Pakistan; Bangladesh has requested for one team to help mitigate the challenges and Chinese equipment and supplies have reached Sri Lanka and Maldives as well. Recently, China has also decided to support the WHO after the US withdrew its funding signalling, growing Chinese global role due to abdication of responsibilities by the US.

The last question is, how did China manage to control the virus at home? This is perhaps the easiest one to answer. China is a single party rule and the government is always looking for signs of the next rebellion. It is not affordable to be unprepared, is a lesson China learnt the hard way in 1989. It has left no stone unturned to become a garrison state and a surveillance state. The digital age, internet and database has helped it achieve this objective even strongly. Thus, China is the panopticon that Michel Foucault warned us of long ago. China uses digital intelligence, cameras at all corners and Artificial Intelligence to manage its population. Chinese people have moved to e-money and digital payments through wechat and Alipay. China used these apps to track travel history of people in order to develop contact tracing for seeing the likelihood of a person getting the infection.

Wuhan went through lockdown and social isolation for 76 days and the apps mentioned above helped control the spread of the virus. India is using green, yellow and red zone strategy for localities. China used it for individuals and alerted people on whether they need to be isolated or quarantined or hospitalised. The people who were given red status were denied permissions to exit their buildings as guards scanned their phones at exit points.

Everyone was also supposed to upload their body temperatures on the wechat app and the app would monitor variations and alert the authorities. If one did not upload temperatures for two consecutive days, the health officials would reach home and do a more thorough check up.

These are some of the things China did right after the initial cover up. Domestically its challenges may be far from over. However, the challenge may not destabilise Xi Jinping as many are anticipating. In the last three weeks China has gone back to nationalism and this always helps the party become a centre of people's attention and a rallying cry for unity works. This is what seems at play as of now.

Challenges to Nepalese Migrants in India Amidst COVID-19

Rishi Gupta

ICSSR Doctoral Candidate

Center for South Asian Studies, JNU, New Delhi

Email : rishigupta200708@gmail.com

COVID-19 and Migration

With the rising cases of COVID-19 globally, countries are witnessing panic and fear in containing this pandemic. Nepal, a country with a population of approximately twenty-nine million people, sees a similar challenge to contain and provide timely health care to its people. Meanwhile, challenges before a country like Nepal stand higher than other countries in the neighbourhood. In last ten years, international migration has become the most sought after means of livelihood in Nepal, and with pandemic bringing normal life to a standstill, thousands of migrant workers are stuck in the third countries, including India, waiting to return home. The migrant workers who have already returned to Nepal are facing health and financial challenges. Meanwhile, Nepalese migrants in India have additional challenges in this pandemic like being stranded at the India-Nepal border, economic and health issues, social security and employment.

Nepalese Migrants in India amidst COVID-19

Nepal has shifted from agriculture to a service sector-based economy. Remittances sent home by the Nepali migrants abroad is a major pillar of the Nepalese economy. In 2018 alone, foreign employment contributed an estimated 28 percent to its national Gross Domestic Product. Over the years, foreign employment has become more organised in Nepal in terms of financing and opportunities abroad through banks and employment agencies. However, economically weaker sections from southern

and mid-hill Nepal travel to India as they do not need to pay the processing fee to employment agencies or take bulky bank loans due to low cost-travel via land routes to India and the no-visa and no work-permit policy between the two countries. Additionally, the open border between India and Nepal eases the movement of people between the two countries. The open border sees a mass movement of the daily-wage earners, long-term resident labours and students from Nepal to India.

Challenges

Soon after India prepared to lock down the country, thousands of Nepalese migrants travelled back home. Meanwhile, amidst the ban on international flights, many Nepalese migrant workers took the roads to reach the border points in Uttar Pradesh, Bihar, and Uttarakhand to enter Nepal. While they were allowed by the Indian border force, Shastra Seema Bal (SSB), to cross over India, they were stopped by the Nepalese Border Police as no plans had been put in place for their accommodation and local travel in Nepal. As a result, these migrant workers have been stranded in a no man's land and are requesting the Government of Nepal to allow them to enter Nepal. With no quarantine facilities and medical support available at the border on the Nepalese side, migrants were left to sleep in the open. The lack of social-distancing further exposed them to the risks of COVID-19 transmission. It was in the third week of April that the Government of Nepal allowed entry to a limited number of people as Nepal lacked quarantine facilities at the border.

Amidst the fears of COVID-19, an estimated 67,000 Nepalese migrant workers had returned home from various countries, including India, before the international travel had come to a halt. Similarly, more than 150,000 work-permit holders were waiting to fly to host countries for work. In both the cases, the immediate challenge that these migrant workers face is the cancellation of their work permits by the host countries, precisely due to strict measures to contain any further spread of COVID-19 in these countries. While the countries have health challenges of their own along with deteriorating economic conditions, hosting migrant workers may not be on their priority list in the immediate future. The migrant workers who have returned to Nepal mid-way to the expiry of their work permits and those awaiting to depart have taken bank loans against their foreign employment, and following such measures in place these workers will have financial as well as personal challenges including survival on their own.

Concerning India, the migrant workers from Nepal have long been the backbone of the Nepalese economy and have contributed to India's workforce. With rising numbers of unemployed people in Nepal during the present crisis, these migrant workers may opt to come to India for work for obvious reasons like open border, no-work permit and inexpensive travel cost. The bordering Indian states of Bihar, Uttar Pradesh and Uttarakhand may see a surge in migrant workers arriving from Nepal in search for work after international travel between the two countries is eased. With India having employment challenges of its own in the post-COVID-19 lockdown phase, managing new migrant workers from Nepal will be a challenging task for India.

Due to an open border, the exact figures of Nepalese living in India are not precise. Yet it is estimated that more than three million Nepalese reside in India to work and study. The migrant workers who have opted to stay back in India are already witnessing difficulties at the present time. In areas like Munirka and Paharganj in Delhi, Gorakhpur in Uttar Pradesh, Raxaul in Bihar and Siliguri in West Bengal where a large number of Nepalese workers migrate, live in rented buildings and receive payments on a daily basis. They are involved in the household and construction works as well some of them have investments in the hospitality sector. With lockdown in place, the first challenge they face is the payment of house rents. The Government of India and local Governments in Delhi and Uttar Pradesh have initiated protection plans where house owners shall not force the tenants for rent for three months. However, they are prone to being expelled from the buildings after the protection period is over as finding new employment will be more difficult than in the past.

Conclusion

Nepal is facing an immediate health challenge, including an acute shortage of medical facilities and supplies to contain COVID-19. Amidst this, ensuring employment opportunities to the local population along with the returnees from third countries will be a challenging task for the Government of Nepal in the days to come. Although the Government of Nepal has placed a minimum 100 days Prime Minister Employment Programme to ensure employment opportunities, it has received criticism across Nepal. The Programme has created 22,62,269 days of work for a total of 1,75,909 applicants, providing thirteen days of work on the national average. With new job seekers registering with the Programme, Government of Nepal will run out of the employment opportunities in the post-lockdown

phase. In this light, the Government needs to work in coordination with the host countries to chalk out employment opportunities for the returnees and those holding new work permits. Meanwhile, India, as its next-door neighbour, Nepal needs to work in coordination with New Delhi to ensure the safety and security of the Nepalese workers residing in India. It also needs to request for stagewise entry to the new migrant job seekers in India following the health protocols.

Works Cited

International Labour Organisation. 2013-14. "Labour Migration in Nepal." Accessed on April 19, 2020.

<https://www.ilo.org/kathmandu/areasofwork/labour-migration/lang--en/index.htm>

Prasain, Sangam. 2019. "Nepal is 19th largest receiver of remittances with \$8.1 billion." Kathmandu Post. April 10, 2019.

<https://kathmandupost.com/money/2019/04/10/nepal-is-19th-largest-receiver-of-remittances-with-81-billion>

Sharma, Jeevan Raj. 2013. "Marginal but Modern: Young Nepali Labour Migrants in India." *Young* 21, no. 4 (November): 347-362.

Mandal, Chandan Kumar. 2020. "Prime Minister's Employment Programme may not provide expected relief to migrant workers affected by Covid-19, analysts say." Kathmandu Post. April 27, 2020.

<https://kathmandupost.com/national/2020/04/27/prime-minister-s-employment-programme-may-not-provide-expected-relief-to-migrant-workers-affected-by-covid-19-analysts-say>

Shrestha, Prithvi Man, and Chandan Kumar Mandal. 2020. "With hundreds of thousands of migrants predicted to return home, Nepal needs to brace for a crisis." Kathmandu Post. April 22, 2020.

<https://tkpo.st/2xNRgYL>

Reviews

ENGLISH

Reviewed:

**Guidelines for Mental Health Care
Settings During the Pandemic COVID-19:
A Mental Health Percept Out in Time**

Juhi Deshmukh
Sweta Gupta

Department of Psychology

Savitribai Phule Pune University, Pune

Email : juhi.1609@yahoo.co.in, swetadb@yahoo.com

"Mental health in the times of COVID-19 pandemic - Guidelines for general medical and specialized mental health care settings" is a dossier originated by the National Institute of Mental Health and Neurosciences (NIMHANS) in association with the Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. The guideline is a hundred- and seventy-one-page text in very simple and clear language, published by Department of Psychiatry, National Institute of Mental Health & Neurosciences in April 2020.

As the entire globe grapples with the ever-intensifying impasse of COVID-19, the Department of Psychiatry of NIMHANS in accord with the Ministry of Health and Family Welfare, Government of India has swiftly and diligently responded to the critical situation at hand and issued a comprehensive set of parameters for general medical and specialized mental health care environments. The guidelines' intent is to support the health care function of the nation amidst the pandemic. Given the paucity of time and acceleration of the crisis, the document is a well-resourced compilation and incorporates all the guidelines published to date by The World Health Organization (WHO), The Inter Agency Standing Committee (IASC), Centre of Disease Control and Prevention (CDC) and Government of India. However, the primary focus of the document is predominantly problem-focused and has a fair scope for the inclusion of some more pragmatic strategies which can upswing positive vitality among masses.

The document has two segments. The first part provides guidelines for the non-psychiatric medical professionals to address the immediate mental health needs of the community and treatment centers and the second part provides recommendations for psychiatrists

to ensure safety during their day to day practice. The general public may refer to the document to address their own mental health concerns, however there is a restrained reach for the same.

The document starts with a compendious overview which legitimately addresses key struggles at hand and spotlights on what time can hold for the future. Further it amalgamates the issues of the COVID-19 pandemic and mental health. The section covers various important issues such as public reaction to restrictions imposed by the government to contain the pandemic, stigmatization, anticipation of growing mental health challenges and the quiet imperative, that is, the adaptation of masses to the situation where change is the only constant. It suggests possible solutions to deal with challenges that have arisen in the wake of COVID-19. The dossier also talks about the much required mindfulness of policy makers which will be a prerequisite in ensuring the management of mental health in the community. The guidelines very perceptively focus on several susceptible groups which need attention during policy making strategies. The creators of the document have incorporated the most worthy and laudable submission of laying emphasis on integration of mental health perspective into the broad framework of COVID-19 health care response. There is an earnest advice to incorporate a psychological medical team either as a standalone team or a part of the general medical team attending to patients affected by the pandemic (p. 09). Having said this, there is also a necessity to include a concise reference of a few policies that must be framed for propagation of the subject by media. It is a fact that media (print, social and digital) plays a pivotal role in framing the cognition of the masses, especially in these testing times where social isolation predisposes individuals to a mentally and emotionally vulnerable state. In light of this, it is long awaited and prudent that some guidelines pertaining to the content and manner of propagation by the media (in all forms) should be suggested to the policy makers by the mental health fraternity.

Further, the document brings into view common psychological disturbances that have been observed post COVID-19 outbreak. It effectively suggests how common symptoms of mental illness or maladaptive behavior can be identified, to ensure an early and effective intervention. The creators of the guidelines have framed a thorough content explaining the symptomatology with the support of appropriate case specimens, which make this portion of the document effortlessly comprehensible to a larger population. It provides a brief mental health assessment that can be used by mental health crews (pp. 20-22).

Mental health issues faced by various groups in society during pandemic have been discussed, along with customized remedial measures. A set of guidelines that health care

providers can use for individuals who have been quarantined at home or isolated at the hospital have also been given. Guidelines for management and treatment of psychiatric patients, whether at home or at the hospitals, have been determined. The document notes that mental health issues can also be found in individuals who have not been infected. The source of their concern could be the unfavorable environment created by the pandemic. To help children and adolescents, simple strategies have been provided for parents and guardians to follow. Older adults, pregnant and postpartum women, and people with disability (PWD) are groups that are highly vulnerable both physically and psychologically to the current pandemic, thus the document provides potential interventions for each of these groups.

The guidelines provide some useful points of advice for the frontline personnel combating COVID- 19 (“COVID Warriors”) who are at high risk of burnout due to increased workload and stigmatization by society. However, these recommendations appear to have lesser relevance in the present context given the harsh ground realities in India. The suggested measures for COVID warriors include timely breaks, pursuing hobbies and making time for family. But these are seemingly a distant reality under such catastrophic conditions. It is earnest, at this juncture, to recognize the necessity of psychotherapy and counselling not just for the patients but also for the medical practitioners who are equally mentally drained and fatigued. It is emphasized that some precise illustrations of yogic practices and psychological first aid can be prescribed which could minimize their mental stress. Ease of instructions in this regard should also be meticulously considered for achieving better percolation of the prescriptions amongst the masses.

The guidelines cover the grave subject of stigmatization while wisely considering that people are more vulnerable to biases in a situation where there is a lack of accurate information or lack of general awareness. Reflecting on the same, there is a judicious description of plausible causes and consequences of stigmatization. The document also talks about the possible solutions for the same. However, the emphasis is laid more on what ought not to be done rather than prescribing what may be done. Guidelines of using effective modelling (faith leaders, business leaders and celebrities) and disseminating information of diverse communities working together to deal with the COVID situation can be incorporated to denounce the effect of stigmatization. Again, while framing guidelines to reduce stigmatization it is essential to provide certain firm recommendations regarding promotion of ethical journalism as even the creators of the document emphasize on the dominant effect of media in fostering stigma (p. 61).

The risks of engaging in harmful acts such as aggression, domestic violence and self-harm have risen during the lockdown, thus effective measures have been included to debilitate their occurrence. To deal with mild and common mental health concerns arising in the pandemic, a set of simple and effective psychological strategies have been prepared. To boost physical and mental well-being, a separate chapter on yoga has been devised. Use of digital platforms for training, mentoring, and dissemination of knowledge has been advised to remove roadblocks in learning.

The second part of the book suggests protective measures that can be used in psychiatric hospitals to prevent the spread of infection. It explains how rapid tranquilization, electroconvulsive therapy and transcranial magnetic stimulation can be safely administered in very difficult conditions, but the guidelines clearly specify that it should be the last resort. Any rapid tranquilization should be an alternate after clear consideration of both risks and benefits and when all other measures like psychological strategies have proven ineffective. Mental health professionals need to maintain a written record in the patients' files. To follow the rules of social distancing, telepsychiatry consultations have been set up to keep up the flow of mental healthcare services. Instructions related to sanitation, including cleaning and disinfection, and use of protective gear have been provided. However, use of more diverse case studies representative of the population could have been added. An analysis of successful and unsuccessful interventions will also help us create more refined strategies and will go a long way in overcoming the consequences of the pandemic.

To sum up, it is believed that the document has encompassed various requisite issues for prevention and treatment of various mental health concerns during this pandemic. Having said this, it is also felt that the prescriptions suggested in the document can be more attenuated towards percolation to the masses considering the harsh ground realities. It is also pertinent that all guidelines framed, and the preventive measures recommended should be translated in all regional languages for effective propagation of the same. Lastly, an efficient collaborative effort is the need of the hour across all state agencies like the eminent regional mental health organizations and esteemed educational institutions across Maharashtra who are committed to betterment of mental health in times of our crusade against COVID-19 pandemic, to achieve a common goal and develop similar guidelines catering to the needs of the state.

Sincere thanks to all the architects of the document for their efforts in collaborating and developing the document which remains a comprehensive and prudent archive on the issue at hand.

Section 2

Research Papers,
Commentaries & Reviews
in मराठी

RESEARCH PAPERS

- 93 **कोरोना आणि कल्किारी राज्य : नवा शक्यतांचा आढावा**
अजिंक्य गायकवाड
- 101 **कोरोना वायरस - एक संकट की संधी ?**
दिलीप शं. पाटील
- 108 **कोवड 19 : सामाजिक शास्त्रे आणि णसधिांतांची पुनमाांडी**
प्रकाश पवार
- 121 **भटक्यां-ववमुकांची उरननवावाह कांडी**
नारायण भोसले
- 129 **कोरोना लॉकडाऊनमधील सामािध्यमांवरील संगीत अनभक्की**
अतींद्र सरवडीकर
- 140 **कोरोनापूववा आणि कोरोनाोत्तर काळात भाप्रेचे स्वरूप**
नीततन आरकेर

REVIEWS

- 151 **Žižek Slavoj, Pandemic ! : Covid - 19 shakes the World**
तवप्लव शं ढोणे (तवंगकर)

Research
Papers

मराठी

कोरोना आणि कल्याणकारी राज्य : नव्या शक्यतांचा आढावा

अजिंक्य गायकवाड

राज्यशास्त्र विभाग

एस. आय. ई. एस कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, सायन (प), मुंबई-22

Email: ajinkyag@sies.edu.in

"मोफत आरोग्यसेवा... आणि कल्याणकारी राज्यसंस्था ही मौल्यवान संसाधने आहेत, त्यांची अनिवार्यता वाईट काळात सिद्ध होते." फ्रान्सचे राष्ट्राध्यक्ष इमॅन्युएल मॅक्रोन यांच्या भाषणातल्या या ओळी कोल स्टॅंगलर (२०२०) यांनी वॉशिंग्टन पोस्टमधील दि पॅनडेमिक हॅज् फ्लिप्ट दि लॉजिक ऑफ मॅक्रोनिज्म ऑन ईटज् हेड' या लेखात उद्धृत केल्या आहेत. सत्तेत आल्यापासून मॅक्रोन यांनी सामाजिक योजनांच्या खर्चात कपात करणे आणि भांडवली व्यवस्था अधिक जोमाने रेटण्याचे प्रयत्न चालवले होते. सद्यस्थितीत मात्र कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक व सामाजिक संकटातून वाट काढण्यासाठी कल्याणकारी योजनाच उपयुक्त ठरत आहेत, असे स्पष्ट प्रतिपादन त्यांनी केले.

कोरोनामुळे जगभरात एकूणच मोठे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व मानसशास्त्रीय बदल घडतील अशी परिस्थिती आहे. या बदलांची कारणमीमांसा करताना राजकीय परिघातील बदलांची विशेष दखल घ्यावी लागेल. आजच्या घडीला जगातील अनेक देश कोरोना महामारीमुळे उद्ध्वलेल्या संकटांचा सामना करत आहेत. या आपत्तीकाळात आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे नवे आयाम पहायला मिळत आहेत. परंतु त्याचबरोबर राज्य, राज्यसंस्था, त्यांच्या सार्वभौमत्वचा आणि दुर्बलतेचा एकाच वेळी प्रत्यय येतो आहे, ज्याची चिकित्सा होणे गरजेचे आहे. येणाऱ्या काळात भारतीय राज्यसंस्थेचे प्रस्थापित प्रारूपदेखील काहीसे बदलेल, यात शंका नाही.

प्रस्तुत निबंधात कोरोनामुळे महाराष्ट्र राज्यात व प्रामुख्याने मुंबई शहरात निर्माण झालेल्या गंभीर परिस्थितीचा आढावा घेतला आहे. त्याचबरोबर राज्यसंस्थेकडून दुर्लक्षित राहिलेली काही मूलभूत धोरणे व काही निर्णायक स्वरूपाच्या रचनात्मक बदलांची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतात महाराष्ट्र हे कोरोनामुळे सर्वाधिक ग्रस्त झालेले राज्य आहे. देशातील सर्वाधिक कोरोनाग्रस्त रुग्ण मुंबईत आहेत. एकूणच सधन व प्रगतिशील राज्यांना कोरोनाचा अधिक फटका बसला आहे असे दिसून आले. प्राथमिक निरीक्षणात तरी भारतातील सर्वाधिक हॉटस्पॉट्स आणि प्रतिबंधित क्षेत्रे ही शहरी आणि श्रीमंत-संपन्न भागांमध्ये आहेत असे चित्र आहे. परंतु मुंबई व महाराष्ट्रातील काही प्रमुख शहरांमध्ये कोरोना प्रादुर्भावाचा प्रवास व विस्तार पाहता काही वेगळी निरीक्षणे नोंदवता येतील.

भारताची आर्थिक राजधानी म्हणवल्या जाणाऱ्या मुंबईत कायमच आंतरराष्ट्रीय प्रवास करणाऱ्यांची संख्या अधिक असते. कोरोना ही महामारी भारतात इतर देशांमधून आलेल्या संसर्गित रुग्णांद्वारे पसरली. यात परदेशी नागरिकांसोबतच भारतीयांचासुद्धा समावेश होता. हे संसर्गाचे एक प्रमुख कारण जरी असले, तरी आता काही विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये 'समूह संसर्गाची' प्रकरणे सातत्याने समोर येत आहेत. या क्षेत्रांचा आढावा घेतल्यास लक्षात येते की यातील बऱ्याच ठिकाणे दाट लोकवस्तीची आहेत. 'टाइम्स ऑफ इंडिया' या वृत्तपत्राच्या एका बातमीनुसार, जी-दक्षिण विभागातील जवळपास ८६ टक्के रुग्ण हे वरळी कोळीवाडा आणि जिजामाता नगरचे रहिवासी आहेत.¹ यानंतर क्रमांक लागतो तो एच-पूर्व, के-पश्चिम, एल आणि इ² या प्रभागांचा. यातील बऱ्याचश्या प्रभागांमध्ये जुन्या चाळी, वस्त्या व झोपडपट्ट्या आहेत.

येथे लक्षात घ्यायला हवे, की शहरातील उच्च व मध्यमवर्ग झोपडपट्ट्यांची निर्मिती करतात. शहराचे राजकीय-अर्थशास्त्र अत्यंत प्रखर असमानता निर्माण करते आणि यातूनच स्थलांतरित मजूर आणि असंघटित कामगारांचा एक कनिष्ठ वर्ग उदयास येतो. त्यामुळे यांना सामावून घेणारी झोपडपट्टी हे प्रत्येक शहराचे सामाजिक वास्तव बनते.

लॉकडाऊनच्या काळात उपासमारीची नामुष्की ओढल्यामुळे मुंबई व राज्यातील इतर शहरांमधील हा वर्ग आज हलाखीच्या परिस्थितीत जगत आहेत. नवउदारमतवादी भांडवली व्यवस्थेत कनिष्ठ वर्ग बऱ्याचदा असंघटित असतो. आज भारतात जवळपास १३ टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक असंघटित क्षेत्रात काम करतात.³ आर्थिक, सामाजिक (जातीय, धार्मिक किंवा प्रांतिक स्वरूपाच्या) असुरक्षिततेमुळे आणि

1 Mumbai's G-South ward keeps its lead, even with zero new infections, Times of India, April 19, 2020, https://m.timesofindia.com/city/mumbai/mumbai-g-south-ward-keeps-its-lead-even-with-zero-new-infections/amp_articles/75230539.cms

2 एच विभाग (सांताक्रूझ, पार्ले, सीएसटी रोड परिसर, माहीम, धारावी); के-पश्चिम विभाग (अंधारी [प.], ओशिवरा); एल विभाग (कुर्ला, चांदीवली, साकिनाका, पवई); इ विभाग (भायखळा, रे रोड परिसर)

3 Economic Survey of India 2018-19. Vol.2. Government of India. Ministry of Finance, Department of Economic Affairs, Economic Division. New Delhi. (July 2019). p.266

राजकीय आश्रयापोटी ⁴ एकाच इलाख्यात दाटीवाटीने राहणे ही एक प्रकारची अपरिहार्यताच आहे. यालाच समाजशास्त्रीय अवलोकनात 'घेटो' (ghetto) म्हणून संबोधले जाते. घेटो उच्चभ्रूंना सामान्यतः खुपतात, कायद्याच्या कसोटीवरही ते कमकुवत असतात परंतु आवश्यकही असतात.

यात विरोधाभास हा आहे की, अत्यावश्यक सेवा व वस्तू पुरवण्यासाठी आणि अर्थचक्र सुरू ठेवण्यासाठी लागणारे मनुष्यबळ अनेकदा याच वस्त्या आणि वर्गामधून येते. यातील अनेक घटक आणि कोरोनाच्या लढ्यात अग्रभागी असलेले आरोग्यसेवक अपुऱ्या सुविधा व सुरक्षा उपकरणांच्या तुटवड्यामुळे संसर्गित होत आहेत.

जागतिक ख्यातीचे अर्थशास्त्रज्ञ जोसेफ स्टीगलिट्ज यांनी 'सीएनबीसी'ला दिलेल्या मुलाखतीत याबाबत अत्यंत मार्मिक भाष्य केले आहे. स्टीगलिट्ज म्हणतात "आश्चर्यकारक बाब ही, की हेच लोक (अमेरिकेतील सीमांत, गरीब आणि वांशिक अल्पसंख्यांक) आपल्या दैनंदिन गरजा भागवत असतात. आपण या समूहांवर अवलंबून असतो. परंतु तरीही त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला देणे आपण नाकारतो, त्याउपर त्यांना आपण वार्डेट वागणूकही देतो".⁵

भारतात कुठल्या समूहात कोरोनाची बाधा अधिक प्रमाणात आहे हे जाणणे आजतरी कठीण आहे. परंतु हा रोग उच्च व माध्यमवर्गातून कानिष्ठ वर्गाकडे गेला हे सत्य नाकारता येणार नाही. स्टीगलिट्ज यांच्या भूमिकेतून सामाजिक-आर्थिक विषमता, मानवी श्रमाचा मोबदला आणि प्रतिष्ठा असे काही ठोस मुद्दे पुढे येतात.

एकूणच कोरोनाशी लढताना आपल्या व्यवस्थेतील त्रुटी प्रकर्षाने समोर आल्या आहेत. यात काही धोरणात्मक व रचनात्मक मुद्दे आहेत. सार्वजनिक आरोग्य, शहर नियोजन, गृहनिर्माण, सार्वत्रिक मूलभूत उत्पन्न, कामगारांचे असंघटीत असणे अशा अनेक गोष्टी आहेत. मूल्यात्मक पातळीवर पाहता हे सर्व प्रश्न न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या कक्षेत सामावतात.

4 राजकीय आश्रय या संकल्पनेला अनेक कंगोरे आहेत. शहरी गरीब हा काही मूलभूत मूर्त आणि भौतिक गरजा भागविण्यासाठी राजकीय व्यवस्थेशी बांधलेला असतो (De Wit, १९९६); राजकीय आश्रय 'व्होट बँके'च्या राजकारणाशी जोडलेले असते. सार्वजनिक सेवा, नोकरी-व्यवसाय आणि इतर वैयक्तिक मागण्यांद्वारे शहरी गरीब हा राज्यसंस्थेवर हक्क सांगत असतो. इथे स्थानिक नेत्यांचे व राजकीय पक्षांचे हितसंबंध गुंतलेले असल्यामुळे शासनदेखील बऱ्याचदा सकारत्मक प्रतिसाद देते (Chaterjee, १९९८; Kitschelt & Wilkinson, २००७). Björkman, L. (2014). Vote banking as politics in Mumbai. Patronage as politics in South Asia, pp.177-178 मधून.

5 Economist Joseph Stiglitz says coronavirus is 'exposing' health inequality in the US. CNBC. April 14 2020. Available at: <https://www.cnbc.com/2020/04/14/economist-joseph-stiglitz-says-coronavirus-is-exposing-health-inequality-in-us.html> (accessed on April 20, 2020)

आजवर पॅकेज घोषित करून समस्येचा सुवर्णमध्य काढून अनेकदा राजकीय व्यवस्थेने कळीचे प्रश्न रेटले आहेत. परंतु सद्यस्थितीत व त्यानंतरच्या काळात शासनाला अशा तात्पुरत्या धोरणांपालिकडे जाऊन काही दीर्घकालीन कार्यक्रम राबवावे लागतील. कोरोनामुळे भारतातील जाती व वर्गामधील विषमता अधिक खोल झाली आहे. यामुळे समाजात अस्वस्थता असेल. हक्काधिष्ठित दृष्टिकोनातून स्थानिक पातळीवर पायाभूत सुविधा व सुधारणांसाठी आंदोलने किंवा चळवळी उदयास येण्याची शक्यता आहे.

कुठल्याही मानक रणनीती अभावी सध्या आपले राज्य कोरोनाशी लढत आहे. आपत्ती व्यवस्थापन (२००५) व साथीरोग प्रतिबंधन (१८९७) यासारख्या कठोर कायदांचा आधार घेत लॉकडाऊन, संचार बंदी, सामाजिक अंतर या सारख्या उपाययोजना आखल्या गेल्या आहेत. या काळात शासनयंत्रणा अधिक दमनकारी झाली आहे. लोकांच्या हालचाली व दैनंदिन व्यवहार नियंत्रित करणे हे राज्याच्या सार्वभौमत्वाचे द्योतक आहेच, परंतु त्याचवेळी विषाणूवर नियंत्रण न मिळवता आल्याने येणारी हतबलता शासनव्यवस्थेला अधिक दमनकारी बनवू शकते हेही लक्षात घेतले पाहिजे. कोरोना हे संकट काही काळासाठी जरी असले, तरी त्यानंतरच्या काळात दमनसंस्कृती टिकून राहण्याची भीती आहे.

संकटसमयी किंवा पुनर्निर्माणाच्या काळात लोकानुनयी निर्णय घेतले जातील. उदाहरणार्थ, अलीकडेच सर्वोच्च न्यायालयाने कोव्हीड-१९ चाचण्या मोफत कराव्यात असा आदेश दिला. पुढील आठवड्यातच आपला निर्णय मागे घेत मोफत चाचण्या केवळ गरिबांसाठी असतील असे नमूद केले. गेल्या काही दशकांमध्ये खाजगी क्षेत्रात (विशेषतः आरोग्यसेवेत) आमूलाग्र वाढ झाली आहे. असे निर्णय केवळ लोकानुनयी नाहीत तर अव्यवहार्य आहेत. यापुढे खाजगी क्षेत्र आणि त्यातील कामगारांचे हित लक्षात घेऊन निर्णय घ्यावे लागतील, असे चित्र आहे.

अशात राज्यसंस्थेला सरकाररूपी यंत्रणेत अनेक रचनात्मक बदल करावे लागतील. यात प्रामुख्याने 'कल्याणकारी राज्या'च्या संकल्पनेवर नव्याने चर्चा होणे गरजेचे आहे. नवउदारमतवादी व्यवस्थेत कल्याणकारी शासनपद्धती मोडीत निघाली. कल्याणकारी राज्यसंस्था भारतीय राज्यघटनेतील 'मार्गदर्शक तत्वे' आणि 'मूलभूत अधिकार' या घटकांच्या परस्परपुरकतेवर उभी आहे. उदाहरणार्थ, घटनेतील अनुच्छेद २१ मधील 'जीविताचे स्वातंत्र्य' या संकल्पनेच्या कक्षचा विस्तार करत त्यात वैयक्तिक आणि सार्वजनिक आरोग्याचा समावेश केला गेला. ⁶ परंतु हा मूलभूत हक्क खऱ्या अर्थाने

6 Bandhua Mukti Morcha v. Union of India (AIR 1984 SC 802) & State of Punjab v. Mohinder Singh Chawla (1997) 2 SCC 83 पहा.

कार्यान्वित करण्यासाठीची धोरणे, योजना, यंत्रणा आदी विकसित होण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वांची 'भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. इथे एक घटनात्मक तिढा आहे. मूलभूत हक्कांप्रमाणे मार्गदर्शक तत्वांना न्यायालयीन संरक्षण नसते. नेमक्या याच उणिवांमुळे राज्यपातळीवर आरोग्यव्यवस्थेत पुरेशी गुंतवणूक झालेली दिसत नाही.

म्हणूनच भारतात येत्या काही वर्षांत नव्याने कल्याणकारी राज्यसंस्था अस्तित्वात येईल, अशी दाट शक्यता वाटते. परंतु इथे जुन्या व्यवस्थेतील काही अनिष्ट आणि अव्यवहार्य बाबींचा फेरविचार करावा लागेल. उदाहरणार्थ- अन्याय्य करप्रणाली, समानता प्रस्थापित करण्यासाठी निर्माण केलेले दमनकारी कायदे आणि धोरणे, नोकरशाहीची अमर्याद आर्थिक आणि सामाजिक अधिकारक्षेत्रे, 'लायसन्स-राज' आणि त्यारून उद्भवलेली अल्पलोकसत्ताक व्यवस्था या कल्याणकारी राज्यसंस्थेच्या विरोधात जाऊ शकतील, अशा काही विवाद्य गोष्टी आहेत. यातूनच सरकारच्या अमर्याद परिघामुळे यंत्रणेवर अधिकचा ताण पडतो आणि अकार्यक्षमता वाढीस लागते. कल्याणकारी राज्यसंस्थेच्या मुशीत तयार झालेले 'माय-बाप सरकार' स्वातंत्र्यावर बंधने आणून मानसिक परावलंबित्वदेखील निर्माण करू शकते. गतिशीलता गमावलेला आणि वैयक्तिक जबाबदारीचे भान नसलेला समाज उदयास येऊ शकतो.

पुढे उदारमतवादी मांडणीतून नवउदारमतवादी शासनयंत्रणा अस्तित्वात आली. यात राज्यसंस्था व शासनाची अधिकारक्षेत्रे अकुंचन पावली आणि खुल्या बाजारपेठेची मक्तेदारी वाढली. राज्यसंस्था ही केवळ सुरक्षा व काही विशिष्ट सेवा पुरवणारी यंत्रणा म्हणून पुढे आली. डार्विनच्या तत्वज्ञानाचा स्वीकार करत गुणवत्ता आणि स्पर्धात्मकतेवर आधारलेली ही शासनप्रणाली वरवर जरी आकर्षक दिसत असली तरी मुळातच असामानतेवर आधारलेल्या समाजात ही व्यवस्था आणखी विषमता निर्माण करते. गुणवत्ता आणि स्पर्धात्मकता हे केवळ नैसर्गिक संचित नसून संधी आणि परिस्थितीमुळे विकसित झालेले (अथवा अविकसित राहिलेले) गुण आहेत. त्यामुळे काही विशेष वर्ग-जाती सोडता भारतीय समाजात मोठी सामाजिक स्थित्यंतरे घडली नाहीत.

नव्या मांडणीत समाजवाद, साम्यवादी आणि उदारमतवाद यांच्या वैचारिक संयोगाने स्वातंत्र्य आणि समता यांच्यातील संघर्ष कमी करण्याचा प्रयत्न होऊ शकतो. अलीकडच्या काळात सामाजिक धोरणांचे अभ्यासक प्राध्यापक मौरिझिओ फेरॅरा यांनी नाव 'कल्याणकारी उदारमतवाद' (Liberal Neo-Welfarism) ही संकल्पना मांडली गेली (फेरॅरा, २०१३). या संयोगात व्यक्तिस्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, विवेक व खुली बाजारपेठ बरोबरच समतेलाही तितकेच महत्त्व असेल. अमर्त्य सेन यांच्या

मांडणीतील संधी, क्षमता आणि कार्यात्मकता या तिहेरी बिंदूवर आधारलेली व्यवस्था व्यक्तिस्वातंत्र्याला व्यापक आयाम मिळवून देईल हे निश्चित.

येणाऱ्या काळात कल्याणकारी राज्यसंस्थेच्या मूळ संकल्पनेत अजून एक मोठा बदल घडू शकेल. 'कल्याणकारी' ही संज्ञा राज्यसंस्थेच्या परिघातून बाहेर पडून सामाजिक आणि नागरी मूल्यांच्या परिघात शिरकाव करेल. कोरोना महामारीच्या भयानक स्वरूपाने प्रचंड असुरक्षितता निर्माण केली आहे. यातून एका व्यापक आणि चिरस्थायी सामाजिक ऐक्याच्या (social solidarity) निर्मितीची शक्यता नाकारता येत नाही. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नागरी समाजाचा (सेवाभावी संस्था, सांस्कृतिक संस्था, दबावगट इत्यादी) विकास हा कल्याणकारी राज्यातील त्रुटींमुळे झाला अशी एक सैद्धांतिक मांडणी प्रचलित आहे. परंतु आताच्या परिस्थितीत नागरी समाजघटकांचे योगदान पाहता नव्या कल्याणकारी राज्यात त्यांना महत्त्वाचे स्थान असेल.

राजकारण व राज्यशास्त्राच्या परिघात द्वंद्वविकासातून असे तात्त्विक, वैचारिक संयोग उदयास येत असतात. परंतु हे सर्व समाजरूपी अवकाशात घडत असते आणि विविध सामाजिक घटक या प्रक्रियेत भाग घेत असतात. सामाजिक अंतर्विरोध हे कुठल्याही बदलाचे मूळ आहे. लोकशाहीत बदल हे वाद-विवाद, सामाजिक चळवळी आणि चर्चेतून घडतात. कोरोनामुळे चर्चेचे तसे अवकाश उदयास येत आहे. गरिबी, कुपोषण, भूकबळी, शासकीय आरोग्यसेवा हे मुद्दे मध्यमवर्गीय विचारविश्वात कधी नव्हते असे नाही. फरक इतकाच आहे की, आज समाजातील उच्च व मध्यमवर्गीय घटकसुद्धा असुरक्षित आहेत. नेमक्या याच असुरक्षिततेतून उपेक्षित समूहांचा गांभिर्याने विचार करण्यास ते उद्युक्त होतील अशी आशा बाळगायला हरकत नाही.

संदर्भ:

Adams, Rachel. "Michel Foucault: Biopolitics and biopower." *Critical Legal Thinking* (2017). Available at: <https://criticallegalthinking.com/2017/05/10/michel-foucault-biopolitics-biopower/> (accessed on 21 April 2020).

Björkman, Lisa. "Vote banking as politics in Mumbai." *Patronage as politics in South Asia* (2014): 176-96.

CASPR आयोजित सुहास पळशीकर यांचे 'सद्यस्थितीत भारतातील सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीवर होणाऱ्या परिणामांचे अवलोकन' या विषयावरील विशेष व्याख्यान, २३ एप्रिल २०२०. Available at: <https://www.youtube.com/channel/UCfHsiaO8HkRbTFvUNS-EGGw> (April 2020).

Economic Survey of India 2018-19. Vol.2. Government of India, Ministry of Finance, Department of Economic Affairs, Economic Division. New Delhi. (July 2019)

Economist Joseph Stiglitz says coronavirus is 'exposing' health inequality in US

CNBC, April 14 2020. Available at: <https://www.cnbc.com/2020/04/14/economist-joseph->

[stiglitz-says-coronavirus-is-exposing-health-inequality-in-us.html](#) (accessed on April 20, 2020).

Ferrera, Maurizio. From Neo-liberalism to Liberal Neo-Welfarism. Working Paper, Centro Einaudi, (2013). Available at: http://www.centroeinaudi.it/images/abook_file/wp2_12_ferrera.pdf.

Schubert, Karsten. Crying for Repression: Populist and Democratic Biopolitics in Times of COVID-19. *Critical Legal Thinking* (2020). Available at:

<https://criticallegalthinking.com/2020/04/01/crying-for-repression-populist-and-democratic-biopolitics-in-times-of-covid-19/> (accessed on April 21, 2020)

कोरोना व्हायरस - एक संकट की संधी ?

दिलीप शं. पाटील

कोरोना व्हायरसने संपूर्ण जगामधे धुमाकुळ घातला आहे हे आपण पाहतोच आहे. लाखो लोक मृत्युमुखी पडत आहेत. काही देशांची अर्थव्यवस्था खिळखिळी करून टाकणारी ही प्रचंड मोठी महामारी भारतात मात्र कमी वेगाने पसरत आहे. काही प्रमाणात नियंत्रणात येत आहे कारण, आपल्या राज्याचे मुख्यमंत्री व त्यांचे सहकारी मंत्रीगण यांचे अविश्रांत परिश्रम तसेच देशाचे पंतप्रधान यांची सकारात्मक धोरणे आणि संपुर्ण देशाला मार्गदर्शन हेच होय.

विकसित देशांची कोसळणारी अर्थव्यवस्था, आपल्यासारख्या विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर आलेला अतिरिक्त भार तर अविकसित देशांमध्ये हळूहळू शिरकाव होत असलेला कोरोना व्हायरस. अशा परिस्थितीत संपुर्ण जगाचे लक्ष भारताकडे लागलेले आहे कारण भारताने कोरोना विषाणूवर मात करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची नोंद जागतिक आरोग्य संघटनेने घेतली असून युरोपीय विकसनशील देशांनी भारताचे मार्गदर्शन घ्यावे अशा दिलेल्या सुचना होय. संपुर्ण जगातील मानवजात नष्ट करण्याची युद्धसामग्री अमेरिकेकडे आहे परंतु संपुर्ण अमेरिका जगवण्यासाठी त्यांच्या राष्ट्राध्यक्षांना भारताकडे औषधांची मागणी करावी लागते. यातच आपले जगातील महत्त्व स्पष्ट होते.

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने केलेला आर्थिक नुकसानीचा अंदाज प्राथमिक स्वरूपातील 9 लाख कोटी डॉलर्स म्हणजेच जपान आणि जर्मनीच्या एकत्रित राष्ट्रीय उत्पन्नाएवढे किंवा भारताच्या राष्ट्रीय उत्पादनाच्या 3 पट ठरते. या आर्थिक नुकसानी बरोबरच रोजगारात होणारी घट व त्यामुळे दारिद्र्यात होणारी वाढ संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अहवालात असून केवळ भारतातच 40 कोटी लोक दारिद्र्य रेषेखाली ढकलली जातील असे म्हटले आहे.

भारताचा विकासदर २ टक्क्यांपर्यंत पोचला असला तरी भारत G- 20 गटात वरच्या स्थानावर असणार आहे अशी चिन्हे दिसत आहेत. कोरोनामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील घट 35 टक्क्यांच्या खाली गेली असून आपल्या देशाची आयात 30 टक्क्यांपर्यंत खाली उतरली आहे तर निर्यात 32 टक्क्यांच्यावर पोहचली आहे. या सगळ्यामध्ये आशेचा एक किरण आपल्याला दिसत आहे तो म्हणजे बळीराजाच्या कृपेने अन्नधान्याच्या उत्पादनात आपण सुरक्षित आहोत. माजी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी दिलेल्या 'जय जवान, जय किसान' या घोषणेचे आता प्रत्यंतर येत आहे. सीमेवर जवान डोळ्यात तेल घालून मातृभूमीचे रक्षण करत आहेत तर फक्त भारतातील जनतेसाठी नव्हे तर अखिल मानवजातीच्या उदर भरणारकरिता भारतीय शेतकरी या महामारीच्या काळात शेतात राबतोय. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपली परकीय गंगाजळी पावणेपाच हजार कोटी डॉलर्सची असून ती वर्षभराच्या तेल आयातीसाठी पुरेशी आहे.

अर्थव्यवस्थेतील नवीन चार धोरणे रिझर्व्ह बँकेने आपल्या नव्या धोरणात स्पष्ट केली आहेत.

१) पुरेशा प्रमाणात रोखता वाढवणे.

२) बँकांसहित सर्व वित्त संस्थांना वित्तपुरवठ्यास प्रोत्साहित करणे.

३) राज्य सरकारांच्या बाबतीत वित्तीय ताण कमी करणे.

४) पुरेशा सक्षमतेने कार्य करण्यासाठी बाजार व्यवस्थेला चालना देणे.

रिझर्व्ह बँकेचा भर पुनर्वित्तपुरवठ्यावर असून त्या अंतर्गत नाबार्ड, गृह वित्त बँक, आणि सिडको यांना ३ लाख कोटींचा वित्तपुरवठा केला जाणार असून शेती आणि ग्रामीण उद्योगांकरिता २५ हजार कोटी, मध्यम व लघु उद्योगांकरिता १५ हजार कोटी व गृह बांधणीकरिता १० हजार कोटींचा वित्तपुरवठा केला जाणार आहे. सूक्ष्म व लघु वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना याचा लाभ मिळावा याची विशेष काळजी रिझर्व्ह बँकेने घेतली आहे. रोजगार केंद्रित अर्थचक्र फिरते राहण्याकरिता सूक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था आणि गृहनिर्माण क्षेत्र हे महत्त्वाचे मानले जाते. सुमारे १ लाख कोटींचा निधी बँकांना उपलब्ध होणार असून त्याचा वापर वरील क्षेत्रांसाठी होणार आहे. वरील सर्वांचा आढावा घेतला असता प्रचंड मोठ्या आकड्याने आपले डोळे दिपून जातात. परंतु जोपर्यंत वरील वित्तपुरवठा गरजूंच्या हाती पडत नाही तोपर्यंत त्याचा उपयोग होणार नाही.

सध्या जगातील एकूण कर्जापैकी ४०% कर्ज हे चीन या एका देशाने इतर देशांना दिलेले आहे. एवढेच

नव्हे तर भारतातील खाजगी व्यापारी बँकांचे प्रचंड भाग भांडवल खरेदी करण्याचा सपाटा चीनने लावला आहे. जपान, दक्षिण कोरिया देशांनी आपले उद्योगधंदे चीन कडून भारताकडे वळवण्यास सुरुवात केलेली आहे. त्यामुळे जरी जागतिक मंदी आली तरी ज्ञानी लोकांना जगभरात मागणी वाढणार आहे. त्यामध्ये सेवा क्षेत्रास महत्वाचे स्थान असेल असे वाटते. जागतिक स्तरावर होणाऱ्या या उलाढालीचा लाभ घेण्यास भारतातील युवक तयार आहे कां ? याचा विचार आपण सर्वप्रथम करणे आवश्यक आहे.

खरी समस्या लॉकडाउन उठवल्यानंतर काय? यासाठी आपली मानसिक तयारी आता पासून करणे गरजेचे आहे. गावाकडून शहराकडे स्थलांतरित झालेला युवक कुटुंबासहित शहरात रुळलेला आहे. त्याच्या बायका-मुलांना शहरी व्यवस्थेची सवय लागलेली आहे. हा युवक १०-१५ वर्षापूर्वी आपले गाव सोडताना ज्या सोयी सुविधा गावात नव्हत्या त्या सोयीसुविधा आता आलेल्या आहेत. गावात मोटारसायकल, मोबाईल, केबल टीव्ही, पाणी पुरवठा, रस्ते, घरांचे बांधकाम, शाळा, महाविद्यालये, बाजारपेठा, (चुकीचे असले तरी गावा-गावात उघडलेली बियर-शॉपी) दवाखाने, छोटे मोठे कारखाने, याची तुलनात्मक वाढ दिसून येते. परंतु हे सर्व सुख उपभोगायला या युवकांकडे रोख पैश्यांची गरज आहे व ही गरज छोट्या-मोठ्या उद्योगधंद्यांमुळेच पूर्ण होऊ शकते.

शहरातून गावात आलेल्या युवकांची व त्यांच्या कुटुंबांची मानसिक कुचंबणा होण्याची शक्यता दिसून येते. कारण, याआधी दिवाळी-उन्हाळी सुट्टीमध्ये गावी एकत्र कुटुंबात जसे स्वागत होत होते तसे आता झाले नाही. घरात खाणारी तोंडे वाढली. जमीन शेती तेवढीच आहे पण रोख पैश्याचा ओघ थांबला. याकरिता शहरातून आलेल्या युवकांना ज्यांच्याकडे विक्री व्यवस्थेचा गुण आहे. शहरातील वेळ व्यवस्थापनाची लागलेली सवय, आत्मसात केलेले संगणक ज्ञान या कौशल्यांचा वापर करून स्थानिक उपलब्ध साधनांचा उपयोग करून स्वतःचा एखादा व्यवसाय जो शेतमाल प्रक्रियेशी किंवा दुग्ध व्यवसायाशी निगडित आहे असा सुरू करता येईल. जगात भारतात प्रक्रिया केलेल्या रानभाज्या, पालेभाज्या, कडधान्ये यांना प्रचंड मागणी आहे. माझ्या स्व अनुभवावरून मी हे ठामपणे सांगू शकतो. अशा प्रकारचे उद्योग कोणत्याही प्रकारची भांडवली गुंतवणूक न करता, घरातील सर्वांना बरोबर घेऊन करता येतील. एवढेच नव्हे तर सध्या त्याचीच गरज आहे. या कोरोनामुळे आपल्यावर आलेल्या या संकटावर मात करण्याची हीच योग्य वेळ आहे.

सध्या आपल्याकडे खेळते भांडवल नाही परंतु प्रचंड मनुष्यबळ आहे. गावात दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत नाही गरज आहे ती फक्त इच्छा शक्तीचीच, यालाच जोड विविध शासकीय योजना, बँका यांचीही मिळू शकते. कारण या कोरोनामुळे पैसा हा महत्वाचा नसून माणुसकी महत्वाची ही भावना वाढीस लागलेली

दिसून येते. गावा-गावात,शहरात, युवक मंडळी, लोकप्रतिनिधी, व्यावसायिक, उद्योजक, गृहनिर्माण संस्था, अन्न वाटपाकरिता पुढे सरसावल्या आहेत. देवळे, चर्च, मशिदी, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, दवाखाने, हॉस्पिटल आपापल्यापरीने माणुसकीची द्योतके ठरलेली आहेत. हजारो-लाखो जेवणाची, रेशनिंग शिधा पाकिटे यांचे मोफत वितरण केले जात आहे. शेवटी प्रत्येकजण विचार करतो माणूस जगला तर समाज जगेल. यामुळेच एक आशा वाटते की या कोरोनामुळे माणूस जमिनीवर आलेला आहे. त्याच्या डोळ्यावरची पैश्याची धुंदी कमी होऊन त्याचाच फायदा आपल्या सर्व समाजाला होईल असे आशेचे चित्र निर्माण झाले आहे.

गावा-गावात शहरातून खेड्यात स्थलांतरीत झालेले हे कुशल मनुष्यबळच आपल्या गावांची संपत्ती असेल. काही काळापुरती मागे गेलेली गावांची अर्थव्यवस्था काही महिन्यांमध्ये सुरळीत नव्हे तर प्रगतीपथावर जाईल असा विश्वास मला आहे. याच बरोबर शहरांची अर्थव्यवस्था ही काही प्रमाणात बदलू शकते. लॉकडाऊन च्या या ४० दिवसात आपणा सर्वांना समजून चुकले आहे की आपण किती वायफळ खर्च करतो. एवढेच नव्हे तर मार्केटिंगच्या चतुराईमुळे आपण विनागरजेच्या वस्तू-सेवा खरेदी करतो. घरगुती अन्नपदार्थ, स्वच्छतेच्या बदललेल्या सवयी, अनावश्यक वाहतुक खर्च यामुळे पर्यावरणच नाही तर आपले आरोग्यही चांगले राहिले. पिइझा, बर्गर, ब्रेड, रस्त्यावरची पावभाजी, भेळपुरी, पाणीपुरी, सरबताच्या गाड्या, बिडी-सिगरेटची दुकाने या गोष्टी गायब झाल्या व आपल्याबरोबर दवाखान्यातील किरकोळ आजारी पेशन्टही त्यांनी गायब केले.

बरेच अर्थतज्ञ मंदीचे भाकीत करीत आहेत. लॉकडाऊन संपल्यावर खूप लोक बेरोजगार होण्याची शक्यता आहे. मजुरांचे पगार कमी होतील पण त्याच बरोबर नवीन सेवा क्षेत्रांची दालने खुली होतील. या काळात बेघर, बेरोजगार व बेदखल झालेला तळातील कामगार वर्ग, प्रत्यक्ष अत्यल्प उत्पन्न असणारा शेतकरी या घटकांकरिता वेगाने उपाययोजना आखणे गरजेचे आहे. महिला बचत गट (ग्रामीण व शहरी) यांच्या माध्यमातून तळातील कुटुंबापर्यंत पैसा पोहचू शकतो व महिलांना मिळालेला रोख पैसा हा त्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाकरिताच वापरतात असा आपल्या सगळ्यांना अनुभव आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर गेल्या पाच - सहा वर्षातील शासकीय धोरणामुळे अनेक बँकांमध्ये शेतकरी, शेतमजूर, लहान व्यावसायिक यांची बचत खाती उघडण्यात आली आहेत. या खात्यांना आधार क्रमांक, पॅन क्रमांक जोडल्यामुळे लाभार्थ्यांना ऑनलाईन व्यवहार करता येतात. कृषी दूत सारखे बँक दूत शेतकऱ्यांच्या सोयीनुसार त्यांच्या शेतावर, घरापर्यंत पैशाचे व्यवहार करीत आहेत. याचा फायदा आता गावात स्थलांतरित झालेल्या युवकांना होऊ शकतो. त्यांचे इतक्या वर्षातील शहरातील इतर व्यक्ती

व संस्थांशी असलेले संबंध,यांचा उपयोग करून शेतीमाल, प्रक्रिया केलेल्या वस्तू शहरातच नव्हे तर राज्यभर, देशभर, परदेशात पाठवू शकतात कारण, ग्रामीण भागात नव्याने स्थलांतरित झालेल्या या शहरी युवकांना जागतिक बाजारपेठेची जाण आलेली असते आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून जागतिक बाजारपेठ त्यांच्या गावापर्यंत येऊ शकते, फक्त या लोकांनी त्याचा लाभ घेणे गरजेचे आहे. घोड्याला पाण्याजवळ नेणे शक्य असते परंतु पाणी पाजणे शक्य नसते. त्याचप्रमाणे आलेल्या संकटाचे संधीत रूपांतर करून लाभाचे पाणी पिणे हे ग्रामीण भागातील शहरी युवकांच्या हातात आहे.

संपूर्ण जग अविश्वासाच्या नजरेने चीन या देशाकडे पाहत असताना भारताकडे मात्र विश्वासपूर्ण आशेने पाहत आहे. कारण भारताने सर्वच क्षेत्रात घेतलेली आघाडी, विशेषतः आय. टी. क्षेत्र आणि सर्वात महत्त्वाचे "वसुधैव कुटुंबकमः" म्हणजेच संपूर्ण जग, मानवजात, हे एक जागतिक कुटुंब आहे ही भारताची विचारसरणी. त्यामुळे आपल्या कुटुंबाला हानी पोहोचेल अशी कोणतीही कृती भारताने हजारो वर्षात केलेली नाही व यापुढेही करणार नाही. त्यामुळे भारतातून हजारो शास्त्रज्ञ, अभियंते आणि डॉक्टर सगळ्या जगात पसरत आहेत, त्यास आता जास्त वेग येण्याची शक्यता दिसून येते. जगात कोणत्या क्षेत्रात कोणत्या प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता आहे, त्याचा अभ्यास करून आपली राष्ट्रीय स्तरावरची धोरणे आखणे गरजेचे आहे. त्यासाठी लागणाऱ्या प्रशिक्षण संस्था, महाविद्यालये, विश्वविद्यालयामधील अभ्यासक्रमामध्ये दुरुस्त्या सुचविणे अत्यंत आवश्यक आहे. स्टार्टअप इंडिया, स्मार्ट इंडिया, स्किल इंडिया अशा योजनांची काटेकोरपणे (नोकरशाहीच्या भ्रष्टाचाराला ठेचून) अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

वित्तपुरवठ्याचे योग्य नियोजन करून विविध महाविद्यालये व विद्यापीठातून शासकीय व अशासकीय संस्थांचे प्रतिनिधी जे या क्षेत्रात कार्यरत आहेत त्यांचे प्रशिक्षण होणे गरजेचे आहे. नाहीतर विद्यापीठाद्वारे, महाविद्यालयांतर्फे विविध अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना शिकविले जातात व पदवी, पदविका प्रदान केल्या जातात परंतु ADD ON कोर्सेस च्या माध्यमातून तळागाळातील घटकांपर्यंत, स्थानिक तालुका, जिल्हा परिसरानुरूप आवश्यक असलेल्या प्रशिक्षणाची जबाबदारी स्थानिक महाविद्यालयांकडे सोपवून, समाज व विद्यार्थी यांची सांगड घालून प्रक्रिया, व्यवस्थापन, विक्री व्यवस्था, इत्यादींचे ज्ञान गावा-गावांपर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे.

मुंबई विद्या पीठाच्या आजीवन अध्ययन आणि विस्तार विभागाशी संलग्नित ३१० महाविद्यालयात ३४,००० विस्तार कार्य विद्यार्थी आणि ९०० विस्तार कार्य शिक्षक मुंबई विद्यापीठाच्या भौगोलिक कार्य क्षेत्रातील सात जिल्ह्यांमध्ये (मुंबई, मुंबई उपनगर, ठाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, आणि सिंधुदुर्ग)

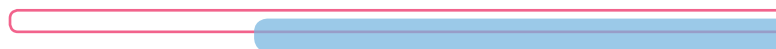
कार्यरत आहेत. विस्तार कार्य शिक्षक आणि विद्यार्थी मागील १३ वर्षांपासून उद्योजकता विकास आणि कौशल्य विकास यांच्याशी संबंधित कार्य पार पाडीत आहेत. या कार्यातून शेकडो विद्यार्थ्यांनी स्वतःचे उद्योग उभे केले आहेत. हेच कार्य मोठ्या प्रमाणावर शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनी जबाबदारीने पुढे नेल्यास आपल्याला या संकटावर सहज मात करता येईल. कोरोनामुळे प्रचंड मोठे संकट मानवजातीवर आलेले आहे हे मान्य, पण यावर मात करण्यासाठी सरकारचे प्रयत्न सुरू आहेत त्यास आपण सगळ्यांनी आपणावरील सर्व बंधने पाळून साथ देणे आपले प्रथम राष्ट्र कर्तव्य ठरते.

संदर्भ :

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, भारत सरकारचा एप्रिल २०२० चा अहवाल

प्रा. विजयकुमार काकडे, 'शक्तिमान अर्थ पुरवठा धोरण', 'पुढारी' वर्तमानपत्र,

१८ एप्रिल २०२०

कोविड 19 : सामाजिक शास्त्रे आणि सिध्दांतांची पुनमडिणी

प्रकाश पवार

प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापुर.

एस. आय. ई. एस कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, सायन (प), मुंबई-22

Email: prpawar90@gmail.com

कोविड १९ अथवा कोरोना ही एक महामारीची साथ आहे. ही आरोग्य विषयक सर्वात मोठी जागतिक आपत्ती आहे. ही साथ विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि आरोग्य यंत्रणा यांच्या अथक परिश्रमाने नियंत्रणात येईल. परंतु ही घटना व्यापक अर्थाने समाजात दूरगामी परिणाम घडवून आणणारी आहे. उदा. ओपन समाजात (Open Society) लोक राहत होते. त्या ऐवजी लोक टाळेबंदीच्या काळात बंदिस्त समाजात (Close Society) गेले. बंदिस्त समाजात मानवी मनातील प्रेरक शक्ती बदलल्या आहेत. स्नेहभाव या ऐवजी आत्मप्रेम वाढले. उदा. मुंबईत एका मुलीला कोरोना झाला. तेव्हा तिचे संपूर्ण कुटुंब तिला बेवारस अवस्थेत सोडून गेले. बंदिस्त समाजात मानवात परात्मभाव वाढला. असे अनेक बदल टाळेबंदीच्या काळात झाले. म्हणजेच या घटनेचा परिणाम अर्थव्यवस्था, शहरी समाज, गरीब, महिला, कामगार, गाव, यांच्या समाज मनावर दूरगामी होत आहेत. ही सध्या एक सुरु असलेली प्रकिया आहे. ही प्रकिया कोविडपूर्व आणि कोविडोत्तर अशी काळाची विभागणी करते. कारण देश, नेते, समाज परस्परानंवर आरोप प्रत्यारोप करत आहेत. तसेच भांडवलशाही, राज्यसंस्था, राष्ट्रवाद, लोकशाही, संघराज्य, वंशवाद, पाळत यंत्रणा यांच्यामध्ये छोटे छोटे पण महत्त्वाचे बदल दिसू लागले आहेत. हे बदल प्रकिया आणि संकल्पना, सिध्दांत यावर होत आहेत. यासंदर्भातील निरीक्षणे येथे नोंदवली आहेत. त्या बदलांची कारणमीमांसा साटेलोटे भांडवलशाही संकल्पनेच्या चौकटीत केली आहे.

नव्वदीच्या दशकापासून साटेलोटे भांडवली व्यवस्था (Casino Capitalism) रडतखडत काम करत होती. रडतखडत का म्हटले जाते. हा प्रश्न उपस्थित होतो. यांचे कारण प्रत्येक देशात भांडवलशाहीची वेगळी अवस्था आहे. ती अवस्था निकोप स्पर्धा करू शकत नाही. असे त्या त्या देशाच्या आर्थिक धोरणावरून दिसते. उदा. अमेरिकेत भांडवली व्यवस्था होती. त्यांनी त्या व्यवस्थेला भांडवलशाही

बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेत बदलून घेतले. प. युरोपमध्ये कल्याणकारी अर्थव्यवस्था होती. त्यास त्यांनी कल्याणकारी बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था या प्रकारात वळवले. चीन मध्ये साम्यवादी अर्थव्यवस्था होती. त्यांनी ही व्यवस्था साम्यवादी बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था या प्रकारात वळवले. भारतात मिश्र अर्थव्यवस्था होती. भारताने आर्थिक उदारीकरण धोरण असे नवीन वळण घेतले. या तपशीलावरून तीन समान मुद्दे अडखळत भांडवलशाहीचे स्पष्ट होतात. एक, वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळ्या संकल्पना वापरल्या. परंतु आर्थिक धोरण जवळजवळ समान होते. परंतु तरीही निकोप स्पर्धा नव्हती. दोन, बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था ही संकल्पना साचेबद्ध आहे. कारण ती नवउदारमतवाद वाचक आहे. या अवस्थेत विकसित आणि विकसनशील असा फरक होता. तीन, वर नोंदविलेल्या चार व्यवस्थांमध्ये साटेलोटे भांडवली व्यवस्था समान आहे. साटेलोटे भांडवलशाहीमध्ये आर्थिक पेचप्रसंग निर्माण झाले. त्यामुळे ती स्वतः अडचणीत होती. परंतु करोनामुळे साटेलोटे भांडवलशाहीची अडचण युरोप आणि अमेरिकेत वाढली. तर चीनमध्ये साटेलोटे भांडवलशाहीतून नवीन ताकद कृतीशील झाली. साटेलोटे भांडवलशाही म्हणजे राजकारण आणि इतर क्षेत्रे एकमेकांचे हितसंबंध जपतात. अशा वेळी शोषण होते. म्हणून हे एक अमानवी तत्व होय. त्यामध्ये व्यक्ती साधन मानली जाते. हे गेल्या तीन महिन्यांपासून आपण उघडल्या डोळ्यांनी कोरोनाच्या पाहिलं आहे. विशेष समाजांची संरचना आणि मूल्य व्यवस्थेत बदल घडवून येत आहे. व्यक्ती -व्यक्ती, व्यक्ती-समाज, व्यक्ती- विज्ञान आणि व्यक्ती- निसर्ग यांचे समंजस आणि सलोख्याचे संबंध अतिशय जलदगतीने वितळत गेले. त्यांना साटेलोटे भांडवली व्यवस्थेने खड्यासारखे बाजूला सारले. करोनाने समाजाची घडी विस्कटून टाकली. कोरोना या वहानावर विज्ञान-तंत्रज्ञान स्वार झाले. मानवी चेहरा असलेले विज्ञान-तंत्रज्ञान हे झाले. मानवंतेपासून व्यक्ती दूर जाऊ लागली. तसेच समाज ही हिंसक समाज झाला. हिंसा- अहिंसा सत्य -असत्य, न्याय -अन्याय यापैकी कोणताही तत्वाधिष्ठित भेद आजचे विज्ञान आणि भांडवलशाही करत नाही. म्हणून ती नवउदारमतवादी झाली आहे. तिची कार्यपध्दती हुकूमशाही सारखी आहे. हे समाजशास्त्रीय फेरबदल सध्या घडला. यामुळे कोविडोत्तर जगाची संरचनात्मक व्यवस्था नवी उभी राहात आहे. तिची नवीन मूल्यव्यवस्था घडत आहे. या संदर्भातील जागतिक ते लोकल असे चार महत्त्वाचे मुद्दे पुढील आहेत.

भेदभाव

आरंभीचा मुद्दा समाजशास्त्रीय आहे. हा मुद्दा भेदभावाचे समर्थन उघडपणे करतो. तसेच आरोप-प्रत्यारोप करतो. यामुळे शंका, अक्षेप, हेत्वारोप वाढवले आहेत. मानवी आणि समाजाचे दुभंगलेपण ही समाजशास्त्रीय समस्या कोविड१९ पेक्षा जास्त परिणामकारक आहे. अबोध मनातील विचार अशा वेळी

न ऊपट जास्त काम करतात (कसबे ,१९९४ : १८६). हा मुद्दा पुढील उदाहरणांमध्ये दिसून आला आहे.

एक, वंशभेदभाव या काळात वाढला आहे. वर्णद्वेषाला कोविड१९ ने पुन्हा उभारी दिली. ही सामाजिक घटना महाराष्ट्रापासून ते जगातील वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या पध्दतीने व्यक्त झाली. महाराष्ट्रात चीन विरोधातील एक लावणी वंश व वर्णद्वेषाचा प्रचार व्हॉट्स अॅपवर करत होती. ही घटना कोविडच्या पार्श्वभूमीवर घडली आहे. वर्णद्वेषीकरण ही एक भेदभावाची प्रक्रिया आहे. भेदभाव हे राजकीय आणि सामाजिक प्रक्रियेचे धोरण असते. या तत्त्वाचा पुरस्कार कोरोनाच्या काळात वाढला आहे. कोविड१९ या विषाणूचा प्रसार वाढला तसा तसा वर्णद्वेषी प्रचार सुरू झाला. विसाव्या शतकातील पन्नाशी नंतर वर्णद्वेषावर संस्था आणि राज्यघटनांनी नियंत्रण ठेवले होते. परंतु जग पुन्हा जवळजवळ ऐंशी वर्ष मागे गेले. ऐंशी वर्षांच्या कालावधीत मानवी मनाची प्रगती हळूहळू झाली होती. परंतु हा उलट प्रवास केवळ दोन चार महिन्यांत पूर्ण झाला. ही अधोगती आहे. चीन विरोधात शिवीगाळ, अपमान, द्वेष या पध्दतीने व गतीने सुरू आहे. मिचमिच्या डोळ्यांच्या तिरस्करणीय व्यक्ती अशी सरळसोट भूमिका घेतली गेली. भारत, अमेरिका, ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया येथे नागरिक डिजीटल पध्दतीने अशा तिरस्करणीय गोष्टी करत आहेत. नागरिकांच्यावर संस्थांचे नियंत्रण राहिलेले नाही. संस्थांचे प्रतिनिधी आणि पदाधिकारी वर्णद्वेषाचे मुख्य प्रचारक झाले. डोनाल्ड ट्रम्प यांनी चायनीज व्हायरस असे टि्वट केले होते. या शब्दामध्ये अमर्याद आपपरभाव दिसतो. व्हाईट हाऊसच्या जबाबदार अधिका-याने कुंग फ्लू ही संकल्पना तुच्छतेने वापरली. यानंतर चॉप फ्लूई व राईस बेबीज हे शब्द अवमान करण्यासाठी सर्रासपणे वापरले गेले (मुराळी, एप्रिल २०२०). यामध्ये शुद्धाशुद्धता हा विचार पुढे आला. दगाबाजी चार आरोप लावला गेला. चायनीज दांभिक आणि ढोंगी आहेत. यामुळे जन्मखूण, शारीरिक चिन्हे, कृतीखूण, भाषाखूण, बोलखूण या सर्व गोष्टींचा पुनर्वापर झाला. उदा. चायनीज व्हायरस, कुंग फ्लू, चॉप फ्लूई व राईस बेबीज, इत्यादी. चांगला स्पर्श, वाईट स्पर्श आणि साधन स्पर्श या सर्व गोष्टींचा आधार पाश्चिमात्य देशांनी आणि आशिया खंडातील देशांनी घेतला. या सर्व स्पर्शांना वर्णभेदभावाच्या एका साच्यात बसवले गेले. विषाणूचा संसर्ग चीनच्या इन्स्टिट्यूट ऑफ व्हॉयरॉलॉजी लॅबमधून झाला की जनावरांच्या बाजारातून झाला. याचा शोध घेण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने एक समिती नेमली आहे. असे खुद्द बोरिस जॉन्सनने म्हटले आहे. हे वृत्त डेली मेल मध्ये प्रसिध्द झाले आहे. या घडामोडी संस्था आणि सामान्य लोक अशा दोन्ही पातळ्यांवर घडत आहेत. अशा घटनांना संस्था ताकद पुरवत आहेत. समाजाची मानसिकता यामुळे बदलली जाते. या रोखण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची संस्था काम करत नाही. मानवी जातीचे हे वर्णद्वेषीकरण सुरू झाले आहे. ही आधुनिक जगाचा उलटा प्रवास दिसतो. चीनमध्ये विषाणूचा जन्म झाला. परंतु त्याला वर्ण व्यवस्थेने जन्मास घातले नाही. त्यांचा जन्म भांडवलशाहीमुळे झाला आहे. अतिशय नफ्याची अभिलाषा आणि राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा विचार या माध्यमातून

चीनमध्ये विषाणूचा जन्म झाला. हे विवेचन वेगळे आणि वर्णद्वेषीकरण विचार वेगळा आहे. या गोष्टीचे आत्मभान जगाला राहिले नाही. समाजात वर्णद्वेषीकरण प्रकिया पुन्हा मानवी मनात खोलवर गेली. या तपशीलाचा अर्थ मानवी जीवनात अविवेकी आणि अविश्वासाने मोठी जागा मिळवली आहे.

दोन, भेदभाव संकल्पना आणि आरोग्य यांचा संबंध युरोप मध्ये जोडला गेला. तंदुरुस्त आणि दुबळा या पैकी तंदुरुस्त म्हणजे ताकदवान व्यक्तीस जिविताचा हक्क आहे. या सिध्दांताचे समर्थन केले गेले. वयोवृद्ध व्यक्ती वर उपचार करणे मागे ठेवले. तरुण पिढीवर उपचार करण्यास सुरुवात केली होती. हा जैसे थे वादी समाजाचा (conservative) आवाज ऐकू आला. विशेष युरोप मध्ये हा मुद्दा पुढे आला. थोडक्यात डार्विनच्या सिध्दांतकडे वळण घेतले गेले (Survival of fittest). हा मुद्दा महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या पध्दतीने दिसून आला. शहरी गरीब आणि मजूर यांच्या समस्यांचा विचार न करता बंदी घातली गेली. यामुळे शहरी गरीब आणि इतर यांच्यात आपपरभाव केला गेला. सरळ सरळ यांचा अर्थ शहरी गरिबांच्या जिविताचा हक्क नाकारला गेला. गावबंदीआणि घरबंदीची संकल्पना जवळजवळ शहरी गरीब आणि मजूर विरोधी गेली होती. सहकारी प्रवृत्ती बरीच कमी झाली.

तीन, कौटुंबिक हिंसा हा सामाजिक मुद्दा आहे. स्त्री-पुरुष यांच्यातील सामाजिक सत्तासंघर्ष दिसू लागला. तीस टक्क्यांनी कौटुंबिक हिंसा वाढली. मानवी जीवनातील सामाजिक सलोखा घटला. मानवतेची अवनती झाली. पुरुषत्व, श्रेष्ठत्व अशा वर्चस्वाच्या संरचना अबोल मनातून आणि सामूहिक मनातून पुढे आल्या.

चार, अल्पसंख्याकांच्या बदल इतरजन (Other) अशी संकल्पना उफाळून आली.

विज्ञान-तंत्रज्ञान

कोविडच्या संदर्भात दुसरा मुद्दा समाजावर परिणाम करणारा भांडवलशाही आणि विज्ञान या दोन क्षेत्राशी संबंधीत आहे.

अ) कोविडचा मुद्दा नैसर्गिक विज्ञान आणि उपयोजित विज्ञान या संदर्भातील बदल वाचक आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाला स्वतःच काम करता येत नाही. त्यास आदेश माणूस देतो. हे सुत्र लक्षात घेतले तर विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा वरदान म्हणून वापर करावा की शाप म्हणून वापर करावा हे व्यक्तीच्या हाती आहे. आरंभी विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करून मनुष्याच्या दुःखांचा परिहार केला गेला. रसायनशास्त्रज्ञ पाश्वर

यांच्या शोधामुळे नवीन युगाला सुरुवात झाली. हे चांगल्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे उदाहरण आहे. तर चीन मधील विज्ञान-तंत्रज्ञानाने या विषाणूची निर्मिती करणे हा विषय अमानवी तत्व आहे. कारण विज्ञान कशासाठी हा नीती शास्त्रीय प्रश्न उपस्थित होतो. कोविड१९ चे वर्णन समजून घेतले पाहिजे. विषाणू नैसर्गिक आहे पण प्रयोग शाळेत त्याला वाढवले गेले. हा चीनवर युरोप व अमेरिकेचा आरोप आहे. हा आरोपाचा मुद्दा खरा की खोटा हे तथ्य वेगळे आहे. मुद्दा हा आहे की अमेरिका विरोधी चीन अशी द्विध्रुवी स्पर्धा दिसू लागली. यामध्ये युरोप अमेरिकेच्या बाजूला गेला आहे. म्हणजे नवीन जगाचा आदेश उदयास येत आहे (कुबेर, लोकसत्ता २२ एप्रिल २०२०). अमेरिका केंद्रीय एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्था होती. यामध्ये बदल झाला. चीनची चर्चा सुरू झाली. दुसरे म्हणजे जागतिक व्यवस्था बहुध्रुवीय आहे. ही चर्चा मागे पडली. त्या ऐवजी अमेरिका विरोधी चीन अशी द्विध्रुवी जागतिक व्यवस्था म्हणून चर्चा चीन आणि अमेरिका करत आहे. त्यामध्ये इतरांनी भर घातली आहे. हा तंत्रज्ञानाचा परिणाम समाजावर झाला.

विज्ञानाचा उपयोग उपयुक्ततावादी केला गेला. यांची काही उदाहरणे लक्षवेधक आहेत. १) विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा अविवेकी पध्दतीने वापर केला गेला. विदेशातून भारतात येताना पॅरासिटामलचा प्रवाशांशी उपयोग सरकारला फसविण्यासाठी केला. त्यांनी विज्ञान-तंत्रज्ञानांच्या मदतीने इतरांच्या जीवनाला धोका निर्माण केला (विजय चोरमारे, महाराष्ट्र टाइम्स). २) आरंभी भारतात युजीसीने कार्यक्रम रद्द केले. त्यांना बुद्धीजीवी लोकांनी विरोध केला. विज्ञान-तंत्रज्ञान समजणारे लोक त्यांचा गौरवापर करत होते. ३) महाराष्ट्र सरकार आणि भारत सरकारने बंदीचा निर्णय घेतला. तरीही IT क्षेत्राने बंदीचे नियम धाब्यावर बसवले (लोकसत्ता, १७ मार्च २०२०). विज्ञान-तंत्रज्ञानवादी समूहाने चूकीचा वर्तन केले. ४) शासनाच्या विविध यंत्रणांनी विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्राला धाब्यावर बसवले. यामुळे भारतीय समाज विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा चांगला उपयोग करण्याबरोबरच वाईट वापर करतो, असे सुस्पष्टपणे दिसले. या नंतरची घडामोड थेट विवेकवादाला आव्हान मिळाले व अंधश्रद्धा म्हणून घडली. यदा प्रजा तथा राजा हे सुत्र लक्षात आले. या गोष्टीला केवळ राज्यकर्ता वर्ग नव्हे तर विज्ञान-तंत्रज्ञानाला वाईट स्वरूप देणारी सर्व प्रजा जबाबदार आहे. हे आजच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानांचे एक रूप आहे. हे विज्ञानाचे वाईट रूप करोनामुळे जास्त उफाळून वरती आले. हा प्रश्न कसा हाताळावा यांचे आत्मभान आले नाही. टाळी, थाळी आणि दिवे लावण्यास विरोध झाला. ही घटना विज्ञान-तंत्रज्ञान विरोधात गेली. थोडक्यात टोकाचे विज्ञान-तंत्रज्ञान विरोधक आणि समर्थक दोन्ही विज्ञान-तंत्रज्ञान व समाजांच्या विरोधात होते. देशकाळ परिस्थिती पाहून साथ आणि प्रतिसाद दिला जातो. हे आत्मभान विरोधक आणि समर्थक यांच्या बरोबर राज्यकर्त्यांना नव्हते. ही एक भारतीय समाजाची सामाजिक अवस्था झाली आहे. ही अवस्था करोनामुळे जास्त गतीने पुढे आली.

ब) कोविड१९ ही भांडवलशाही मधील स्पर्धा आहे. तिला चीनच्या साटेलोटे भांडवलशाहीने जन्माला घातले. हा बोलबाला सुरू आहे. हा एक जैविक साम्राज्यावादाचा प्रकार आहे.

चीन हा एक जागतिक आर्थिक स्पर्धाक आहे. त्यामुळे कोरोना हा चायनाच्या डावपेचांचा एक भाग अमेरिकेने ठरवला. चीन या देशाने साटेलोटे भांडवलशाहीच्यासाठी कोरोना प्रश्न निर्माण केला आहे. या बदलची माहिती हळूहळू प्रकाशित होऊ लागली आहे. अर्थातच ही माहिती सुरुवातीच्या काळातील आहे. परंतु या माहितीकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. चीनी साटेलोटे भांडवलशाहीची अवस्था माकडीनीच्या कथे सारखी दिसते. सुरुवातीला चीनने वुहान या शहराला माकडीनीच्या पिल्लांसारखे मारलं आणि भांडवलशाही जिवंत ठेवली. या संदर्भातील माहिती जेनिफर जेंग यांनी जाहीर केली. उदा. सटेलॉईट फोटो प्रकाशित केला आहे. यावरून चौदा हजार मृतदेह जाळण्यात आले, असा निष्कर्ष काढण्यात आला. तसेच चीन मध्ये ८१ लाख मोबाईलचे ग्राहक गायब झाले. थोडक्यात १.१५ कोटी लोक गायब झाले. ही कथा म्हणजे माकडीनी सारखी आहे. या नंतर दुसरा टप्पा सुरू झाला. दुसऱ्या टप्प्यात चीनी आणि पाश्चिमात्य साटेलोटे भांडवलशाही यांच्यामध्ये संघर्ष सुरू झाला आहे. युरोपियन देश आणि अमेरिका यांना चीनी साटेलोटे भांडवलशाहीने घेरले. या महायुद्धात माणसाची हत्या होत आहे. यामुळे पाश्चिमात्य आणि चीनी साटेलोटे भांडवलशाही कोरोनाच्या माध्यमातून मानवतेची हत्या करत आहेत. म्हणून चीनी व अमेरिकन दोन्ही रूपे हिंसक आहेत (साप्ताहिक सकाळ, १८ एप्रिल २०२०). चीनमध्ये कम्युनिस्ट नेत्यांनी दोन मांजरांची तुलना केली होती. मांजर पांढरे असो अगर काळे असो दोन्ही मांजरे सरतेशेवटी उंदरांची शिकार करतात. अशीच काहीशी परिस्थिती पाश्चिमात्य आणि चीनी साटेलोटे भांडवलशाही यांनी केले आहे. परंतु सध्या चीन शिकारीत सर्वात पुढे आहे. कारण चायनीज शेअर बाजारातील कंपन्या शेअर विकत घेत आहेत. अलीबाबा (१.५४ टक्के) आणि टेनसेंटने (०.३९) नफा मिळाला आहे (साप्ताहिक सकाळ, १८ एप्रिल २०२०). या तपशीलाचा अर्थ चायना कोरोनाच्या आडून भांडवलशाहीचे हितसंबंध जपते. यासाठी त्या देशातील नेतृत्व देखील काम करते.

पाश्चिमात्य आणि चीनी साटेलोटे भांडवलशाही यांचा विचार मूलतः अतिरेकी आहे. या साटेलोटे भांडवलशाही पेक्षा भारतीय भूमिका वेगळी आहे. कारण भारतीय राजकारणाची दिशा आणि धारणा माणसाच्या अस्तित्वाची सतत राहिली आहे. भारताने साटेलोटे भांडवलशाहीच्या अमानवी राजकारण विरोधात नेतृत्व करावे की करू नये हा वेगळा मुद्दा आहे. भारताने कोरोनाच्या निमित्ताने पर्याय दिला पाहिजे. या आघाडीवर पोकळी आहे. ही पोकळी भरून काढण्याची एक संधी उपलब्ध आहे. ही संधी मानवतावादी राजकारणाच्या नव्यानेच सुरू करण्यासंदर्भातील आहे. भारताने साटेलोटे भांडवलशाहीच्या सुरात सूर मिसळून जाऊ नये. असे कल्याणकारी अर्थव्यवस्थेला वाटते. भारतीय

राजकारणाची दिशा यामुळे पाश्चिमात्य व चीनी साटेलोटे भांडवलशाही विरोधात घडेल. या अर्थाने कोरोनाचे महायुद्ध भारतासाठी पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धाच्या पेक्षा मोठे आहे. तसेच हा प्रश्न गंभीर आहे. यामुळे पाश्चिमात्य देशांपेक्षा आणि चीन पेक्षा वेगळी दृष्टी भारताकडे आहे. ती मानवतावादी राजकारणाची दृष्टी आहे. भारतातील कोरोना विरोधातील लढा देशांतर्गत नागरिकांच्या सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्याबरोबरच विश्वाला नवीन दृष्टी देणारा आहे.

सर्वेलियन्सची हुकुमशाही

तिसरा महत्त्वाचा परिणाम राष्ट्रवाद, राज्यसंस्था आणि संघराज्य या संदर्भातील झाला आहे. हा मुद्दा पुढीलप्रमाणे आहे.

अ) पाळत यंत्रणा हे राज्यसंस्थेचे महत्त्वाचे अंग आहे. कोरोनामुळे सर्वेलियन्सच्या सर्व यंत्रणा अति कृतीशील झाल्या आहेत. मानवी जीवनात पाळत ठेवण्याचे तंत्र स्वीकारले गेले. परंतु कोरोनामुळे खाजगी जीवनात पाळत तत्व आले. राज्यसंस्था, पोलीस, पोलिस पाटील, लष्कर यांचे नियंत्रण वाढले. यांचे कारण स्वयंसेवी जीवन परावलंबी झाले. लोक आत्मबळाचा सकारात्मक दृष्टिकोन व परिणाम विसरले. कोरोनाच्या निमित्ताने सत्यता व अधिकारांचे विकेंद्रीकरण झाले. प्रशासकीय सत्तेबरोबर लष्करी कारवाईची भाषा शैली वापरली गेली. लोकांना सत्तेचा वापर आपल्या जीवनात होत आहे. हे दररोजचे वाटू लागले. त्यांनी अतिशय महत्त्वाची गोष्ट म्हणून ते स्वीकारले. सीसीटीव्ही कॅमेरे या पुढे सर्वेलियन्सचे काम या काळात सरकले. डिजीटल कॅमेरा, मोबाईल यांनी तर मानवी जीवनाचे सूत्रसंचालन सुरू केले होते. पण या बंदीमध्ये या माध्यमातून सरकार लोकांचे व्यवस्थापन करते. ही घटना कोरोना विरोधातील लढा म्हणून योग्य आहे. परंतु लोकांनी स्वयंशिस्त पाळली नाही, म्हणून सरकारने ही संधी घेतली. या गोष्टीची लोकांनाही सवय लागली. म्हणून ही घटना समाजाची एक नवीन गरज म्हणून साटेलोटे भांडवलशाहीने ओळखली. तिचा प्रसार व प्रचार केला. समाजीक संस्था, राजकीय संस्था आणि शैक्षणिक संस्था डिजीटल संदर्भात निर्णय गेली दहा वीस वर्षे घेत नव्हते. परंतु कोरोनामुळे थेट एक दिवसात निर्णय घेण्यात आले. पाच टक्के नोकरदारांच्या मदतीने कार्यालयात कामकाज सुरू आहे. नोकरदारांचे आरोग्य जादा कामामुळे चांगले राहानार नाही. उलट पाच टक्के नोकरदारांचे हे अमानवी शोषण आहे. परंतु कोरोनामुळे त्यांना सवय झाली. हेच उदाहरण पुढे आदर्श म्हणून प्रसार माध्यमे मांडणार आहेत. या गोष्टींचे समर्थन जनता देखील करणार आहे. आपल्याकडे एक लोकयुक्ती आहे की म्हातारी मेल्याचे दुःख नाही पण काळ सोकावतो. या काळ

सोकावण्याच्या कल्पनेला कोरोनाच्या काळात नवीन पंख फुटले आहेत. छोटे मोठे भांडवलदार यांना हे काळ सोकावण्याचे तत्व समाजात रुढ करावयाचे होते. त्यास पोषक वातावरण कोरोनाने निर्माण केले. तात्पुरते पर्याय कायमस्वरूपी तोडगा म्हणून ओळखले जातील (युवाल नोवा हरारी).

ब) तिस-या मुद्याचा हा महत्त्वाचा भाग आहे. राज्यसंस्थेच्या जन्माची कथा जीविताचे संरक्षण, स्वातंत्र्याचे संरक्षण आणि संपत्तीचे संरक्षण अशी सरळसोट पण तिहेरी स्वरूपाची होती. ही कथा म्हणजे चांगल्या राज्यसंस्थेची कथा होती. राज्यसंस्थेच्या या तीनही कार्यक्षेत्रांच्या पुढे कोविड१९ ने प्रचंड मोठे आव्हान उभे केले आहे. राज्यसंस्थेने व मानवाने राज्यसंस्थेच्या सत्तेचा हार्ड पॉवर आणि सॉफ्ट पॉवर असा नवीन विकास केला. संकल्पना या आधी जोसेफ नाय या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाने वापरल्या होत्या. कोविड१९ ही सत्ता सॉफ्ट पॉवर म्हणून चायनाने विकसित केली. सॉफ्टपॉवर ही विज्ञान, संस्कृती आणि धर्मयांनी घडवलेली वर्चस्वासाठीची संकल्पना आहे. या संकल्पनेची पाळेमुळे जागतिकीकरणानंतरच्या परिस्थितीत खोलवर गुंतलेली आहेत. तेव्हापासून राज्यसंस्थेची कल्याणकारी ताकद कमी होत गेली. त्या जागी वाईट राज्यसंस्था जन्मास आली. यामुळे अमेरिकेला कोविडच्या निर्मूलनापेक्षा वर्क कल्चर जास्त महत्त्वाचे वाटते. वर्क कल्चर आणि जिविताचे संरक्षण यापैकी वर्क कल्चरला प्रथम क्रमांक आणि जिविताला दुय्यम स्थान अमेरिकन राज्यसंस्थेने दिले. चीनमध्ये विषाणूचा जन्म झाल्यानंतर सॉफ्ट पॉवर आणि जिवित यापैकी सॉफ्ट पॉवरला प्रथम क्रमांक आणि जिविताला दुय्यम स्थान दिले गेले. भारतात राजकीय पक्ष इव्हेंट मॅनेजमेंट करत आहेत. परंतु कोरोनाच्या विरोधातील लढण्यासाठी साधने पुरवली जात नाहीत. राज्यसंस्थेने स्वातंत्र्याची हामी दिली होती. परंतु कोरोनामुळे सर्वेलियन्सच्या यंत्रणांनी हुकूमशाही पद्धती सुरू केली. संपत्ती बद्दल राज्यसंस्था काळजी घेते. परंतु कोणाच्या संपत्ती बद्दल राज्यसंस्था काळजी घेते हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. गोरगरीब जनता रस्त्यावर आली. त्यांचा रोजगार गेला. या उलट राज्यसंस्था भांडवली संपत्तीचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. थोडक्यात राज्यसंस्थेने तिचे अभिवचन पाळणे सोडून दिले आहे. राज्यसंस्था आधी दिखावा करत होती. कोरोनामुळे तिने दिखाऊ धोरण सोडून दिले आहे. हे तत्व समकालीन समाजालाही अपेक्षित होते. त्यामुळे कोरोनाच्या मदतीने साटेलोटे भांडवली व्यवस्था काम करते असे सुस्पष्टपणे दिसते. ही घटना लोक नाईलाजाने स्वीकारत आहेत. परंतु कोरोनाच्या निमित्ताने हिंसा -अहिंसा, सत्य-असत्य, न्याय- अन्याय यापैकी कोणताही तत्त्वाधिष्ठित भेद केला जात नाही. भारतात आत्मबळ अशी एक संकल्पना राज्यसंस्थेच्या संदर्भात आहे. आत्मबळ म्हणजे राजकीय हिंसेचा विलय घडवणे. हिंसा आणि युद्ध संस्था मानवी जीवनातून हट्टपार करणे होय. हा प्रयत्न म. गांधी यांनी केला होता. या प्रयत्नांची तीन वैशिष्ट्ये आहेत. १) लोकसंग्रह करणे २) आत्मबळ वाढवणे आणि ३) विद्याबळ वाढवणे. या तीन वैशिष्ट्यांमुळे हिंसा कमी कमी होत गेली (जावडेकर १९४९) (चौसाळकर, २०१४). परंतु कोरोनाच्या निमित्ताने या तीनही वैशिष्ट्यांच्या

विरोधातील राजकारण घडत आहे. साटेलोटे भांडवलशाही राज्यसंस्थेला बळाचा वापर करण्यास भाग पाडते. कोविड१९ ही एक जैविक युद्ध संस्था आहे. तिला चायनाने डावपेचांचा भाग म्हणून नव्याने जन्माला घातले. यामुळे ही घटना भारतीय आत्मबळ संकल्पनेच्या विरोधातील राजकारण घडविते. आत्मबळाची संकल्पना राज्यसंस्थेची ताकद कमी करते. परंतु कोरोनाच्या निमित्ताने राज्यसंस्थेची हिंसात्माक ताकद वाढते. राज्यसंस्था ताकदवान होते. भारतात क्षात्रधर्म शास्त्र सहमतीने हिंसा करत होता. आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेत क्षत्रियांच्या हिंसेचा त्याग केला गेला. त्या जागी लोकसंग्रह, विद्याबळ आणि आत्मबळाची संकल्पना रूढ झाली होती. मात्र कोविड१९ ने भारतीय राजकारणातील ही आत्मबळाची संकल्पना जवळजवळ सर्वच क्षेत्रातून हद्दपार केली. म्हणून ही घटना मुळात नव्या युगाची नांदी आहे. या संदर्भात हंगेरीचे एक महत्त्वाचे उदाहरण आहे. १९८९ मध्ये लोकशाही राजवट तेथे आली. परंतु महामारीचा आधार घेऊन व्हिक्टर ओबन यांनी संसदेत त्यांना कायमस्वरूपी सत्तेत राहण्याचा अधिकार दिला. ही घटना दोन तृतीयांश बहुमताने मंजूर करण्यात आली. यामुळे जनमत अजमावण्यावर बंदी घातली. ही बंदी अनिश्चित काळासाठी घालण्यात आली. न्यायिक स्वातंत्र्यावर घाला घातला गेला. लोकशाही मार्गाने हुकूमशाही हंगेरीत आली. ही घटना फार बदल घडेल, असे सूचित करते. ही घटना म्हणजे आत्मबळाचा विलय घडवते.

क) कोविड१९ मुळे राज्य व्यवस्थामध्ये मोठे दोन बदल सुस्पष्टपणे दिसू लागले आहेत (मुराळी, २०२०). एक, लोकशाही राजवट जाऊन हुकूमशाही राजवट स्वीकारली गेली. या संदर्भात हंगेरीचे एक महत्त्वाचे उदाहरण आहे. १९८९ मध्ये लोकशाही राजवट तेथे आली. परंतु महामारीचा आधार घेऊन व्हिक्टर ओबन यांनी संसदेत त्यांना कायमस्वरूपी सत्तेत राहण्याचा अधिकार दिला. ही घटना दोन तृतीयांश बहुमताने मंजूर करण्यात आली. यामुळे जनमत अजमावण्यावर बंदी घातली. ही बंदी अनिश्चित काळासाठी घालण्यात आली. न्यायिक स्वातंत्र्यावर घाला घातला गेला. लोकशाही मार्गाने हुकूमशाही हंगेरीत आली. ही घटना फार बदल घडेल, असे सूचित करते. ही घटना म्हणजे लोकशाहीचा विलय घडवते. महामारीच्या निर्मूलनासंदर्भात लोकशाही राजवटीवरील विश्वास संपुष्टात या देशात आला. लोकशाही ऐवजी वर्चस्व, नियंत्रण, हिंसा, दमन अशा नवीन संरचनाचा पुरस्कार उघडपणे मान्य केला. ही हंगेरीची कथा हळूहळू सर्वत्र अबोल पध्दतीने स्वीकारली गेली आहे. यास युरोप आणि अमेरिका अपवाद नाहीत. परंतु तेथे हा मोठा बदल करण्याऐवजी सर्वार्थाने अंतर्गत बदल केले आहेत. दोन, संघराज्य व्यवस्था असलेल्या देशात अंतर्गत बदल अतिशय जलदगतीने झाले. जवळपास संघराज्याच्या सिध्दांताचा कोविड१९ च्या आरोग्य समस्ये निमित्ताने नवीन अर्थ आणि स्वरूप पुढे आले. संघराज्यावर सत्ता केंद्रीकरणाचा आरोप समिक्षकाचा होता. सत्ता केंद्रीकरणाबरोबर संघराज्यातील लोकांच्या निसरडा दुहेरी झाल्या. म्हणजे केंद्र सरकारच्या बदल अतिशय जपून जपून व्यवहार केला गेला. राज्य

सरकारांच्याकडून अपेक्षा वाढल्या आहेत. राज्य सरकारचे कोविड१९ निर्मूलनाचे कार्य प्रभावी आहे. यांची उघडपणे कबुली दिली जाते. ही घटना अमेरिका आणि भारतीय संघराज्यातील राज्यांच्या मध्ये जास्तच खुलून दिसते. राज्य शासनाने जास्तीत जास्त आश्वासक वातावरण निर्माण केले. हा मुद्दा राज्य शासनाच्या संदर्भात सूर्यासारखा आश्वासन देतो. म्हणजे सूर्यप्रकाशामुळे वनस्पतींची वाढ होईल, रोगराई जाईल, जीवनसत्त्वे मिळतात हा आशावाद सूर्यामुळे व्यक्त होतो. नेमकी तशीच अपेक्षा राज्य शासनाच्या संदर्भात व्यक्त अमेरिका आणि भारत येथे झाली. विशेष महाराष्ट्र राज्य या बद्दल सध्या आघाडीवर आहे. अशीच काहीशी परिस्थिती अमेरिकेच्या राज्यातील गव्हर्नर बद्दल आहे. या घडामोडींमुळे अस्वस्थता कमी होते. राज्य शासनाने दुहेरी संवाद साधताना दिसतात. तसेच सर्वच राज्य शासनाने जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. राज्य शासनाने पारदर्शक आहेत, असे वाटते. राज्य शासनाच्या नेतृत्वाबद्दल योग्य आणि उचित असे अमेरिका आणि भारत येथे बोलले गेले. या उलट संघराज्य शासनाच्या संदर्भात फार मोठा आशावाद व्यक्त झाला नाही. दोन्ही संघराज्य शासनाचे नेतृत्व प्रचंड लोकप्रिय आहे. परंतु संघाच्या तुलनेत राज्य शासनाने कोविड१९ विरोधातील लढण्यासाठी नवीन राजकीयत्व समजून घेण्यासाठी तत्पर दिसली. यामुळे अर्थातच अमेरिका आणि भारत या दोन्ही संघराज्यात राज्य शासनाचे राजकीयत्व बद्दलचे आकलन अव्वल दर्जाचे दिसले.

ड) संघ आणि राज्य शासनाने कोविड१९ मुळे हादरली आहेत. त्यांच्या मनामध्ये चिंतेचे वातावरण पसरले आहे. परंतु राज्य शासनांची चिंता चिंतनशील प्रवृत्तीची दिसते. हे अमेरिका आणि भारत येथे दिसते. राज्य शासनाने खचून गेली नाहीत. त्यांची भाषा शैली आश्वासित करणारी आहे. यामुळे जनमत त्यांच्या बाजूने घडू लागले. यामुळे देशातील सर्वात मोठे पक्ष इव्हेंट मॅनेजमेंट दणकट करू लागले. अमेरिका, भारत, पाकिस्तान अशा देशात अंतर्गत इव्हेंट मॅनेजमेंट आणि मॅनेजर अशी नवीन साखळी निर्माण झाली आहे. विरोधी पक्ष देखील फार ठाम भूमिका घेत नाहीत. विरोधी पक्ष कोविड१९ च्या प्रश्ना पासून दूर आहेत. कारण समस्येचे गेले सत्ताधारी पक्षाच्या लक्षात आणून देणे हे फार मोठे काम नाही. सत्ताधारी पक्षाला पर्याय दिला पाहिजे. लोकांच्या समस्या पासून दूर राहून ते राजकारण बिगर रचनात्मक कार्य करीत आहेत. कोविड१९ च्या निर्मूलनासाठी संरचनात्मक पर्याय उपलब्ध करून विरोधी पक्षांनी दिला नाही. यामुळे सत्ताधारी पक्षांना आता राज्य शासनाने मुख्य स्पर्धक वाटत आहेत. हे संघाचे अमेरिका आणि भारत येथील आकलन वर्चस्वाच्या स्वरूपाचे आहे. यामुळे राज्य शासनाच्या कामकाजात संघ हस्तक्षेप करते. मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी आणि पंतप्रधान किअर फंड असा संघर्ष कृत्रिम घडवला गेला. या आशयाची घटना आधी अमेरिकेत घडली. त्या पाठोपाठ भारतात घडली. त्यामुळे संघाचे अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी राजकारणात एक कल्पित शत्रुची निर्मिती (इतरजन) केले. मानवी अस्तित्वासाठी शत्रुभावी नात्यांना विवेकाच्या आधारे बाजूला सारून ठेवले जाते. हे अस्तित्वासाठीच्या

राजकारणाचे खरे लक्षण असते. पण सध्या हे राजकीय आकलन शोधून सापडत नाही. या गोष्टीचा महाराष्ट्रातील राजकारणावर परिणाम झाला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील राजकारणाची नवीन मांडणी सुरु असताना कोविड१९ ही एक मोठी समस्या निर्माण झाली. त्यामुळे शिवसेना पक्षाची वैचारिक भूमिका मध्यममार्गी झाली. उध्दव ठाकरे यांनी कोविड १९ च्या काळात अनेक वेळा जनतेशी संवाद साधताना मध्यममार्गी भूमिका घेतली. अंतराय हा शिवसेनेचा मुख्य राजकीय व वैचारिक भाग होता. अंतराय म्हणजे दोन गटांमध्ये राजकारणाची विभागणी जाणीव पूर्वक केली जाते. तसा आकार दिला जातो. अंतराय भूमीपुत्र आणि परप्रांतीय, हिंदू आणि मुस्लीम असा होता. असे त्यांचे अंतरात कळीचे आणि राजकारण घडवणारे होते. कोविड १९ च्या काळात ही शिवसेनेची संकल्पना जवळजवळ लोप पावली. उध्दव ठाकरे यांनी अंतरायांच्या जागी आम सहमतीची संकल्पना सातत्याने वापरली. त्यांनी भूमीपुत्र- परप्रांतीय, हिंदू- मुस्लीम, आक्रमक हिंदुत्व- मवाळ हिंदुत्व अशी भूमिका घेतली नाही. यामुळे शिवसेना पक्ष आणि मुख्यमंत्री यांनी या काळात सहमतीने राजकारण केले. आक्रमकता हळूहळू मागे पडत आहे. लोकशाही मार्गाने मुख्यमंत्री जात आहेत. यामध्ये संवाद, चर्चा, चिकाटीने प्रयत्न, केले जात आहेत. हा बदल शिवसेना पक्षाच्या संदर्भात खूप कठीण होता. असा बदल शिवसेना पक्षात घडेल अशी कल्पना आधी कोणी मांडली नाही. असा बदल शिवसेना पक्षात घडेल असा विचार मांडला तरी प्रचंड टीका झाली असती. परंतु मुख्यमंत्री उध्दव ठाकरे यांनी हा बदल पचवला आहे. यांची दोन नमुनेदार उदाहरण म्हणजे एक, बंदीच्या काळात हिंदू- मुस्लीम असे परस्पर विरोधी राजकारण त्यांनी केले नाही. दोन, हिंदू साधूंची हत्या झाली. तरीही मुख्यमंत्री यांनी समतोल भूमिका घेतली. यामुळे शिवसेना विविध आव्हानां पचवीत आहे असे दिसून येते. मुख्यमंत्री यांच्या पुढे दोन्ही पैकी एका सभागृहाचे सदस्य होण्याचे प्रचंड मोठे आव्हान आहे. या मुद्यावर घटनात्मक हालचाल महाविकास आघाडीने केली आहे. यामुळे हा प्रश्न गंभीर नाही. परंतु हा प्रश्न गंभीर बनवला गेला आहे. यामुळे मुख्यमंत्री विरोध भाजप असा अंतराय घडला आहे. या मुद्द्यावर निकाल कोणत्याही बाजूने लागला तरी मुख्यमंत्री उध्दव ठाकरे यांना प्रचंड लोकप्रियता मिळाली. थोडक्यात कोविड (१९) च्या काळात लोकमत मुख्यमंत्री उध्दव ठाकरे यांच्या बरोबर जात आहे असे दिसते. थोडक्यात महाराष्ट्रातील अंतरायवादी राजकारण (conflict) सहमतीचे (consensus) सुरु झाले. हा महत्त्वाचा बदल राज्यात दिसतोय. ही घडामोड जागृत मनाच्या अवस्थेचे दिसते.

आरंभी नोंदविल्या प्रकरणाचे कोविड(१९) पेक्षा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय असे फेरबदल जास्त खोल व दूरगामी परिणाम करणारे आहेत. हे बदल मानवी जीवनातील संकल्पना आणि सिध्दांत यांचे अर्थ बदलून घेणारे आहेत. सहकारी प्रवृत्तीच्या जागी जीवनात बलवान असेल तर तो जगेल असा नियम पुढे सरसावला आहे. मानवाच्या जागृत मनापेक्षा अबोल मन आणि सामूहिक मन या अशा काळात

उफाळून वरती येते. या संदर्भातील घटना स्थानिक पातळीपासून ते जगातील वेगवेगळ्या ठिकाणी घडत आहेत. या घडामोडी सामाजिकशास्त्रांच्या पुढील सर्वात मोठी आव्हाने आहेत.

संदर्भ सूची

जावडेकर श. द. १९४१, गांधीवाद, विवेचन माला पुणे.

कसबे रावसाहेब, १९९४, हिंदू-मुस्लिम प्रश्न आणि सावरकरांचा हिंदूराष्ट्रवाद, सुगावा प्रकाशन, पुणे.

चौसाळकर अशोक, २०१४, आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.

दत्ता देसाई, २०१९, नव उदार जगाचा उदयास्त, युनिक, पुणे.

पवार प्रकाश, २०२०, कोविद १९ कथा नव्या युगाची नांदी, मुराळी, कोल्हापूर.

टीप : १ मार्च २०२० ते २४ एप्रिल २०२० पर्यंत चे लोकसत्ता व सकाळ मधील बातमी पत्रांचा आधार घेतला आहे.

भटक्यां-विमुक्तांची उदरनिवृद्धि कोंडी

नारायण भोसले

इतिहास विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

इमेल: bhosalenr@gmail.com

सूक्ष्मदर्शकाला देखील न दिसणारे अनेक विषाणू जगभरात आहेत. त्यात "कोरोना"च्या विषाणूने सध्या पृथ्वीवर थैमान घातले आहे. एकूण एक माणसांना, स्त्री-पुरुषांना, लिंगभेद न करता, वय, वर्ण, भाषा, धर्म, जात, पंथ, गरीब, श्रीमंत, राज्य, राष्ट्र, सीमा भेद न करता सर्वांना या कोविड-१९ने आपल्या जबड्यात घेत संसर्ग केला आहे. या कोविड-१९ संसर्गापासून वाचण्यासाठी एकमेकांपासून शारीरिक अंतर ठेवणे आवश्यक केले आहे. भारतात आधीच अनेक शतकापासून सामाजिक गटाला अंतर ठेवण्याची पार्श्वभूमी आहे, शिवता-शिवत आहे, स्पृश्य-अस्पृश्यता आहे. त्यात कोविड-१९ च्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील विमुक्त-भटक्या जमाती किमान जगण्याच्या साधना अभावी हालाखीचं जगणं जगत आहेत. हेच जळजळीत वास्तव कोरोनामुळे पुन्हा एकदा अधिक ठळकपणे पुढे आलंय.

महाराष्ट्रातील अनेक खेड्यात, तालुक्यात, शहरात उदरनिर्वाहासाठी गेलेले भटके लोक लॉक डाऊन झाले आहेत. शहरात जे पे अँड युज वस्ती शौचालये आहेत. त्यांनी लॉक डाऊन काळातही भटक्या लोकांकडून शौच, मुतारी किंवा आंगोळी साठी या कोरोना संकटसमयी सेवा मूल्य अकारल्याने नैसर्गिक विधींसाठीचीही तारांबळ उडाली आहे. काही सेवाभावी संस्थांकडूचे व सरकारी यंत्रणांचे काही जीवनावश्यक वस्तू देताना भटक्यांच्या पाला कडे दुर्लक्ष झाले आहे. ग्रामीण भागात यांच्या किमान अन्न, वस्त्र आणि निवाऱ्याची दुरापास्तता झाली आहे. अशा आर्त स्थितीत भिक्षेकरी भटक्या कुटुंबाकडून आपले लक्ष्य वेधले जात आहे! हे सधनांनो, "तुम्ही फक्त आपल्या कुटुंबापुरती, जाती-वर्गापुरती स्वच्छता व अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करून पुरेशी नाही, भटक्यांच्यासह सर्व लोकांना स्वच्छ, आरोग्यदायी, सर्व पायाभूत सुविधा पुरवणे हेच मानवतावादी धोरण आहे." सध्या भटक्यांच्या जीवन मरणाचा प्रश्न 'आ'

वासून उभा आहे. अशा वेळी सधनाकडून अन्न-धान्याचा साटपा करून काही गरजू माणसापासून लॉक करून ठेवला गेला असेल तर ते वंचिताकडून डाऊन झाल्याशिवाय राहणार नाही.

केवळ भिक्षेवर, कलाकारीवर, मनोरंजनावर, कसरतीवर, पशुपालनावर आणि मेंढपाळासारखे पशुपालकन करून जगणाऱ्या भटक्या जमातीतील लोक सध्याच्या परिस्थितीत लॉकडाऊन मध्ये आहेत. स्थानबद्धतेमुळे या जमातीला पारंपरिक व्यवसायासाठी अथवा भिक्षा मागण्यासाठी कुठेही बाहेर पडता येत नाही. त्यामुळे या जमातीच्या लोकांवर उपासमारीची वेळ आली आहे. मुळात भटकंती करूनच उदरनिर्वाह करणे हा एकमेव पर्याय या जमातींकडे व्यवस्थेने ठेवला असल्याने सध्याच्या परिस्थितीत त्यांचे प्रचंड हाल होत आहेत. या सर्व परिस्थितीत या जमातीच्या लोकांच्या किमान जेवणाची सोय करणे गरजेचे आहे. काही भटके समुदाय मेंढ्या घेऊन चार सहा महिने त्यांच्या चान्यासाठी भटकत आहेत, स्थानबद्धतेमुळे त्यांच्या मेंढ्या मालकादेखत चान्यावाचून पाय खोडून प्राण सोडत आहेत. कोणी मेंढ्यांच्या चान्यासाठी ना प्रयत्न करत आहेत ना मेंढपाळासाठी एक वेळच्या भाकरीची सोय करत आहेत. स्वतःच्या आणि मेंढ्यांच्या चान्यासाठी भटकणाऱ्या मेंढपाळाला कर्जत मध्ये पोलिसांनी बेदम मारहाण केल्याचे पुढे आले आहे. वडार स्त्रिया दगडी जातं, पाटा, वरवंटा घेऊन फिरायच्या, त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली आहे. भंगार गोळा करून विकणारे समुदायाचीही पालकोंडी झाली आहे. जुनी कापडं विकणाऱ्या काशीकापडी समुदायाचीही बोचकाकोंडी झाली आहे. लॉक डाऊनमुळे जोशाचा पोपट कधीच उडून गेला असला तरी त्याच्या पंखात जान नाही राहिली. कोल्हटनीच्या पायातील चाळ लॉक झाल्याने पायातच कचून वेदना देत आहेत. चान्यावाचून नंदीबैल मान हलवेनासा झालाय. एका अर्थी महामारीच्या वेदनेचं सक्तीन चिंतन करण्यासाठी या जमातीना बाध्य केलं आहे, हे या बाबत ठीकच घडतंय.

घराबाहेर फिरणाऱ्यांवर पोलीस कारवाई करतात मात्र ज्यांना घरदार नाही त्यांच्या बद्दल पोलिसांनी संवेदनशीलता बाळगणे आवश्यक आहे. भटक्या कलाकारांवर अशीच उपासमारीची वेळ आली आहे. कुठं गेले असतील मरीआईचे गाडीवाले, जे आधी स्वतःच्याच पाठीवर असुडाचे फटकारे मारत होते आणि आता त्या लोकांना पोलीस मारत आहेत. भिकारी भटके अधिकच भिकारी आणि हताश बनले आहेत. मदतीच्या गाडीची वाट बघत काही भटक्यांच्या मानेला आकडी आली आहे. ३५-४० च्या तापमानात निवान्यावीणा उन्हात तळत आहेत. पिण्यासाठी पुरेस पाणी नसताना हात धुअत आहेत. सतत भटकत असल्याने यांच्या रेशन धान्यावर अन्य लोकच हात धुऊन घेत आहेत.

कोव्हीड-19 कोरोना व्हाईरसमुळे उदभवलेल्या कोंडी मध्ये, फिरस्ती समाज आडरानात आणि शहरात

अडकल्यामुळे त्याची दयनीय अवस्था झाल्याची आपण दृक व श्राव्यच्या माध्यमातून ऐकत व बघत आहातच. जे लॉक डाऊन पूर्वीच आपापल्या पालात पोहचले असतील त्यांची सुध्दा चिंता कमी झाली नाही. आणि जे भटके गाव खेड्यात अडकलेत त्यांच्याही अवस्थेबाबत चिंता वाढवणारी आहे. त्यांचे कोंडीच्या ठिकाणी रेशनिंगकार्ड नसल्यामुळे त्यांना रेशन मिळत नाही, सद्यस्थितीत गांव मागायची बंदी, शेजारचे आत्ता शिळंपाकं सुध्दा देईना झालेत, अन्न म्हणून कदांन ही मिळेनासं झालाय. किती दिवस देतील ते तरी लोक! अशा अवस्थेत भटक्यांच्या जवळचे पैसे संपलेत आणि खाण्याचे सामानही संपल्याने आर्त स्वरात ते आहे त्या ठिकानावरून मदतीची याचना करत आहेत. काही ठिकाणच्या परोपकारी लोक, सरकार व सेवाभावी संस्थेमुळे रेशन किंवा जेवणाचे पॉकेट मिळत होती, परंतु आता ही मदत कमीकमी होत आहे, काही ठिकाणी सकाळी मिळालं तर, संध्याकाळी नाही, आणि काही वेळा तर, दोन-दोन तीन-तीन दिवस मिळत नाही. अशा परिस्थितीत या हताश लोकांना मदत करण्या संदर्भात भटके समुदाय आपणास आवाहन करत आहे.

स्थानबद्ध झालेल्या कुटुंबाचा सहज आढावा घेतला तरी या साथीच्या आव्हानांची प्रस्तुतता पटेल. आणि भटक्या समुदायाना आपल्या साथीची गरज असल्याचे पुनः अधोरेखित होईल. मुळ गाव मु.पो. अदासी ता. जि. गोंदियाचे ६ कुटुंब संख्या ३० ग्राम सालेभाटा ता. अगलपुर जि बलांगीर ओडीसा राज्यात अडकले आहेत. मुळ गाव मु.पो.उदासा ता. उमरेड जि.नागपुर चे १३ लोक ग्राम पोष्ट बंदरदेवा ता. भीउपुरया जि.लिखीमपुर येथे अडकले आहेत. सोलापूर जिल्हयाच्या सांगोला तालुक्यातील गावडेवाडी येथील १३ कुटुंबे ही गोवा राज्याच्या बरमानवाडा, ता. नानोडा, जि. उत्तर गोवा येथे अडकली आहेत, याच जिल्हयाच्या मंगळवेढा तालुक्यातील हूनूर गांवची ६ ही कुटुंबे कर्नाटक राज्याच्या बेळगाव जिल्हयाच्या खानापूर तालुक्यातील बीडी येथे अडकली आहेत, याच तालुक्यातील मानेवाडी गांवची ५ कुटुंबे ओरीसा राज्याच्या कालहंडी जिल्हयाच्या भवाणीपट्टा येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील जिती गांवची ३ कुटुंबे ही बिड जिल्हयाच्या परळी तालुक्यात अडकली आहेत. याच तालुक्यातील गणेशवाडी तसेच सांगोला तालुक्यातील राऊतमळा-सांगोला, चिकमहूद व सोनवाडी येथील ५ ही कुटुंबे ओरीसा राज्याच्या नवरंगपूर जिल्हयाच्या पापडहंडी येथे अडकली आहेत. मंगळवेढा तालुक्यातील गणेशवाडी, हूनूर, शिरनांदगी व मोहोळ तालुक्यातील काळेवाडी येथील ४ कुटुंबे ही कोल्हापूर जिल्हयातील गगनबावडा येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील हूनूर व गावडेवाडी येथील ४ कुटुंबे ही कर्नाटक राज्यात हुबळी येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील मानेवाडी येथील ४ कुटुंबे ही चंद्रपूर जिल्हयाच्या चिमूर तालुक्यातील सिंदेवाही येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील पडोळरवाडी येथील ४ कुटुंबे ही गोंदीया जिल्हयातील देवरी येथे अडकली. सांगोला तालुक्यातील १७ कुटुंबाची १३० माणसे मध्यप्रदेशातील खांडवा येथे अडकली आहेत, याच तालुक्यातील २४ माणसे नांदेड येथिल

जवाहर नगर येथे अडकली आहेत.

अकोला जिल्हयाच्या बार्शी-टाकळी तालुक्यातील वडगांव-पिंजर व जळगांव जिल्हयाच्या भुसावळ तालुक्यातील शाखेगांवची मिळून १७ कुटुंबे ही गुजरात राज्याच्या दाहोद जिल्हयात अडकली आहेत. गोंदिया जिल्हयाच्या आदाशी गांवची १२ कुटुंबे ही ओरिसा राज्याच्या सम्बलपूर जिल्हयातील जमिनकेला तालुक्याती भोजपूर येथे अडकली आहेत, नागपूर जिल्हयाच्या उमरेड तालुक्यातील उदासा येथील ३ कुटुंबेही आसाम राज्याच्या गुहावटी येथे अडकली आहेत. हिंगोली जिल्हयाच्या कोथळज येथील ५ कुटुंबे ही बुलढाणा जिल्हयाच्या देऊळगांव राजा येथे अडकली आहेत. वाशिम जिल्हयाच्या मालेगांव तालुक्यातील कोली येथील ४ कुटुंब ही बुलढाणा जिल्हयाच्या देऊळगांव राजा येथे अडकली आहेत.

सांगली जिल्हयाच्या जत तालुक्यातील गिरगांव, मोठेवाडी व जालीहाळ येथील ४ कुटुंब ही कर्नाटक राज्याच्या पुन्नूर जिल्हयात अडकली आहेत. अहमदनगर जिल्हयाच्या जामखेड येथील ४ कुटुंब ही जालना जिल्हयातील घनसांगवी तालुक्यातील तिर्थापूरी येथे ४ कुटुंब अडकली आहेत. अहमदनगर जिल्हयाच्या नेवासा तालुक्यातील हंडीनिमगांव, ब्राम्हणी व जालना जिल्हयातील अंबड तालुक्यातील शहापूर येथील ४ कुटुंब ही नगर जिल्हयाच्या राहता तालुक्यातील सावळीविहीर येथे अडकली आहेत. आष्टा, ता. वाळवा जि. सांगली, या ठिकाणी वास्तव्यास असणाऱ्या केसावर भांडी विकून आणि भंगार गोळा करून उदरनिर्वाह करणाऱ्या भटक्या जमातीतील लोक सध्याच्या परिस्थितीत लॉकडाऊन स्थानबद्धतेमुळे भंगार गोळा करण्यासाठी आणि भांडी विकण्यासाठी कुठेही बाहेर पडता येत नाही. त्यामुळे या जमातीच्या लोकांवर उपासमारीची वेळ आली आहे. या ठिकाणी जवळपास ३२ कुटुंब वास्तव्य करत आहेत. हे सर्व लोक मुळचे याच ठिकाणचे रहिवासी आहेत. मुळात भटकंती करूनच उदरनिर्वाह हा एकमेव पर्याय या जमातीकडे उपलब्ध असल्याने सध्याच्या परिस्थितीत त्यांचे प्रचंड हाल होत आहेत. या सर्व परिस्थितीत या जमातीच्या लोकांची जेवणाची सोय करणे गरजेचे आहे. ही यादी खूप मोठी म्हणजे एक लाख लोकांपेक्षा ज्यास्त आहे. ती घरकोंडीमुळे पूर्ण करता आली नाही. त्यांना पैशाची, जीवनावश्यक मदतीची व धैर्य देण्याची गरज आहे. नाहीतर भूकबळी पासून वाचवण्यासाठी गावात घुसतील!

यानिमित्ताने या अशक्त समुदायाना विनंती की, जी मदत मिळते ती मदत जपून वापरा, मदत देणाऱ्याचे आभार माना, मदत शिस्तबद्धतेत घ्या, एकमेकांत अंतर ठेवा, या लॉक डाऊन मध्ये सकारात्मक विचार करा, कोरोनाशी लढताना देशाला साथ द्या, कारण या साथीच्या आजाराचा पुढील काळ कठीण

असणार आहे. पुनः अशी मदत मिळते न मिळते हे कोणी सांगावं!

गेले वीस-पंचवीस दिवसात या फिरस्त्या जमातीकडचा पैसा आणि जीवनावश्यक वस्तु संपल्या आहेत, तर प्रश्न पडतो की, इतिहासभर व्यवस्थेने यांच्यासाठी केलं काय? आणि आयुष्यभर यांनी स्वतःच्या भविष्यासाठी काय ठेवले? रोज भटकणं, इथं नाही दिलं तर तिथं देतील, तिथं नाही दिलं तर दुसरीकडे देतील. त्यामुळं उद्याची चिंता नाही आणि इतिहासाकडून काही धडा घ्यायचा नाही. काहींच्या बँक खात्यात शिल्लक मात्र शे दोनशे नाहीतर तीनशे रुपयेच्या पलीकडं नाही. व्यवस्थेलाही पुण्य कमवायला आशा समुदायाची निर्मिती करून त्यांना दान द्यायचे व त्याची जोपासनाच करावयाची असते. म्हणून असे समुदाय नुसते सांगाडे म्हणून ठेवायचे असतात!

बुलढाणा जिल्हयाच्या जळगांव-जामोद तालुक्यातील मोहिदेपूर येथे या भिक्षेकरी समाजाची आठशे ते हजार लोकसंख्या असून त्यातील निम्मा गावातील गडीमाणूस हा साडी नेसून भिक्षा मागतो. त्यातल्या श्री.तेजराव प्रल्हाद शिंदे, वय वर्षे ३५ याने नुकतीच फाशी घेऊन आपली जीवनयात्रा संपवली. त्यांच्या अनाथ झालेल्या बायको व चार मुलांना आर्थिक मदत कशी मिळणार? अनेक सामाजिक संस्थेच्या वतीने पुण्यात फुगे वस्ती, भोसरी येथील जोशी, रामोशी, नंदिवाले तसेच कोरेगाव पार्क येथील सापाचा खेळ करणारी मदारी जमात त्याचबरोबर फुलेगर येरवडा येथील वडार, पारधी, गोंधळी, भराडी, शिकलगर इत्यादी भटक्या विमुक्त जमातीतील २०० पेक्षा ज्यास्त कुटुंबाला काही दिवसासाठी का होईना रेशन धान्य व जीवनावश्यक वस्तूंचे वाटप करण्यात आले. तसेच लोहगाव येथील मांग गारुडी जमातीच्या, भीमनगर, विश्रांतवाडी येथील कंजारभाट, लमाण व पारधी या जमातीच्या ११६ पेक्षा ज्यास्त गरिब व गरजू बांधवांना रेशन किट वाटण्यात आले. हे आशादायक चित्र संवेदनशील भागात पहावयास मिळते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून या जमातींच्या विकासासाठी राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर तत्कालीन सरकारने अनेक आयोग, समित्या, अभ्यास गट स्थापन केले. परंतु या सर्वांनी सादर केलेल्या शिफारशीचा गांभीर्याने विचार न केल्याने प्रत्येक सरकारने केवळ औपचारिकताच पार पाडली असे म्हणावे लागते.

या जमातींच्या भोवतालची ब्रिटिश सरकार निर्मित तारेची भौतिक कुंपणे स्वतंत्र भारत सरकारने काढून टाकली असली तरी मुख्य प्रवाही समाज मनातील कुंपण काढून टाकण्यात इथला पुरोगामी, मानवतावादी विचार व इथली शासन व्यवस्था आजही अपयशीच ठरली असल्याचे दिसते. आज या जमातींची भटकंती काही प्रमाणात थांबली असली तरी शिक्षणाचा अभाव, कमालीचे दारिद्र्य,

रोजगाराचा अभाव या व अशा अनेक समस्यांनी हा समुदाय अडचणीत सापडलेला आहे.

आजही या जमातीतील बऱ्याच लोकांकडे रेशन कार्ड नाही, निम्म्या पेक्षा जास्त लोक भुमिहीन आहेत आणि ९८% लोकांना कोणत्याही प्रकारचे बँकेचे अर्थसाहाय्य मिळालेले नाही. या प्रवर्गातील लोक हे देशातील सर्वात दुर्बल घटक आहेत असेच सरकारचे अभ्यास सांगतात. आजही हे लोक बेघर आहेत, बरेचसे लोक पालावर व झोपडपट्ट्यांमध्ये वास्तव्य करतात. हा भारतीय समाज व्यवस्थेतील घटक सर्वाधिक दुर्लक्षित, निरक्षर, गरीब आणि साधनहीन आहे.

अशा सर्व संकटाचा सामना करत असतानाच कोरोना नावाच्या वैश्विक संकटाने देखील या भटाक्यांवर मोठा आघात केला आहे. अनेक लोक आजही पालांमध्ये आणि रस्त्याच्या कडेला वास्तव्य करताना दिसत आहेत. पोटाची खळगी भरण्यासाठी गावोगाव चालू असलेली भटकंती थांबली आहे. या जमातींपुढे उदरनिर्वाहाचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. एकूणच आजही महाराष्ट्रातील विमुक्त-भटक्या जमाती या हालखीचंच जगणं जगत आहेत हेच जळजळीत वास्तव कोरोनामुळे पुन्हा एकदा अधिक ठळकपणे पुढे आलंय. कोरोना साथीमुळे सुरु असलेल्या लॉकडाऊनच्या परिस्थितीत राज्यातील भटक्या-विमुक्त जमातीच्या नागरिकांचे प्रचंड हाल होत आहेत. या जमातींना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. सर्व परिस्थितीशी दोन हात करत असतानाच या जमातींच्या लोकांच्या सुरक्षेची काळजी घेण्याची आणि अडचणी सोडवण्याची जबाबदारी सरकारवर व साधन समाजावर देखील आहे.

सरकारने दिलेल्या आदेशानुसार कोणीही बाहेर पडू नये, याचे तंतोतंत पालन केले जात आहे. मात्र असे होत असतानाच ज्यांचे घरदार नाहीत, जे आज या गावाच्या तर उद्या त्या गावाच्या आसऱ्याला जाऊन राहतात, कष्ट करून पोट भरतात, असे भटके विमुक्त या संकट काळातही कुठल्याही सुरक्षेविना वणवण फिरत आहेत. गावोगावी गावबंदी असून बाहेरच्या लोकांना गावात प्रवेश नाकारला जात आहे. अशावेळी कोणत्या गावाच्या आसऱ्याला जावं? हा प्रश्न भटक्या विमुक्त जनतेपुढे निर्माण झाला आहे. अनेक गावांनी त्यांच्यासाठी आपली दारं बंद केली आहेत. ठिकठिकाणी रस्ते बंद केले आहेत, गावाजवळ लोक थांबू देत नाहीत, इतर गावांची दारं बंद आहेत. काही ठिकाणी त्यांच्या मूळ गावीही त्यांना जाऊ दिले जात नाही, तेथील रेशन धान्य मिळू देत नाही, व गावातील तथाकथित नेतृत्व, सुधारक मारहाण करत आहे. त्यामुळे भटक्या समूहांवर कोरोनाच्या साथीने नाही तर भुकेने मरण्याची वेळ आलेली आहे. या लोकांकडे कागदपत्रे, रेशन कार्ड नसतात त्यामुळे रेशन कार्ड शिवायच त्यांना अन्नधान्याचा पुरवठा व्हायला हवा.

तेव्हा सध्याच्या परिस्थितीत भटक्या विमुक्त समुदायासाठी शासनाने व जनतेने काही विशेष उपाययोजना

करणे गरजेचे आहे. सध्या भटके विमुक्त ज्या गावांच्या जवळ आपले पाल टाकून राहत आहेत तिथे त्यांना राहू देण्यात यावे, यासाठी सरकारने गावातील सरपंच, तलाठी, पोलीस पाटील, ग्रामसेवक व रेशन दुकानदार यांना त्वरित आदेश द्यावेत. तसेच भटके अडकलेल्या संबंधित गावांमध्ये त्यांच्यासाठी अन्नधान्याची, औषधांची व आरोग्य सुविधांची सोय करण्यात यावी. तसेच भटके समुदाय सुद्धा या देशाचे नागरिक आहेत,

भटक्यांना सुद्धा जगण्याचा संविधानिक अधिकार आहे. सरकारने त्यांचा अधिकारांचे रक्षण करावे. त्यांच्या सुरक्षेची जबाबदारी तेथील स्थानिक संस्थेने व सरकारने घ्यावी. तसेच पुण्या-मुंबई सारख्या शहरांत जिथे आधीपासूनच कोरोनाच्या रुग्णांची संख्या जास्त आहे त्या शहरांच्या वेशींवर व आसपासच्या गावांलगत भटके समूह मोठ्या संख्येने भटकंती करत होते, कुठल्याही निवाऱ्या शिवाय ते राहत असल्याने त्यांना कोरोनाची लागण होण्याची दाट शक्यता आहे. त्यामुळे त्यांच्यासाठी शक्य तितक्या लवकर निवाऱ्याची व्यवस्था करावी. तसेच घरोघरी जाऊन कोरोनाची टेस्ट करण्याचा निर्णय सरकारने घेतल्यास भटक्या समूहापर्यंत पोहचून त्यांची कोरोना टेस्ट होईल याकडे विशेष लक्ष सरकारने द्यावे. तसेच विशेषतः भटक्या विमुक्त कुटुंबांना पोलिसांनी सोयीसुविधा मिळवून देण्यास मदत करावी. तसेच बऱ्याच ठिकाणी चारा संपल्याने पशुपालन करणाऱ्या भटक्या समूहाच्या जनावरांवर मरण्याची वेळ आली आहे, या जनावरांवरच त्यांचं जीवन अवलंबून आहे, त्यामुळे त्यांना आहे त्या ठिकाणी चारा मिळवून पशुधन जोपासना करण्यास मदत करावी. तसेच स्थलांतरित कामगारांसाठी लागू असलेल्या उपाययोजना भटक्या विमुक्त समुदायांसाठीही लागू करण्यात याव्या. भटक्या विमुक्त जनतेला भुकेने आणि निवाऱ्यावाचून मरण्यापासून वाचवावे. माणुसकीचे दर्शन घडवावे!

कोरोना लॉकडाऊनमधील
समाजमाध्यमांवरील संगीत
अभिव्यक्ती

अतींद्र सरवडीकर

शब्दार्थ:

1. **चिल्ला**- मूळ अध्यात्मिक संदर्भातला शब्द. म्हणजे ४० दिवस चित्त विचलित न होता एखाद्या विशिष्ट ध्येयाने साधना करणे
2. **बंदिश**: रागस्वरूपाला स्पष्ट करणारी पूर्वरचित स्वर, ताल, लय व शब्द यांचा समन्वय साधणारी आकर्षक गीत रचना
3. **स्थायी**: बंदिशीचा पूर्वार्ध जो मंद्र व मध्य सप्तकात अधिक प्रमाणात संचार करणारा असतो
4. **अंतरा**: बंदिशीचा स्थायी नंतर येणारा भाग हा मध्य व तार सप्तकात अधिक संचार करणारा असतो
5. उपशास्त्रीय संगीत - राग आधारित गानप्रकार ज्यात राग नियम शिथिल असतात व भाव प्रदर्शनाला अधिक वाव दिला जातो.

सारांश: जीवघेण्या आणि नव्याने उद्भवलेल्या कोरोना विषाणूचा वेगाने फैलाव होत असल्याने जगभरात भीतीचं वातावरण आहे. कोरोनाचा संसर्ग १०० हून अधिक देशांमध्ये पसरला आहे. त्यामुळं अनेक देशांकडून खबरदारीचे उपाय आखण्यात आले आहेत. इतर सर्व क्षेत्रांप्रमाणे संगीत क्षेत्रावरहि या कोरोना आपत्तीचा खोलवर परिणाम झालाय असं दिसून येतं. संगीत ही प्रयोग कलांमध्ये मोडणारी कला आहे. प्रत्यक्ष प्रस्तुतीमध्ये या कलेचं सर्वाधिक सार्थक होत असतं. कोरोना आपत्ती मधील समाज माध्यमांवर प्रकट होणारे कलाविष्कार संगीताचं समाजाशी असणारं नातं ठळकपणे अधोरेखित करणारे आहेत. वर्तमान विलग्रवासाच्या काळातल्या या विशेष संगीत आविष्कारांचा मागोवा घेणारा हा लेख.

अभिजात भारतीय शास्त्रीय संगीत, उपशास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, चित्रपट संगीत, लोकसंगीत, पाश्चात्य संगीत अश्या अनेक प्रकारच्या संगीतात पूर्ण वेळ करिअर करणारे कलाकार आता दुर्मिळ राहिलेले नाहीत. अनेक सांगीतिक कार्यक्रम आपल्या आसपास होत असतात. संगीताशी निगडित असणारे तंत्रज्ञ, शिक्षक, समीक्षक, संशोधक, समन्वयक, आयोजक हेही मोठं कार्यक्षेत्र व्यापतात. संगीतक्षेत्राशी निगडित या सर्वासमोर कोरोनासारख्या आपत्तीने साहजिकच फार मोठं संकट उभं ठाकलं आहे. संगीत हि जनमानसाशी घट्ट जोडलेली कला आहे. संगीताचा समाजमनावर आणि सामाजिक संदर्भाचा सांगीतिक अभिव्यक्तीवर खोलवर 'असर' होत असतोच.

वर्तमान विलगवासाच्या काळात कला अभिव्यक्तीसाठी सोशल मीडियाचा आधार घेतला जात आहे. "सोशल मीडियावर असणं" ही जणू आत्ताच्या काळाची अनिवार्य गरजच झाली आहे. तिथे नसणं हे काळाबरोबर नसल्याचं लक्षण मानलं जाऊ लागलंय! इंटरनेटवरील सोशल मीडिया हे जगभरातील नागरिकांच्या आयुष्यातलं व समाजातलं एक महत्वपूर्ण माध्यम बनलं आहे. [8]

कधीही न अनुभवलेला लॉकडाऊनचा काळ आणि कलासृजन:

चीनमधील वुहान शहरात डिसेम्बर २०१९ मध्ये कोरोनाचा विषाणू संसर्गाचा उद्रेक झाला. त्यानंतर चीनमध्ये हातपाय पसरवणाऱ्या कोरोना विषाणूंनी चीनच्या सीमा पार करत जगभरात थैमान घातलं. इतके दिवस आजूबाजूच्या देशातून आणि राज्यातून बातम्या येत असताना मार्च महिन्यात पुण्यात अचानक दोन कोरोनाबाधित रुग्ण सापडले आणि महाराष्ट्रातही कोरोनानं शिरकाव केल्याचं निष्पन्न झालं. तेव्हापासून राज्यात जे घडतं आहे, त्यावर प्रत्येक जण नजर ठेवत आहे. सध्या महाराष्ट्रात कोरोना विषाणू संसर्ग दुसऱ्या टप्प्यावर पोहोचला आहे. [14]

कोरोना संसर्गजन्य आजार असल्यानं झपाट्याने फैलावत आहे. या आजारात मृत्यूचा दर देशात सध्या जरी कमी दिसत असला तरी, संसर्ग पसरण्याचा दर खूप जास्त आहे, असं राज्याचे आरोग्यमंत्री राजेश टोपे यांनी सांगितलं. [14] संसर्गजन्य आजारांना रोखण्यासाठी गर्दी कमी करणं हाच प्रभावी उपाय ठरतो. त्यामुळे सरकारनं मार्च महिन्यापासून त्या दिशेनं काम सुरू केलं होतं. सध्या मागील एक महिन्यापासून अमलात असलेला लॉक डाऊन' सारखा पर्याय दुर्मिळ वेळीच स्वीकारला जातो. 'लॉक डाऊन'मध्ये नागरिकांना आपला परिसर सोडून दुसरीकडे जाण्यास मज्जाव केला जातो. हा निर्णय किती कालावधीसाठी ठेवायचा हे संबंधित स्थितीवर अवलंबून असतं.

राज्य सरकारनं रुग्णांची संख्या वाढताच गर्दी कमी करण्याचा उपाय हाती घेतला. यासंदर्भात तातडीनं आदेशही जारी करण्यात आले. सर्व शाळा आणि विद्यापीठांसह रेस्टॉरंट, बार आणि इतर अनावश्यक किरकोळ दुकानं बंद केली गेली. मॉल्स, जिम, जलतरण तलाव बंद केले गेले, सार्वजनिक ठिकाणचे कार्यक्रम रद्द करण्याचे आदेश दिले गेले. गर्दी कमी व्हावी यासाठी जमावबंदी आदेश लागू करण्यात आले. केवळ जीवनावश्यक वस्तूंच्या खरेदीसाठी घराबाहेर पडण्याचा सल्ला राज्य सरकारनं दिला. सार्वजनिक वाहतूकही बंद केली गेली. सध्या ०३ मे पर्यंत असलेला देशातला लॉकडाऊन परिस्थितीनुसार पुढे वाढूही शकतो. [13]

सध्याच्या परिस्थितीत कोणालाच काही सुचेनासे झालं आहे. कोरोनाचं जगभर अक्षरशः तांडव सुरु आहे! मृतांचे आकडे, रुग्णांचे आकडे ऐकून अक्षरशः छाती दडपून जात आहे. अशा परिस्थितीत आता मोठेही घरात बसून वैतागलेले दिसत आहेत, तर लहानग्यांची काय कथा? सतत कंटाळा येत असलेल्या आजच्या पिढीला ह्या लॉकडाऊनच्या काळात कसे बिझी ठेवायचे हा खूप मोठा गहन प्रश्न निर्माण झाला आहे. कारण मुलांना मित्रमैत्रिणींबरोबर खेळायला पाठवायचीही सोय राहिली नाहीये.. प्रत्येकाने आपापल्या घरात राहणच योग्य आहे. मग करावे तरी काय आता?

पण या परिस्थितीमुळे लॉकडाऊनला दुसरा पैलूही लाभला आहे. असं म्हणतात पुण्या-मुंबईसारखी शहरं कधीही थांबत नाही, अखंड कार्यमग्न असतात. घड्याळाच्या काट्यावर सतत धावणाऱ्या इथल्या माणसाला या लॉकडाऊनच्या सुट्टीत थोडी उस्तं मिळालीये. आपल्यातील कलागुण जोपासायला आणि व्यक्त व्हायला थोडा वेळ मिळालाय. सोशल मीडियावर चांगलं संगीत ऐकायला आणि आपल्यातलं संगीत मांडायला सर्वजण उत्सुक आहेत असं चित्र दिसू लागलंय. भूतकाळात शिकलेली जोपासलेली कला अश्या निवांतवेळी आपलं अस्तित्व दाखवू लागते. पोटापाण्याच्या उद्योगात विसर पडलेल्या रमल खुणा साद घालू लागतात. लॉकडाऊनमध्ये मिळालेल्या रिकाम्या वेळामध्ये अनेक हौशी तसेच व्यावसायिक कलाकारांकडून नवनिर्मिती होत आहे असं दिसतं. हाताशी सहज उपलब्ध असलेल्या सोशल मिडियाच्या माध्यमातून कलाकार आपला कलाविष्कार सर्वदूर प्रसृत करू शकतात. सोशल मीडिया अश्या कलाप्रदर्शनाच्या विडिओनी दुथडीभरून वाहू लागलाय. त्यांचा आस्वाद घेणारेही अनेक रसिक उपलब्ध आहेत. कलाकारांनी कालप्रस्तुती करावी यासाठी अनेक आकर्षक सोशल मीडिया मंच देखील या लॉकडाऊनच्या काळात तयार होऊ लागले आहेत. माणसाचा आणि संगीताचा किती घनिष्ट संबंध आहे हे या संकटाच्या घडीला पुन्हा एकदा अनुभवाला आलंय. माणसाला थोडा जरी मोकळा वेळ मिळाला तरी आजही सूर त्याच्या हृदयात अलगद वस्तीला येतात, आपत्तीची तीव्रता कमी करतात याचा प्रत्यय आलाय.

विद्यापीठ संगीत विभागांवरचा परिणाम

कोरोनाचं संकट उभं ठाकलं ते परीक्षांच्या मोसमात! मुंबई विद्यापीठाच्या आमच्या संगीत विभागातही परीक्षांचाच माहोल असताना सगळं काही अनपेक्षितरित्या स्थगित झालंय. विद्यार्थ्यांना अभ्यास आणि रियाझ करण्यासाठी प्रेरित करणं, प्रसंगी झूम, व्हाट्सअप, स्काईप अश्या विडिओ कॉलिंग सोशल मीडिया माध्यमातून लेखी व तोंडी परीक्षांची उजळणी करून घेणं असं work from home सध्या सुरु आहे.

या लॉक-डाऊनच्या म्हणजेच विलगवासाच्या काळात केवळ युवा वर्ग, नवोदित कलाकारच नव्हे तर गुरुजन, प्रस्थापित कलाकारहि समाज माध्यमांवर खूप प्रमाणात सक्रिय झालेले दिसू लागलेत. ललितकला केंद्र सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातले प्रा.डॉ.चैतन्य कुंटे यांचा फेसबुकवरील संदेश इथे मुद्दाम उद्धृत करत आहे

"ललित कला केंद्र गुरुकुल मधील माझ्या विद्यार्थ्यांना हा संदेश मी आज दिला, आणि मला वाटते की हा संदेश सर्वांनाच उपयुक्त आहे - म्हणून इथे सर्वांसाठी नमूद करत आहे

तुम्हा सर्वांना गुढीपाडव्याच्या शुभेच्छा देऊन आज मी, डॉ चैतन्य कुंटे, तुम्हाला एक विशेष 'अष्टांग मार्ग' सांगत आहे -

कोरोनाशी सामना करण्यासाठी आता २१ दिवसांचे घरातच असण्याचे व्रत आपल्याला पाळायचे आहे, तेव्हा जनसंपर्क टाळणे आणि स्वच्छता राखणे ह्या खेरीज बऱ्याच गोष्टी करून हे दिवस सत्कारणी लावू -

(१) रोजचा किमान ४ तासांचा *रियाज* - हा '२१ दिवसांचा चिल्ला' आहे असं समजा आणि जोरदार रियाज करा.

(२) रोजचा किमान ४ तासांचा आपल्या *सैद्धांतिक विषयांचा अभ्यास* - पुस्तक वाचन, टिपणे व त्यातून आपल्या विषयाचे आकलन वाढवणे

(३) आपल्या राग-तालांचे *उत्तम कलाकारांचे आविष्कार* ऐकणे, त्यावर मनन-चिंतन करणे,

अनेक कलाकारांच्या मुलाखती, जगभरातील संगीतावरील उत्तम अनुबोधपट आंतरजालावर उपलब्ध आहेत, ते पाहा

(४) रोज किमान एक बंदिश पुस्तकातील *स्वरालेखावरून बसवणे*, आणि गुरूंनी शिकवलेली किमान एक रचना लिहिणे

(५) चांगल्या कविता, पाठ करा - वाणी आणि स्मरणशक्ती ह्या दोन्हींसाठी त्याचा लाभ होईल.

मराठी, हिंदी, संस्कृत, इंग्रजी भाषांतील *उत्तम साहित्य वाचा* पाठांतर वाढवा

(६) रोजचा *नियमित व्यायाम करणे* आवश्यक आहे

(७) *घरकामात मदत करा* - कपडे धुणे, इस्त्री करणे, केर काढणे, स्वयंपाक करणे अशा कामांतून

एकाग्रता आणि तादात्म्य साधता येते

(८) सतत घरात असणे कठीण वाटेल, पण ते आवश्यक आहे - तेव्हा *सकारात्मक राहा, उगीच सोशल मिडीआवर वेळ घालवू नका* (दिवसातून फक्त १५ मि. एवढाच)

विघातक, निराशावादी, अफवा पसरवणारे असे काहीही करू नका.

येत्या २१ दिवसांत हा *अष्टांग मार्ग* आपण पाळू आणि ह्या दिवसांना इष्टापत्ती (ब्लेसिंग्ज इन डिज्जाइज्) बनवू...

समाजमाध्यमं हि दुधारी तलवारी सारखी असतात. त्यांचा योग्य वापर हा निश्चितपणे सकारात्मक परिणाम घडवणारा असतो, हे अश्या फेसबुक पोस्ट्स वरून सिद्ध होतं.

फेसबुक की कला दालन?

संगीताकलेचा समाजाशी किती घनिष्ट संबंध आहे हे या दिवसांमध्ये प्रकर्षाने समोर येतंय. फेसबुक, युट्युब, इंस्टाग्राम यामाध्यमांवरच्या लाईव्ह, वॉच पार्टी, स्टेटस अपडेट यांसारख्या तंत्रांच्या मदतीने संगीतप्रेमी सर्व प्रकारे व्यक्त होत आहेत. अधिक विचार केला कि लक्षात येत, "कलाकार हा तर समाजाचा अतितरल, संवेदनशील स्तर आहे. संगीतातील दैवी शक्ती मानवी मनावर योग्य तो परिणाम घडवते. संगीतानं माणसाच्या विचारांत, आचारात फरक होतो. संगीत हे संस्कृती घडवतं आणि संस्कृती माणसाला घडवते. मानसिक रोग बरा करण्याचं शास्त्र म्हणून संगीताचं महत्व दृष्टी आड करता कामा नये." [1]

आता हेच बघा पुण्यातला संदीप रानडे हा सॉफ्टवेअर क्षेत्रात काम करणारा तरुण, जो शास्त्रीय संगीताचाही विद्यार्थी आहे त्याने कोरोना संबंधित एक बंदिशच बनवली! फेसबुक, वॉट्स अप सारख्या समाज माध्यमांवर लाखोंच्या घरात त्याला पसंती देण्यात आली. सध्या गाजत असणाऱ्या अश्याच काही बंदिशींचे शब्द पाहू [संदर्भ सूची मध्ये या बंदिशींच्या सादरीकरणाचा दुवा देण्यात आला आहे. तिथे जाऊन आपण या सादरीकरणाचा प्रत्यक्ष आस्वाद घेऊ शकता] -

1. राग बसंत, ताल अद्धा तीनताल, रचनाकार - संदीप रानडे [2]

स्थायी : ना करो ना करो सुनो मोरी बात

न मिलाओ हात हम जोडत हात

न लगाओ मुख सो मैल

अंतरा: मत डरो घर रहो

कुछ दिन रात

करोना पे मिल करो ना बात
जग करे निरोगी दीनानाथ

2. राग मारुबिहाग कोरोनां ला विनवणी [3]

गायिका : विदुषी अर्चना कान्हेरे, शब्दरचना : नयन वर्तक

राग : मारु बिहाग, ताल तीनताल

जा जा जा रे जा रे तू कोरोनां

मत कर देर अब तू कोरोनां

सारे जग को दिखा दो तेरी करुणा

करोना धिटाई कारोना खिलौना

सारे कारनामे तेरे तूही रे रूकना

3. पंडित मोहन दरेकर राग- सोहनी ताल रूपक [4]

स्थायी : ना करो बरजोरी करोना रे,

कोरोना रे ना करो बरजोरी शिरजोरी

तुम्हारे कारन सब जग सुना और सुना लागे धाम

करो ना शिरजोरी बरजोरी

अंतरा : जाओ जी जावो तुम अपने धाम

तरपत तरसत सगरा संसार

करो ना शिरजोरी बरजोरी

अभिजात शास्त्रीय संगीत बरोबरच सुगम संगीत क्षेत्रातही अनेक कलाकार कोरोनाच्या संदर्भात आपली कलाप्रस्तुती देताना दिसत आहेत.

गीत: अरुण सांगोळे, संगीत: प्रसाद फाटक, गायिका: श्रावणी वागळे [5]

इतुके कराना

करा हो कराना..

इतुके कराना जोडोनिया हात नमस्ते कराना !

लोकसंगीत हा भारतीय समाज मनाचा आरसा आहे. सध्या-सोप्या शब्दात, सोप्या चालीमध्ये आणि

मोजक्या वाद्यमेळाच्या साहाय्याने लोकसंगीत कलाकार आशय अगदी समर्थपणे रसिकांपर्यंत पोहोचवतात. नुकतंच बातम्यांमध्ये पाहिलं कि अनेक मजूर कामगार चालत शेकडो मैलाचा अंतर पार करत महाराष्ट्रातून उत्तर भारतात स्थलांतरित होण्याचा प्रयत्न करतायत. या धडपडीत अनेकांना आपले जीवही गमवावे लागलेत. याच विषयाला वाचा फोडणारं आणि हा धोकादायक प्रवास न करण्याचं आवाहन करणारं गीत हृदयस्पर्शी ढंगात सादर केलंय भोजपुरी गायिका पद्मश्री मालिनी अवस्थी यांनी. गीताचे बोल आहेत परदेसी भैया... [6]

राष्ट्रीय नाट्य विद्यालय (NSD) दिल्ली येथील २०१९ सालच्या विद्यार्थ्यांनी "फिर मुस्कुरायेगा इंडिया फिर जीतेगा इंडिया" हे आशादायक गीत आधुनिक वाद्यमेळात सादर केलंय. [9]

संगीत हा समाज जीवनाचा आरसा: गाण्याच्या कार्यक्रमांसाठी माझं अनेक ठिकाणी फिरणं होत असतं. अनेक लोकांशी कलाकार म्हणून सातत्याने संपर्क येतो. माझं एक निरीक्षण आहे;[11] आजच्या चकचकाचक फिल्मी संगीताच्या काळात देखील एक वर्ग असा आहे कि जो आजही रेट्रो गाणीच ऐकतो. छोटी शहरं ही पूर्ण वाढ न झालेल्या अर्भकांसारखी असतात! ना ती धड शहरांसारखी असतात, ना खेड्यांसारखी! मध्येच कुठंतरी त्रिशंकू अवस्थेत लटकत असतात. मूलभूत सोयीसुविधांचा अभाव, प्रचंड बेरोजगारी असूनही तळागाळात पोहंचलेली डिजिटल क्रांती हे या भागाचं व्यवच्छेदक लक्षण! जुनाट पारंपरिक मूल्यं कवटाळून तर बसायचं आहे, पण शहरी आधुनिकताही अंगिकारायची आहे, या प्रचंड विरोधाभासी प्रतलात इथली जनता राहते. "त्यांना नदीम-श्रवण सारख्या संगीतकारांची ना धड रेट्रो, ना क्लासिक, की-बोर्डचा वापर नसणारी गाणी प्रचंड आवडतात .नदीम-श्रवण, आनंद-मिलिंद यांच संगीत हे या भागांसारखंच 'त्रिशंकू' आहे."[12] तेव्हा आजच्या इतकं प्रगत sound programming, sound arranging, music software वगैरे तंत्रज्ञान अजून विकसित व्हायचं होतं. ही गाणी ऐकली की तो एक विशिष्ट ठेका मागे मेंदूत रेंगाळत राहतो. निमशहरी भारतातली जीवनशैली वेगवान नसते. ती अतिशय रेंगाळणारी असते. ९० च्या दशकातली हि गाणी अशीच रेंगाळणारी आहेत. त्यांना कुठल्या गजल मुशायर्यात, साहित्य, संगीत अकादमीत जायचं नाहीये .ती गाणी पानटपन्या, बार, काळी पिवळी यांच्यातच रेंगाळण्यात खुश आहेत. या रेट्रो गाण्यांच्या चालीवरची कोरोना गीतं या भागात गायली जात आहेत सोशल मीडिया वर टाकली जात आहेत असं दिसतं. समाजमानस आणि संगीताचा घनिष्ट संबंध न कळत गुंफला जातो तो असा. पण तरीही आजच्या प्रतिकूल स्थितीमध्ये नव्या जुन्या पिढीच्या तोंडी अशी देशात जनजागृती करू पाहणारी, जन जागृतीचा प्रचार-प्रसार करणारी आणि सामाजिकतेचं भान जपणारी गीतं आहेत हे पाहून खूप बरं वाटलं.

परवा टीव्ही वरील बातम्यांमध्ये पोलीस चक्क माईक वर गाऊन सोशल डिस्टेंसिंगचं महत्व पटवून देताना दिसले आणि संगीताच्या प्रेरक शक्तीचे महत्व नव्यानं पटलं. एकूणच कोरोना संकटाच्या या प्रतिकूल परिस्थितीत अनुभवाला येणारं संगीतिकी आणि एकूणच कला-साहित्य विषयक सृजन मनाला उभारी देणारं आहे. आपलं माणूसपण अधिक बळकट करणारं आहे असं वाटतं.

सोशल मिडिया वरचे संगीत समारोह : संगीताचे अनेक पूर्व नियोजित संगीत समारोह या प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये सोशल मीडिया वर सादर केले जाऊ लागलेत. वैयक्तिक खात्यावरून सादर होणाऱ्या कार्यक्रमांचं एक वेळ ठीक पण वर्षानुवर्षे चाललेल्या, नावारूपाला आलेल्या संकटमोचन समारोह बनारस, हरवल्लम संमेलन जालंधर, एनसीपीए मुंबई, बनियान ट्री इव्हेंट्स, HCL Concerts, यांनीही सोशल मीडियाचा असा उपयोग करून घेणं हि नव्या पर्वाची जणू सुरुवात आहे असं वाटलं.

सामाजिक माध्यमांवरून व्यक्त होणं, व्हिडिओ-फोटो शेअर करणं हे आता केवळ विरंगुळा या स्तरावर उरलेलं नाही. या सगळ्या व्यवहाराला आता गंभीर स्वरूप प्राप्त होतय. सिलेब्रिटींची फेसबुक, इंस्टाग्राम पेज व्यवस्थापन करणं हा एक व्यवसाय बनत चाललाय. हौशी कलाकार देखील फेसबुक बूस्ट, पेड पोस्ट अश्या साधनांचा वापर करताना दिसू लागलेत.

सोशल मीडिया वरची व्यावसायिक गणितं - Musicians Digistage, HCL Concerts, Swar Shadaj, SmrutiGandha या सारख्या रसिक प्रिय माध्यमातून कलाकारांचे व्हिडिओ सोशल मीडिया वर अवतरतात. यातून कलाकारांना मानधन मिळतं तर काही मंच कलाकारांकडून रक्कम आकारतानाही दिसतात. लाईक फॉर लाईक, पोस्ट शेअर करण्यासाठीच्या, पेज लाईक करण्यासाठीच्या विनंत्या तर नित्य व्यवहार बनलेत! कोरोनासारख्या सध्याच्या सगळ्यात जास्त चर्चित्या जाणाऱ्या विषयाबद्दल पोस्ट टाकून आपल्या सोशल मीडिया खात्यावर लोकांना आकृष्ट करण्याच्या युक्त्या लढवल्या जात आहेत.

युट्युब व्हिडिओ वरती ठराविक हजार लाईक्सचा टप्पा ओलांडला कि मानधन मिळण्याची सोय असते. पाश्चात्य जगात या सगळ्याबाबत खूप जागरूकता आहे. आता हळूहळू भारतातही जागृती होत आहे. लाईक्स मिळतील अशी गाणी, कधी कधी अश्लील शब्द, विवादात्मक मुद्दे वापरून उत्तान व्हिडिओहि बनतात. कोरोनाचा सध्याचा ज्वलंत विषय आपल्या म्युझिक व्हिडिओ मध्ये एनकॅश करण्याचा प्रयोग अनेकांनी केला आहे.

सोबत दिलेल्या दुव्यामध्ये कोरोना संबंधित विनोदी गीत आहे. या गीतामधली सांगीतिक अथवा

साहित्यिक मूल्य फार उच्च नसली तरी या व्हिडिओला ६५००० लोकांनी पसंती दिल्याचं दिसतं.
<https://youtube/cspF9QK5FIA> [10]

नुकत्याच एका फेसबुक लाईव्ह सेशनमध्ये प्रसिद्ध संगीतकार कौशल इनामदार यांनी आपली गाणी सादर केली. व्हिडिओच्या शेवटी त्यांनी लोकांना इंटरनेट बँकिंगच्या साहाय्याने ऐच्छिक रक्कम तिकीट म्हणून देण्याचं आवाहन केलं. लोकांचाही त्याला सकारात्मक प्रतिसाद होता असं दिसलं.

नाण्याची दुसरी बाजू: सोशल मीडिया आजी-आजोबांना अजिबात न उमजणारा, आई-बाबांसाठी नवीन असल्यामुळे त्यांची उत्सुकता वाढवणारा शब्द! सोशल या शब्दाचा अर्थ 'समाज संबंधित' असा असला, तरी बऱ्याचदा या माध्यमाचा वापर 'आत्मकेंद्री' आढळतो. आपण आयुष्यात किती आनंदी आहोत' याचे प्रदर्शन हेच या सोशल नात्याचं मुख्य ध्येय बनत गेलंय.

प्रत्येक घटनेचं सोशल मीडिया उपडेट करण्याची घाई, मग किती लाईक मिळतात याची उत्सुकता आणि कमी प्रतिसाद मिळाला कि आपल्यात काही कमी आहे असं वाटून नैराश्य !. यात संगीतसाधकाला आवश्यक एकाग्रता भंगते, सादरीकरणातला आणि जीवनातला आत्मविश्वास कमी होतो. समाज माध्यमांमधून कलेसाठीचा जनसंपर्क, मार्केटिंग, ब्रँडिंग, साधत असताना कलेचा स्तर आणि आत्मिक समाधान गमावून चालणारं नाही. अतिरेक झाला की नुकसान ठरलेलेच. अति तेथे मातीच. [7]

समाज माध्यमांवर कलाकार अनेकदा केवळ दिखाऊपणाचं प्रदर्शन करतात . या विलगवासाच्या काळात दररोज उठून स्वतःच गाणं समाज माध्यमात ओतणाऱ्या कलाकारांना बाकीचे लोक कंटाळू लागलेत. 'अति केलं आणि हसू आलं' असं सोशल मीडिया बाबतीत होताना दिसू लागलंय.

जेव्हा आम्हा तरुणांच्या बरोबरीने, पालकांची पिढीदेखील सोशल जाळ्यात गुरफटताना दिसते, तेव्हा हसावं की रडावं? एखादी सुंदर मैफिल ऐकताना पुढल्या रांगेत बसलेल्या काकू सतत व्हॉट्सअपवर फोटो शेअर करताना दिसतात! यामुळे त्यांचा वेळ त्यांना हवा तसाच जातो, परंतु मागे बसलेल्या खऱ्या रसिकाला जो त्रास होतो तो? कलाकारांची परवानगी न घेता त्यांचे कलाविष्कार अगदी बेधडक सामायिक केले जातात.

आज 'सोशल स्युसाईड' सारख्या गंभीर घटनाही नजरे आड करता येणार नाहीत. याचा अर्थ आपलं सोशल मीडियावरचं अस्तित्व संपूर्णपणे मिटवून टाकायचं.

तेव्हा सोशल मीडिया हा काही आपले सामाजिक अस्तित्व सिद्ध करण्याचा, कलाकार म्हणून स्वतःला स्थापन करण्याचा मुख्य दुवा नव्हे; हे या विलगवासाच्या काळात जास्त चांगल्या प्रकारे समजू लागलंय! माकडाच्या हाती कोलीत हि म्हण आपल्या कडे आहेच. ती बरंच काही सुचवून जाते. म्हणून सोशल मीडिया माणूस वापरतोय की माणसात दडलेलं माकड वापरतेय यावर विचार व्हायला हवा. तेव्हा जगात अकाउंट उगडल्याबरोबर, सोशल मीडियावर अकाउंट उघडणाऱ्या येत्या पिढीला व्यक्त होण्यासाठी लाभलेल्या, सहज, फुकट उपलब्ध असलेल्या अमर्याद, अथांग सोशल मीडियारूपी समुद्रात स्वच्छंद डुंबता येतंय यासाठी त्यांचा हेवा करावा? की या माहितीच्या, प्रसिद्धीच्या झगमगाटात तो भरकटून जाणार नाही, जीवनमूल्यं विसरणार तर नाही, याची सतत चिंता करा.

संदर्भ सूची

[१] अत्रे प्रभा, स्वरमयी, बुक मार्क प्रकाशन, चतुर्थ आवृत्ती ऑक्टोबर २०११, ISBN 978-93-80234-05-2 पृ ८९

[2] https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1499193940243332&id=179477825548290

[3] https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=10157205769045920&id=615755919

[4] https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=10207136747013717&id=1733286842

[5] <https://m.youtube.com/watch?v=UuFHQJJzolk>

[6] Malini Awasthi - Pardesi bhaiyyah <https://m.youtube.com/watch?v=AaTyWD7AjS0&feature=share>

[7] कोकीळ - क श्रुती. <https://amp.momspresso.com/parenting/shruti-kulkarni/article/soshala-midiya-shapa-ki-varadana>

[8] माशेलकर डॉ. रघुनाथ, सोशल मीडिया - शाप की वरदान? <https://www.majesticreaders.com/book/12758/social-media-shap-ki->

vardan---buy-marathi-books-online-at-majesticreaders-

[9] <https://www.facebook.com/483515368357181/posts/3650240038351349/>

[10] GO CORONA, CORONA GO (RAP REMIX by Anup KR) <https://youtu.be/cspF9QK5FIA>

11] मागच्या काही वर्षात "लिसनर्स कॉर्नर महाराष्ट्र दौरा" या संकल्पित कार्यक्रमांसाठी भारतीय शास्त्रीय संगीताचा ग्रामीण भागात प्रसार प्रचार करण्यासाठी मी महाराष्ट्रातल्या अनेक खेड्यांना, लहान गावांना भेटी दिल्या, कार्यक्रम केले. त्या वेळचं माझं एक निरीक्षण.

12] Extract from the Face book post by Amol Udgirkar

13] <https://www.manachetalks.com/10689/interesting-activities-for-kids-to-do-in-vacation-marathi/>

14] <https://www.loksatta.com/maharashtra-news/what-is-lockdown-how-will-situation-in-maharashtra-bmh-90-2108909/>

कोरोनापूर्व आणि कोरोनाोत्तर काळात भाषेचे स्वरूप

नीतिन द. आरेकर

श्रीमती चांदीबाई हिंमथमल मनसुखानी महाविद्यालय, उल्हासनगर-३

Email : nitinarekar@gmail.com

कोविड- १९ किंवा कोरोना हे जागतिक संकट असून आज १०० टक्के जग या संकटाला सामोरे जात आहे. पहिले व दुसरे महायुद्ध, आर्थिक मंदी, शीतयुद्ध या काळात पृथ्वीवरील जितक्या भूभागाने किंवा लोकसंख्येने त्या त्या संकटांची झळ सोसली, त्याहीपेक्षा अधिक प्रमाणात ही झळ बसते आहे. ते का उद्भवले याच्या कारणांची चर्चा करणे हा या निबंधाचा हेतू नाही. परंतु, त्याची व्यापकता एवढी भीषण आहे की, इतिहासाला यानंतर कोरोनापूर्व आणि कोरोनानंतर कालखंड अशी नोंद करावी लागणार आहे. कोरोनाचा मानवी भाषेवर नेमका कोणता परिणाम झाला असावा व भविष्यात त्या परिणामांचे स्वरूप कसे असेल याचा शोध येथे घेण्याचा प्रयत्न आहे. प्रारंभीच एक गोष्ट नमूद करायला हवी - कोरोना या नावाचे संकट यानंतर पुढे कधीही नष्ट होणार नाही, कारण जैविक आपत्ती हे उद्याच्या जगाचं भविष्य आहे. यानंतरची किती तरी वर्षे ही कोरोना भयगंडात जाणार आहेत, याची खूणगाठ बांधणे आवश्यक आहे.

१. कोरोनापूर्व भाषेचे स्वरूप

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगभरात फार मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व सामाजिक बदल घडले. भारतीय आर्थिक व्यवहाराने व समाजाने हे बदल स्वीकारले, मोठ्या प्रमाणात जागतिकीकरण झाले व त्यातून बाह्य संस्कृतीचे अतिक्रमण वेगाने झाले. यापूर्वी आक्रमणे झाली, पण इतकी वेगवान,

सर्वकष व सर्वव्यापी आक्रमणे नव्हती. यापूर्वीची आक्रमणे एका समाज गटाने दुसऱ्या समाज गटाची संपत्ती, भूप्रदेश बळजबरीने हस्तगत करण्यासाठी केलेली आक्रमणे होती. पण विसाव्या शतकाच्या अंतिम दशकात मानवी संस्कृतीवर सुरु झालेले सिलिकॉन आक्रमण हे भयानक आक्रमण होते व ते एका चिंताजनक वळणावर येऊन उभे राहिले होते. त्याने आजच्या भारतीयाचे नव्हे तर एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मानवाचे संपूर्ण जीवन व्यापून टाकले होते. त्याचे एक ठळक उदाहरण द्यायचे झाले तर सिलिकॉन क्रांतीनंतर सर्व प्रकारचे स्मृतिकोश निर्माण करण्याचे कार्य सिलिकॉन चीपकडे सोपविले गेले. अर्थातच या सिलिकॉन चीपने वाचनालयांची, ग्रंथालयांची, विद्यापीठांची, संग्रहालयांची जागा घ्यायला सुरुवात केली, या काळात, म्हणजेच मागच्या दोन तीन दशकांत जे संशोधन सुरु झाले त्यामुळे आवाज, शब्द आणि अर्थावर आधारित भाषेची जागा, आशयव्यक्ती करू शकणाऱ्या संकेतांवर, चित्रांवर आधारलेल्या व्यवस्थेने घेण्याची प्रक्रिया सुरु झाली, यातून एक नवी समस्या निर्माण होऊ लागली ती म्हणजे, शब्दबद्ध भाषेत भूतकाल, भविष्यकाल व वर्तमानकाल या काल-सापेक्षी व कला-सापेक्षी रचनांनी मानवी आकलनशक्तीवर आजपर्यंत घातलेली बंधने व मर्यादा ओलांडून नवे भाषिक संकेत निर्माण करणे अपरिहार्य ठरत गेले. याचा एक फायदा असा अभ्यासकांसमोर येऊ लागला तो म्हणजे मानवी मन स्थल-कालाचे संदर्भ ओलांडून अनेक ग्रहांचे सम्यक वास्तव समोर आणण्याचे प्रयत्न करू लागले होते आणि ते वैश्विक होण्याच्या दिशेने निघाले होते.

येथे एक निर्देश करावयाचा आहे, तो म्हणजे कोरोनापूर्व लगतच्या काळातील माणूस हा एका महत्त्वाच्या क्रांतिबिंदूवर उभा ठाकला होता. या क्रांतिबिंदूपाशी बोलली जाणारी भाषा अस्तंगत होऊन दिसली जाणारी, दाखवली जाणारी आणि पाहिली जाणारी भाषा विसाव्या शतकातील अक्षरबद्ध, संवेदनशील, भावनाशील, आशयसंपन्न भाषेच्या जागी अस्तित्वात येऊ पाहात होती. ह्या भाषेच्या आक्रमणामुळे व ह्या आक्रमणापुढे यापूर्वीची सर्व आक्रमणे फिकी ठरत चालली होती. या आक्रमणपूर्व काळात मानवाने आपली भाषिक विविधता जपलेली होती. या भाषिक वैविध्यातील शब्दार्थवैभवामुळे, गेल्या काही लाख वर्षांमध्ये, मानवाने निर्माण केलेल्या अनुभवांची स्मृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत गेली होती. तो मानवी उत्क्रांतीचा एक महत्त्वपूर्ण दाखला होता. पण सिलिकॉन आक्रमणामुळे ही भाषिक विविधता वेगाने आकुंचन पावू लागली होती. परिणामी मानवी उत्क्रांतीची प्रक्रिया शिथिलतेकडे मार्ग क्रमण करू लागली होती. ही भाषिक विविधता जिथे असते तिथे निसर्ग आपले कार्य योग्य पद्धतीने करू शकतो. डॉ. गणेश देवी यांच्या मते जर 'मानवाने ही भाषिक विविधता जपली नाही तर, पुढच्या युगात मानव आतापर्यंत जपलेले अनुभव वैविध्य गमावून बसेल.' ते जतन करणे निखालसपणे आवश्यक आहे. आजच्या पिढीपर्यंत उत्क्रांत होत आलेले सारे भाषावैविध्य पुढच्या पिढ्यांसाठी जतन करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शक्य तितके सारे प्रयत्न करणे गरजेचे बनले होते.

माहिती तंत्रज्ञानासह होणाऱ्या सर्वकष सिलिकॉन आक्रमणामुळे एकूण मानवी भाषांवर खोलवर परिणाम झाला होता. संदेशांच्या अल्पाक्षरित्वामुळे भाषा ही त्रुटीत होऊ लागली. उदा. ASAP= as soon as possible, TY= thank you इत्यादी. मराठी भाषेवर होणार याचाच एक दृश्य परिणाम म्हणजे TTMM= TUZE TU MAZE ME (तुझे तू माझे मी). यामुळे मानवी भाषेतील संप्रेषण घडत होते, पण त्या संप्रेषणातील भाव हरवत चालला होता. ही नवी अल्पाक्षरी, 'सिलिकॉनी मानवी भाषा' भावनाहीन, संवेदनाहीन, व्याकरणशून्य, व्यक्तिनिरपेक्ष, स्थल-कालनिरपेक्ष, अर्थाकुंचित बनत चालली होती, ही चिंताजनक गोष्ट होती. बोलल्या जाणाऱ्या बोलीला लिपीची गरज कधीच नव्हती, पण या नव्या तयार होत जाणाऱ्या 'सिलिकॉनी भाषे'लादेखील लिपीची गरज भासत नाही ही चिंताची बाब आहे. इंग्रजी भाषेत २६ मूळाक्षरे आहेत. तिची कटकसरीची सवय आता जगातील सर्व भाषांना व बोलींना लागू पहात होती. इंग्रजीचा परिचय होण्यापूर्वी अवतरणचिन्ह नसलेल्या मराठीच्या तत्कालीन अवतरणचिन्हशून्य स्वरूपाकडे आता नव्या शतकाची मराठी धावू लागली आहे. अल्पाक्षरित्वात अति-आशय व्यक्त करणारी शक्ती भाषेत जबरदस्तीने येऊ पाहात होती. हे सुचिन्ह की दुश्चिन्ह हे सांगता येणे कोरोनापूर्व काळात अवघड होतं.

भाषा ही एकमेव अशी मानवनिर्मित गोष्ट आहे. भाषेमुळेच तो इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा ठरत होता आणि 'सिलिकॉनी भाषे'च्या काळात त्याची भाषा ही पुन्हा एकदा भाषिक चिह्नांपासून दूर जाऊन आदिम काळातील चित्रांच्या भाषेच्या जवळ चालली होती. याचाच अर्थ मानव आपल्या भाषेचा फार मोठा ठेवा गमावत चालला होता. भाषेच्या ठायी असलेली अर्थव्यक्ती करण्याची शक्ती तो गमावत होता व ही चिंतेची बाब ठरत होती. त्याचबरोबर एक विचित्र स्थिती निर्माण होत चालली आहे, ती म्हणजे बोलींना लिपी देण्याची अवस्था येत असताना, लिपी असलेल्या भाषा अस्तंगत होत चालल्या होत्या. उदा. डांगी बोलीला देवनागरी लिपी देऊन तिच्यात असलेलं साहित्य जतन करत असताना मराठी भाषा ही हळूहळू आपल्या लिपीवर होणारं अतिक्रमण क्षीणपणे सोसू लागली होती. बदलत्या सामाजिक आर्थिक स्थितीत भाषांचे व बोलींचे पुनरुज्जीवन, पुनर्भरण आणि पुनर्वापर होणे आवश्यक ठरत असताना अपरिमित विकासाच्या आग्रहामुळे व त्यामागे धावण्याच्या हव्यासामुळे जगभरात मागील दहा-पंधरा वर्षात सुरू असलेला प्रमाण भाषांचा भाषिक न्हास ही चिंताजनक स्थिती ठरत गेली होती. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेच्या रेट्यामुळे स्थानिक भाषांची अवहेलना भारतात सर्व स्तरांवर सुरू असताना, इंग्रजी भाषेत शिक्षण दिले तर आपली मुले आंतरराष्ट्रीय बाजारात उभी राहतील ही एक मिथ तयार झाली. जेव्हा एखाद्या समाजालाच वाटू लागते की दुसरी भाषा स्वीकारली तरच त्याला उदरनिर्वाह लाभू शकेल, तेव्हा तो दुसरी भाषा स्वीकारण्याचा निर्णय घेतो. त्यामुळेच अपरिमित विकासाचा आग्रह भाषिक न्हासाला कारणीभूत ठरू लागतो, हे गृहीतक सिद्ध होते. जगभरात सगळीकडे आदिवासींच्या,

अल्पसंख्यांकांच्या भाषांच्याबरोबरच प्रमाणभाषांची स्थिती संकटाची बनत चालली होती. परिणामी मानवी भाषांच्या वैविध्याचे भवितव्यही धोक्यात आलेले होते.

या पार्श्वभूमीवर जगावर कोविड १९ चे संकट कोसळले. त्याचे दूरगामी परिणाम भाषेवर झाले आहेत व पुढे होत राहणार आहेत.

२. कोरोनोत्तर भाषेचे स्वरूप

कोरोनाविषाणूचा उद्भव चीनमध्ये झाला आणि तेथून तो जगभर पसरला. कोरोनाविषाणूमुळे आशियातील लोकसंख्येचं सर्वाधिक नुकसान होईल असा अंदाज साथीच्या रोगाच्या तज्ज्ञांनी जानेवारी महिन्यात व्यक्त केला होता. आशिया खंडातील बहुतेक राष्ट्रांमध्ये विषाणूच्या वाढीसाठी उपयुक्त असणारं उष्ण व दमट हवामान आहे, आशिया खंडातील शहरांमध्ये लोकसंख्येची घनता सर्वाधिक आहे. जगातील सुमारे ६० टक्के मधुमेही रुग्ण आशिया खंडात आहेत. या कारणांमुळे हा अंदाज व्यक्त करण्यात आला होता. प्रत्यक्षात हा अंदाज चुकीचा ठरला. चीनने कोरोना विषाणूच्या संसर्गावर नियंत्रण मिळवले, इटलीमध्ये कोरोनाचे चीनपेक्षा अधिक बळी घेतले, इंग्लंड, जर्मनी आणि आता अमेरिका कोरोनाच्या प्रादुर्भावाचं केंद्र बनली आहे. कोरोनाच्या संसर्गामुळे जगातील अनेक देश कुलुपबंद करण्यात आले आहेत. या सार्याचा परिणाम होऊन अनेकस्तरीय मानवी जीवन झपाट्याने बदलत गेले आहे. या बदलांचे मानवी भाषेवर सकारात्मक व नकारात्मक, अशा दोन्ही स्वरूपांचे परिणाम झाले आहेत.

कोरोनामुळे जगभरात संशयी वातावरण निर्माण झाले आहे आणि पाळत ठेवण्याला प्रारंभ झाला आहे. सरकारी यंत्रणांचा वैयक्तिक जीवनातला हस्तक्षेप प्रमाणाबाहेर वाढला आहे. (उदा. न्यूयॉर्क सरकारचा सल्ला: हस्तमैथून करा आणि कोरोना टाळा - महाराष्ट्र टाइम्स, ३० मार्च २०२०). राज्यसंस्था, पोलिसी यंत्रणा यांचं नियंत्रण अधिक प्रमाणात येऊ लागले आहे. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे लोक स्वयंसेवी, आत्मबलाचा व स्वयंनियंत्रणाचा मार्ग विसरून परावलंबी झाले आहेत. फलस्वरूप सदर यंत्रणांचे प्राबल्य वाढून त्यांचा हस्तक्षेप वाढला आहे. यानिमित्ताने प्रशासकीय यंत्रणांमधील लष्करी कारवाईची भाषाशैली वाढत चालली आहे. एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच ज्या सिलिकॉनी भाषेने व तिला पसरवणार्या मोबाईल, डिजिटल कॅमेरा, सी.सी.टी.व्ही. या यंत्रणांनी मानवी आयुष्याचा व पर्यायाने मानवी भाषेचा ताबा घेतला होता, त्या यंत्रणांवर शासकीय यंत्रणांनी वेगाने प्रभुत्व मिळवले व लोककल्याणाच्या हेतूच्या निमित्ताने सर्वसामान्य माणसांच्या एकूण जीवनावरही ताबा मिळवला.

जगभरातल्या जनतेनेही जिवाच्या भयाने हा ताबा त्यांना घेऊन दिला. यामधून अनिर्बंध भाषेचा वापर करायला सदर यंत्रणांनी प्रारंभ केला. उदा. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष ट्रंप यांनी 'कोविड-१९' या व्हायरसला 'चिनी व्हायरस' संबोधिले, किंवा तबलिगींच्या एकूण कार्यक्रमानंतर अथवा दमणनजिक पालघर येथे घडलेल्या प्रकारानंतर समाजात चिथावणी देणारी भाषा वापरणे. यातून वर्णविद्वेषाची नवी परिभाषा रूढ व्हायला लागली. मानवी जीविताचे संरक्षण, त्याच्या संपत्तीचे संरक्षण आणि मानवी स्वातंत्र्याचे संरक्षण ह्या तिहेरी हेतूंनी राज्यशासनयंत्रणा उभी राहिली होती. परंतु, कोरोनाकाळात आणि नंतरही ह्या शासनयंत्रणांचे अपरिमित असे वाढलेले महत्त्व मानवी भाषेवर नियंत्रण ठेवील. या कालखंडात दोन शब्दांचा वापर भयावह रितीने वाढलेला दिसतो- 'सॉफ्ट पॉवर' आणि 'हार्ड पॉवर'. या शब्दांचे पारंपरिक अर्थ साधे, सोपे आहेत. 'मृदू शासन' आणि 'कठोर शासन'. पण, एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकाच्या शेवटच्या वर्षात- इ.स. २०२० मध्ये या शब्दांना अतिव्यापक अर्थ लाभला आहे. ज्यांच्याकडे प्रचंड प्रमाणात लष्करी ताकद आहे - ज्यात पायदळ, वायूदल, नौदल, उपग्रह, आण्विक सामर्थ्य यांचा समावेश होतो, त्यांच्याकडे 'हार्ड पॉवर' आहे आणि ज्यांच्याकडे माहिती-तंत्रज्ञानाची तसेच त्यात नव्याने सामील झालेल्या जैविक तंत्रज्ञानाची ताकद आहे त्यांच्याकडे 'सॉफ्ट पॉवर' आहे असे मानले जाऊ लागले. अशा पद्धतीने शब्दांना नवे अर्थ प्राप्त झाले. भारताने गेल्या वर्षभर राष्ट्रपिता महात्मा गांधीची दीडशेवी जयंती साजरी केली. म. गांधींनी आत्मबळाला महत्त्वाचे स्थान दिले होते. त्यांच्या मते आत्मबळ वाढवणे म्हणजे राजकीय हिंसेचा विलय घडविणे. त्यांच्या या विचाराचे तीन पैलू आहेत- लोकसंग्रह वाढविणे, आत्मबळ वाढविणे, विद्याबळ वाढविणे असे प्रतिपादन श्री. प्रकाश पवार करतात. त्यांच्या मते या तीन घटकांच्या स्वीकारामुळे भारतीय समाजजीवनातील आत्मबळ वाढून हिंसेचे प्रमाण कमी कमी होऊ लागले होते. तथापि कोरोना संकटामुळे या तिन्ही घटकांच्या विरोधी घटना घडून आत्मबळामुळे घटलेली भारतीय राज्यसंस्थेची ताकद वाढू लागली आणि राज्यसंस्था ताकदवान होऊ लागली असा त्यांचा तर्क आहे. कोरोनाने, पक्षी 'कोविड-१९' ने भारतीय राजकारणातील आत्मबळाची संकल्पना दुबळी केली. याचा परिणाम जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत होतो आहे, तसाच तो भाषेच्या बाबतीतही होतो आहे.

येथे एक निरीक्षण नोंदवले पाहिजे ते म्हणजे, कोरोनाच्या उद्रेकामुळे अनेक वर्षे मागे पडलेल्या अत्याधुनिक संकल्पना एका झटक्यात पुढे आल्या. प्रशासन, सामाजिक संस्था आणि शैक्षणिक संस्था यांमध्ये डिजिटल माध्यमांना स्थान मिळाले. 'वर्क फ्रॉम होम' हा शब्द एखाद्या मंत्रासारखा रुळला. 'गूगल केलं', ह्या मागील दहा वर्षांत रुजलेल्या वाक्प्रयोगानंतर मी 'लेक्चर झूम केलं', 'वेबेक्स केलं', 'आपण गूगल मीट करू या' असे नवे वाक्प्रचार रूढ झाले. 'वेबिनार' सारख्या संकल्पना अक्षरशः दोन-तीन आठवड्यात जगभरात सर्वमान्य झाल्या. याचा एक अदृश्य परिणाम जगाला भोगावा लागणार आहे, तो म्हणजे प्रशासकीय इमारती, त्यांच्या देखभालीसाठी लागणारे कर्मचारी, कला-वाणिज्य-

व्यवस्थापन अशा क्षेत्रांतील वर्ग अध्यापन (क्लासरूम टीचिंग) या संकल्पना आता मागे पडतील. वर्गांमध्ये साहित्य विषय शिकवतानाही पारंपरिक भाषेबरोबरच तंत्रज्ञानाने व्यापलेली भाषा वापरायला प्रारंभ होईल. मोठ्या आस्थापनांवरील खर्च कमी करण्याकडे भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेचा कल असतो, त्याचा अवलंब करून नजिकच्या भविष्यकाळात प्रशासनाचे, सामाजिक संस्थांचे आणि शिक्षणाचे संपूर्ण स्वरूप बदलून जाईल. यामुळे कल्याणकारी राज्यकल्पनेला मोठा धक्का बसण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

कोरोनामुळे महामारीसारखा काळाच्या ओघात पूर्णपणे हरवून गेलेला शब्द पुन्हा एकदा प्रचलित झाला. शब्दकोशात शब्द असतात, त्यांचे अर्थ नसतात, त्यांचे अर्थ अभ्यासकांस निसर्ग, समाज, संस्कृती, रुढी, परंपरा यामध्ये सापडतात. आधुनिक संकल्पनांना मराठी भाषेतील शब्द शोधताना संस्कृत वा मराठी भाषेतील जुने शब्द शोधण्याकडे आपला कल असतो. त्याप्रमाणे आपण मराठी भाषेत असलेला 'महामारी' सारखा शब्द शोधला. साथीच्या रोगांना 'एन्डेमिक', 'एपिडेमिक' आणि 'पॅन्डेमिक' असे तीन शब्द इंग्रजी भाषेत आहेत. विशिष्ट भूप्रदेशात आढळणारा साथीचा रोग, उदाहरणार्थ मलेरिया म्हणजे 'एन्डेमिक' साथीचे रोग, अनेक प्रदेशांमध्ये वेगाने फैलावलेला नवीन रोग, उदाहरणार्थ एड्स, सार्स, म्हणजे 'एपिडेमिक' साथीचे रोग. जगभर या रोगाचा प्रादुर्भाव झाल्यानंतर एड्स किंवा सार्स हा रोगही 'पॅन्डेमिक' समजला गेला. 'साथ' आणि 'महामारी' असे दोन शब्द मराठी भाषेत त्यासाठी वापरले जातात. स्थूल मानाने असं म्हणता येईल की 'एन्डेमिक' साठी 'साथ' तर 'एपिडेमिक' आणि 'पॅन्डेमिक' साठी 'महामारी' असे शब्द मराठीत वापरले जातात. त्याप्रमाणे कोविड-१९ मुळे निर्माण झालेल्या साथीच्या रोगाला 'महामारी' असे संबोधन मिळायला सुरुवात झाली.

भारत सरकारने कोरोनाच्या भारतातील उद्रेकाच्या प्रारंभी, सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणात वापर करायला सुरुवात केली. कोणीही मोबाईलवरून संपर्क साधला की, डायलर टोनच्या रूपात कोरोनाशी लढण्यासाठी कोणकोणती काळजी घ्यायची, याविषयी जाहिरातींचा मारा सुरू केला गेला. त्याचे पुरेसे गांभीर्य लक्षात न आल्याने सोशल मीडियावर हा चेष्टेचा विषय बनला, त्यावर किती तरी मिम्स तयार करण्यात आली. मिम्स तयार होत असताना भाषेचा यथायोग्य वापर करण्यापेक्षा दृश्यात्मकतेवर भर दिला गेला, ह्यामुळे भाषेचे संपर्काचे तत्त्व हाणून पाडले गेले. परंतु, जेव्हा टाळेबंदी जाहीरक करण्यात आली, त्यानंतर मात्र व्हॉट्सअप संदेशांचं प्रमाण खूप वाढला. टाळेबंदीच्या प्रारंभीच्या काळात नागरिकांना नेमके काय करावे व वेळ कसा घालवावा, याविषयी संभ्रमावस्था निर्माण झाली होती. तो वेळ त्यांनी व्हॉट्सअप संदेशवहनासाठी घालवला. त्यावेळी वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप हे मोठ्या प्रमाणात अनौपचारिक, भावनिक आणि अभिनिवेशी असे होते. जसजसा टाळेबंदीचा काळ निश्चित

झाला व नंतर तो वाढणार हेही निश्चित झाले, तसतशी भाषेच्या वापराची पद्धत अधिक संयत, समंजस आणि अभिनिवेशमुक्त होत गेली.

यापूर्वी सरकारी यंत्रणांचा सामान्य जीवनातील हस्तक्षेप वाढला आहे, हे नोंदवल्यानंतर प्रशासनिक भाषेच्या सूरसंदर्भात (टोन) एक महत्त्वाचा बदल नोंदवायचा आहे. प्रशासनिक भाषा ही सदैव निर्देशात्मक असायची, देशाचे पंतप्रधान, राज्याचे मुख्यमंत्री, विविध स्तरांवरील अधिकारी यांच्या बोलण्यातील अधिकाराचा सूर कमी होऊन त्या जागी आर्जव आले आहे. सर्वसामान्य लोकांशी संवाद साधत असताना, नागरिकांच्या हिताच्या गोष्टी समजावून देताना अधिकारात्मक, कठोर भाषेचा वापर होण्याऐवजी संवादी सूर लागताना दिसत आहे. भारतीय संस्कृतीच्या एकूण इतिहासाकडे पाहिल्यानंतर देववादी आणि दैववादी भाषा वापरणारा भारतीय समाज काही अपवाद वगळता विज्ञानवादी, व्यावहारिक स्वरूपाची भाषा वापरू लागला. त्याच्या भाषेला प्रयत्नवादाची जोड मिळाली. त्याचबरोबरीने जगाच्या भाषेबरोबर धावणाऱ्या भारतीय नेतृत्वाला 'सोशल डिस्टन्सिंग' सारख्या शब्दाला असलेला भारतीय परंपरेतील हीन अर्थही जाणकार दाखवू लागले. डॉ. गणेश देवी, कपिल पाटील प्रभृतींनी भारतातून आता बऱ्यापैकी नष्ट झालेल्या प्रथेची यानिमित्ताने जाणीव करून देऊन 'सोशल डिस्टन्सिंग' ऐवजी 'फिजिकल डिस्टन्सिंग' सारखे पर्याय सुचवले. शब्दांच्या उपयोगामागे असलेली प्रादेशिक जाणीव समजून घेणं महत्त्वाचं आहे असे यातून सूचित होते.

'सोशल डिस्टन्सिंग' या शब्दामध्ये दोन शब्द आहेत. त्यांनी मिळून 'सोशल डिस्टन्सिंग' ही संज्ञा तयार करण्यात आली. या संज्ञेला पर्यायी मराठी शब्द 'साथ-सोवळ' असा शोधण्यात आला. 'सर्वकष सुधारणांचे पर्व' या 'दैनिक लोकसत्ता' मधील एका लेखात डॉ. विजय केळकर आणि प्रा. अजय शहा यांनी हा शब्द वापरला, असं निरीक्षण सुनील तांबे नोंदवतात. 'दै. लोकसत्ते'च्या अग्रलेखांत आणि राजेश्वरी देशपांडे यांच्या लेखातही सोशल डिस्टन्सिंगला साथ-सोवळ हा शब्द वापरण्यात आला. नवीन शब्द ज्ञानाच्या प्रक्रियेत घडवायला हवेत हे भान मराठी बुद्धिजीवींना नाही. नवे शब्द घडविण्याची ही एक चांगली संधी भाषाकोविदांना मिळाली होती, पण तिचा योग्य वापर अद्याप तरी करून घेतलेला नाही

कोरोनामुळे जगाभरातील प्रसार माध्यमांची भाषा बदलली आहे. सनसनाटी बातम्या देण्याची चढाओढ काही प्रमाणात घटून जबाबदार वृत्तांकन करण्याची वृत्ती वाढत चालली आहे. परिणामी दूरचित्रवाणीवर बातम्या देत असताना लागले जाणारे चढे सूर आणि त्यासाठी आवश्यक अशा शब्दांची निवड मागे पडून, मृदू वर्ण, कोमल शब्द वापरण्याकडे बातमीदारांचा कल झुकतो आहे. खळबळजनक वृत्त देण्यापेक्षा

सकारात्मक वृत्तांकन करत, निश्चित व ठोस पुरावे देत बातम्या देण्याकडे दृश्य माध्यमांचा कल झाला आहे. इंटरनेटसारख्या महाजालाच्या माध्यमांचा वापर करणारेही त्या दृष्टिकोनातून जबाबदारीने लिहित, वाचत आणि बोलत आहेत. व्हॉट्सअप, इन्स्टाग्राम, फेसबुक आदी सामाजिक माध्यमे केवळ संपर्कासाठी न वापरता त्यांचा विविधांगी वापर करण्याकडे वापरकर्त्यांचा कल आहे. लेखक, वैज्ञानिक, संशोधक, कलाकार आदी सर्व घटक ह्या समाज माध्यमांचा वापर जनहितासाठी करताना दिसत आहेत.

कोरोनाच्या निमित्ताने जगभरात टाळेबंदी करण्यात आली. भारतातही टाळेबंदी करण्यात आली. यानिमित्ताने नागरी भागातील आणि ग्रामीण भागातील नागरिक आपापल्या घरात थांबून राहिले. या गोष्टींमुळे त्यांच्या बोलण्यात परिस्थितीमुळे आलेला एक प्रकारचा त्रयस्थपणा, औपचारिकता घटली आहे. एक महत्त्वाचं निरीक्षण म्हणजे मुलं मातृभाषेव्यतिरिक्त अन्य माध्यमांत शिक्षण घेत आहेत, म्हणून मातृभाषेचा वापर न करणारी कुटुंबं आता मोठ्या प्रमाणात आपापल्या मातृभाषांचा वापर घरात करत आहेत, त्यामुळे मातृभाषांच्या टिकून राहण्याच्या प्रश्नाची तीव्रता कमी होताना दिसते.

टाळेबंदीच्या काळात 'राज्यबंदी', 'जिल्हाबंदी', 'गावबंदी', 'घरबंदी' आदी शब्दांना अतिरेकी महत्त्व आलेले दिसते. या शब्दांचा समजूतदार अर्थ त्यांचा वापर करणारे लक्षात घेताना दिसत नाहीत. हे अमानवी आहे. मानवी भाषा ही मानवाच्या भावना, संवेदना, कल्पना, प्रतीक, प्रतिमा यांना अभिव्यक्त करण्यासाठी मानवाने निर्माण केलेले एक हत्यार आहे. कोरोनानंतर काळात (असं आपण म्हणू शकतो का याविषयी लेखकाच्या मनात संभ्रम आहे. कारण कोरोना ही अशा प्रकारच्या जैविक आपत्तींची सुरुवात आहे. ह्यानंतर सध्या ह्यात असलेली पिढी असेपर्यंत कोरोना कालखंड सुरूच राहणार आहे.) हे हत्यार केवळ औपचारिक संवादाचं प्रभावी माध्यम न राहता, मानवाच्या एकूण मानवतेच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम ठरावे. कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी आपल्या देशात दोन वेळा २१-२१ दिवसांची टाळेबंदी केली गेली. त्यामुळे प्रचंड प्रमाणात ससेहोलपट झाली ती छोट्या मोठ्या शहरांमध्ये रोजगारावर काम करणाऱ्या मजूरांची आणि बेघर लोकांची. याचं एक महत्त्वाचं कारण म्हणजे ही मंडळी शहरांत रोजगार मिळवत होती, तो त्यांना मिळतही होता, पण त्यांना सामावून घेण्याची कोणतीही व्यवस्था आपण निर्माण केलेली नाही. पायाभूत सुविधांचा विकास करताना या देशातील सत्ताधार्यांनी केवळ सुखवस्तू लोकांचा विचार केला. कष्टकऱ्यांना, अंगमेहनती कामगारांना या शहरांमध्ये जागा नाही. या गरीबांमध्ये एखाद्या रोगाचा फैलाव झाला तर श्रीमंतांचेही बळी जाऊ शकतात, त्यांच्या उद्योगधंद्यांनाही टाळं लागू शकतं. याची अतितीव्र जाणीव कोरोना कालखंडानं सर्वांना करून दिली आहे त्यामुळे शहरीकरणाबाबत नवा विचार करण्याची संधी राजकारणी, नोकरशहा, आर्किटेक्ट, इंजिनियर्स, नगररचनाकार, कामगार इत्यादी सर्वांनी घ्यायला हवी. विविध वर्गांच्या व समूहांच्या हितसंबंधांचा संघर्ष त्यामुळे अटळ

आहे. परंतु त्यातूनच नव्या रचना निर्माण होतील. या रचनांमधील एक रचना असेल भाषा. कोरोनाोत्तर कालखंडातील भाषा ही नव्या रचनांना स्वतःत सामावून घेणारी, लवचिक असावी, त्यातच आधीच्या चूकांमधून शोधलेलं नवं मानवी अस्तित्त्व असेल.

संदर्भ:

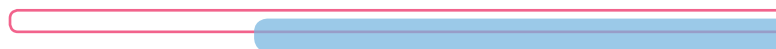
तांबे सुनील: महामारी, संस्कृती, भाषा आणि ब्राह्मण्य, मॅक्स महाराष्ट्र, मार्च १९, २०२०

तांबे, सुनील: कोरोनानंतरचे जग, मॅक्समहाराष्ट्र, मार्च २९, २०२०

देवी गणेश: त्रिज्या, पद्मगंधा प्रकाशन, २०१८

परांजपे, प्र. ना.: भाषेतून भाषेकडे... आणि भाषांतराकडे, प्रफुल्लता प्रकाशन, २०१७

पवार, प्रकाश: कोविड १९ ची कथा- कोविडोत्तर युगाची नांदी, मुराळी, एप्रिल २०२०

Reviews

मराठी

Reviewed:

**Žižek Slavoj, Pandemic ! :
Covid - 19 shakes the World**

विप्लव शं ढोणे (विंगकर)

तत्वज्ञान विभाग,

बी. के. बिर्ला महाविद्यालय (स्वायत्त), कल्याण

Email : vwingkar@gmail.com

Žižek Slavoj, Pandemic ! : Covid - 19 shakes the World, Or Book New York, London, 2020, pp.114

प्रसिध्द हेगेलियन - लकानीयन तत्त्ववेत्ते स्लाव्होय जीजेक यांचं पॅन्डेमिक, हें मार्च २०२० मध्ये Or Books यांनी प्रकाशित केलेलं पुस्तक वाचतांना 'Philosophy of Right' या पुस्तकाच्या लेखकाच एक वाक्य आठवतं, "The owl of Minerva begins its flight only with the falling of dusk" (Hegel, २००८,१६). थोडक्यात मला इतकंच म्हणायचं आहे, की नोव्हेंबर-डिसेंबर २०१९ मध्ये जन्माला आलेलं COVID-१९ च अरिष्ट अजून संपुष्टात आलेलं नाही आणि त्याअगोदरच जीजेक यांच या अरिष्टाबाबतच पुस्तक बाजारात दाखलही झालं आहे! तत्त्ववेत्त्यानं समाजाबद्दल कधी भाष्य कराव, या संदर्भातलं हेगेल यांच वर उद्घृत केलेलं मत जीजेक यांच्या पुस्तकास लागू पडत नाही. कारण हे पुस्तक मुळात COVID-१९च्या अरिष्टाबाबत नसून, या अरिष्टामुळं निर्माण झालेल्या परिस्थितीमधून बाहेर पडण्याचा मार्ग काय असावा, किंवा काय आहे, याबद्दल आहे. जगाच्या या नव्या पर्यायाला जीजेक 'कम्युनिझम' म्हणतात आणि हे पुस्तक त्याचा उलगडा आहे.

या अनुषंगान मला 'पॅन्डेमिक' या पुस्तकातील जीजेक यांचा विचार, अलान बाद्यु यांच्या एका पुस्तकातील सेंट पॉल यांची आठवण करून देतो. पुस्तकातील उल्लेखाप्रमाणे, पॉल यांना दमास्कस मध्ये ईश्वरी साक्षात्कार झालाय आणि ते येशूच्या पुनरागमनाचा शुभ संदेश घेऊन फिरत आहेत. जीजेक या वार्ट परिस्थितीत नवा शुभ संदेश घेऊन आले आहेत आणि हा शुभ संदेश कम्युनिझमच्या पुनरागमनाचा

संदेश आहे. फरक इतकाच की कम्युनिझम हा जीजेक प्रणित विचार १९८९ मध्ये रक्तबंबाळ होऊन क्रुसावर चढलेला नाही, तर नवा कम्युनिझम आहे.

जीजेकच्या भाषेत याला आपण आध्यात्मिक कम्युनिझम म्हणू शकतो, किंवा युद्धप्रसंगातला कम्युनिझम अथवा संकटकालीन कम्युनिझम, असही म्हणू शकतो. अर्थात जीजेक यांच्या या नव्या कम्युनिस्ट धारणेशी मार्क्सपासून बाद्युपर्यंत क्वचितच कोणी सहमत असेल, हेदेखील तितकंच खरं आहे. परंतु गेल्या दोन महिन्यात कम्युनिझमबद्दल हा सकारात्मक (affirmative) विचार मांडणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांमध्ये फक्त जीजेक हे एकटे नाहीत, तर असाच काही विचार आपणाला बिफो बेराडी या इटालियन आणि ज्यो ल्युक नान्सी या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्यांच्या COVID-१९ बद्दलच्या विवेचनात देखील आढळतात.

एका बाजूला जीजेक यांचा कम्युनिझमचा विचार थोडा ख्रिस्ती-हेगेलियन धाटणीचा असला, तरी त्याचवेळी हा विचार मार्क्सवादी धारणेला धरूनच समोर येतो. या पुस्तकातील जीजेक यांचा कम्युनिझमबद्दलचा विचार अपरिहार्यतेबद्दलचा नसून तो प्रस्थपित भांडवली व उजव्या पॉप्युलिस्ट जगाला नाकारण्याच्या गरजेमधून जन्माला येतोय.

जीजेक यांच्या या पुस्तकाचा थोडक्यात सारांश द्यायचा झालाच तर आपण अस म्हणू शकतो, की या अरिष्टानं आपल्यासमोर उदारमतवादी-व्यक्तिवादी धारणा व तिच्या मर्यादा, वित्त भांडवलाशी आणि तिचे हित जोपासणाऱ्या राज्यसंस्था, जागतिकीकरण व खाजगीकरण, उजव्या पॉप्युलिस्ट विचारांचे राज्यकर्ते आणि डावी-उजवी एकाधिकारशाही इत्यादी गोष्टींचा फोलपणा आणि मर्यादा दाखवून दिल्या आहेत व त्याचसोबत, या सर्व गोष्टींचा विरोध आणि पर्याय म्हणून नवं जागतिक दृष्ट ऐक्य असलेला विचार अर्थात कम्युनिझम, या सर्व अरिष्टांमधून बाहेर पडण्याचा मार्ग आहे असं जीजेक प्रतिपादित करतात.

फायरबाखवरील ११वा सिद्धांत 'जग बदलायला' सांगतो, परंतु जीजेक यांचं हे पुस्तक जग बदलण्याची फक्त निकडच सांगत नाही, तर ते का आणि कस बदलायच, याचा पाठ आपल्यासमोर ठेवते. COVID-१९ नंतरच जग आणि साम्यवादाची गरज किंवा साम्यवादाच पुनरागमन, या धारणेला समोर ठेवून मी जीजेक यांच्या या छोट्या पण महत्वाच्या पुस्तकाचा सारांश इथे मांडत आहे.

या पुस्तकांची दुसरी धारणा म्हणजे, बेराडी यांच्या धारणेप्रमाणेच जीजेकदेखील आपणास हेच सांगतात की या अरिष्टातून आपण बाहेर पडून सर्वसाधारण परिस्थितीकडे माग जाऊ शकत नाही,

तर यानंतरच्या पडझडीवरच आपणाला नव्या 'सामान्य' परिस्थितीची निर्मिती करावी लागेल, अथवा संस्कृतीचा पाडाव व बर्बरता स्विकारावी लागेल. या पुस्तकात व्यक्त होणारी तिसरी शक्यता म्हणजे, या अरिष्टाबद्दल अगोदर माहित असून देखील आपण या अरिष्टाला का सामोरे जात आहोत, हा प्रश्न आपणाला जगातील प्रत्येक राज्यसंस्थेला विचारावा लागेल.

थोडक्यात हे पुस्तक तीन गोष्टींबद्दल आहे: वैश्विक संवेदना आणि एकता यालाच जीजेक साम्यवाद म्हणतात, अस्तित्वात असलेल्या समाजाकडे परत जाणे शक्य नाही कारण याच जगाने हे अरिष्ट जन्माला घातलं आहे आणि म्हणून याच जगाच्या राखेवर नव जग निर्माण कराव लागेल, नाही तर बर्बरता हा पर्याय निश्चित आहे. आणि शेवटची गोष्ट हे नवीन जग निर्माण करण्यापूर्वी आपल्या राज्यकर्त्यांना आणि त्यांच्या भांडवली मित्रांना प्रश्न करून, विरोध करूनच या नव्या जगाची निर्मिती शक्य आहे.

'We're all in the same boat now' या प्रकरणात जीजेक जागतिकारीकरणानंतर निर्माण झालेले वैश्विक अवलंबनत्व दाखवून देतात. उद्याच्या जगाचा विचार करत असताना व्यक्ती राज्यसंस्था यांच्या मधील विश्वासाच्या आधारावरील साम्यवाद या एकाधिकारशाही विरोधात आपणाला गरजेच आहे. त्याचसोबत या अरिष्टातुन बाहेर पडायचं असेल तर आपणाला वैश्विक पातळीवर व्यापार यंत्रणेच्या बाहेर पडून साम्यवादी यंत्रणेचा स्विकार करत भुकबळी व मृत्यूंची संख्या कमी करण्याबाबत प्रयत्न केले पाहिजेत आणि शेवटची म्हणजे आपणाला जहाल राष्ट्रवादाचे धोरण नाकारत संपूर्ण मानवतेचा विचार केला पाहिजे कारण आपण सर्व जरी वेगळ्या बोटींमधून आलो असलो तरीही आपण आता एकाच जहाजाचे सहप्रवासी आहोत.

जीजेक पुढे व्यक्तिवादी भांडवली श्रमधारणा आणि वर्ग व्यवस्थेची टीका करतात. फोर्डवाडी उत्पादन व्यवस्थेच्या विलयानंतर श्रम व्यवस्था ही साधारणपणे तीन प्रकारात विभागली गेली आहे: बौद्धिक श्रम करणारा वर्ग, शाररिक श्रम करणारा पारंपारिक श्रमिक वर्ग आणि काळजीचे श्रम करणारा तिसरा वर्ग. जीजेक असे प्रतिपादित करतात की कॉर्पोरेट क्षेत्रातील बौद्धिक श्रमाची धारणा ही व्यक्तिवादी हिताची आहे, तर याउलट काळजीचे श्रम करणारे किंवा वैद्यकीय सेवेतील श्रम करणारे लोक अथवा स्वच्छतेच्या क्षेत्रात श्रम करणारे लोक हे व्यक्तिवादी हित समोर ठेवून काम करत नाहीत तर त्यांच श्रम हे सर्वांगीण समाजाच्या हितासाठी केल जाणार श्रम आहे.

एखाद बाह्य व अमानवी अरिष्ट आपणाला आपल्या भविष्याचा पुनर्विचार करण्यास भाग पाडू शकते हा जीजेकचा विचार तसा नवा नाही. थोडक्यात बाह्य अरिष्ट आपणाला आपल्याला स्थानिकता मोडायला भाग पाडत आणि आपणाला वैश्विक भूमिका घ्यायला भाग पाडत. परंतु याच प्रक्रियेत सद्य

परिस्थितीमधील अंतर्विरोधदेखील तेवढीच महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. म्हणजेच आजच्या अरिष्टामुळे एकाधिकारशाही व्यवस्थेचा देखील पाडाव होऊ शकतो आणि भांडवली व्यवस्थेचा देखील पाडाव होऊ शकतो व त्यानंतर फ्रेड्रिक जेमसन म्हणतात त्यानुसार ही संकटं नव्या समाजाच्या निर्मितीसाठी प्रोत्साहित करू शकतात.

जीजेक म्हणतात की तंत्रज्ञानाचा आणि जागतिकीकरणाचा अतिरिक्त विकास हा कोणत्याही स्थानिक घटनेला आणि तिच्या परिणामाला वैश्विक स्वरूप देतो. यामुळे अशा घटनांना प्रतिउत्तर देत असताना आपणास दोन पध्दतीने वैश्विक पर्याय निर्माण करून या अरिष्टामधून बाहेर पडणं शक्य आहे. पहिले फक्त विलगीकरण, अलगीकरण किंवा भिंती बांधणे या सारख्या उजव्या पॉप्युलिस्ट धारणांना नाकारत आपणाला वैश्विक एकत्व आणि समन्वय निर्माण करण गरजेच आहे. त्याचसोबत स्वतःच्या स्थानिक प्रस्थपित जगातील राज्यकर्त्या वर्गावर व त्यांच्या सोईस्कर आत्मकेंद्री आणि दुटप्पी वर्तणुकीवर लोक शरम करायला लागतील तेंव्हा व त्याचसोबत वुहान सारख्या शहरातील लोक त्यांच्या स्थानिक प्रशासना विरुद्ध जेंव्हा लढा तीव्र करतील तेंव्हाच वैश्विक ऐक्य आणि समन्वय साधनं शक्य आहे. थोडक्यात जीजेक यांच्या धारणे नुसार उद्याच्या जगातील संघर्ष हा जगातील सर्व लोक विरुद्ध जगातील आत्ममग्न राज्यकर्ते आणि त्यांचे भांडवलदारी मित्र असा असेल आणि या संघर्षातूनच नवीन व्यवस्था निर्माण होईल.

जीजेक त्यांच्या म्हणण्या नुसार कोरोनाच्या अरिष्टामुळे आपण आपल्या डार्विनियन व आदिम नैतिकतेला मूठमाती देऊ शकतो. कारण डार्विनियन नैतिकता अशा अरिष्टाच्या काळात जे दुर्बल आणि वृद्ध त्यांच्या काळजीची जबाबदारी नाकारत, या उलट नवीन साम्यवादी नैतिकता या आदिम धारणेला नाकारणारी असेल.

तत्त्वज्ञानाचा उद्देश नेमका कसा बदलत गेला याबद्दल तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात विभिन्न मतप्रवाह पाहायला मिळतील. या अनुषंगाने जीजेक म्हणतात की तत्त्वज्ञानाचा उद्देश लोकांना अभिमुख करणे आहे तर येणाऱ्या काळात आपणाला आपल्या समाजाला समजून घेण्यासाठी तत्त्वज्ञानात्मक क्रांती करावी लागेल. साधारणपणे अरिष्टाच्या संदर्भात सकारात्मक भूमिकेतून पाहणारे जीजेक विषाणू या संकल्पनेची व्याख्या करत असे प्रतिपादन करतात की माणसानं जे पृथ्वीसोबत आचरण केल आहे, त्याचा परतावा पृथ्वी आज या अरिष्टाद्वारे करत आहे.

तात्कालिक परिस्थितीत जीजेक प्रणित साम्यवाद हा मानवी अस्तित्वासाठी गरजेचा आहे. परंतु तत्वज्ञानाचा विद्यार्थी म्हणून या विचाराकडे बघत असताना काही प्रश्न अनुत्तरित राहतात. जसे की

साम्यवादाची शक्यता अथवा गरज ही फक्त अरिष्टानंतरच समजणार आहे का? जीजेक साम्यवादाबद्दल बोलत असले, तरीही मूळ प्रश्न खाजगी मालमत्तेमधून निर्माण होतो व त्याबद्दल जीजेक काहीच भाष्य करत नाहीत. हा साम्यवादाचा विचार राज्यसंस्थेच्या पातळीवरचा विचार वाटतो. यामध्ये राज्यसंस्थेची सत्ता नेमकी कोणत्या वर्गाच्या हातात असेल याबाबतही काही स्पष्टता दिसत नाही. साम्यवादाच्या या विचारात क्रांतीचा अभिकर्ता कोण असावा, किंवा क्रांतीची निकड याबाबत सुद्धा भाष्य होताना दिसत नाही. मार्क्सनं अशा पद्धतीच्या अमूर्त आणि अध्यात्मिक साम्यवादाबद्दल टीका केलेली आहेच परंतु जीजेक त्या टीकेच गांभीर्य लक्षात घेताना दिसत नाहीत.

हे पुस्तक व यातील 'कम्युनिझम'ची मांडणी व कल्पना या दोन्ही गोष्टी या अंधकारमय संकटाच्या काळात दिशादर्शक सकारात्मकता घेऊन येण्याचा प्रयत्न वाटतात. मात्र त्याचवेळी यात प्रस्तुत केलेल्या कल्पना समीक्षेसाठीदेखील खुल्या आहेत व अर्थात ती समीक्षा आणि या कल्पनांचा प्रतिवाद केलाच जाईल. पण हे पुस्तक या संकटाच निमित्त घेऊन मानवी समाजाच्या व समजूतींच्या, परिवर्तनाच्या शक्यतांवर नव्यान चर्चा होण्यास कारणीभूत ठरलं तरी ते आपल्या उद्दिष्टात यशस्वी झाल अस म्हणता येईल.

संदर्भ

Hegel G.W.F. The Philosophy of Right. Oxford : Oxford University Press, 2008

Zizek Slavoj. Pandemic. London : Or Books 2020

Contributors

Tanya Chaudhury is a PhD Scholar in School of Development Studies, Ambedkar University Delhi. She pursued Masters in Geography from Jawaharlal Nehru University, and Masters in Planning from School of Planning and Architecture. She was a Research Associate for the project titled "Rural Area Development Plan Formulation and Implementation (RADPFI) Guidelines", funded by NIRD, Hyderabad and TCPO, Delhi. Her interests and my publications include research on urbanisation, labouring practices and Urban & Regional planning.

Juhi Deshmukh is Assistant Professor Department of Psychology, Savitribai Phule Pune University. Her areas of research and specialization include neuro psychology, positive psychology, cognitive and clinical psychology. She is Counsellor and Member at Pre-litigation Counsel, Family Court, Pune. She is also Member of the Central and Forensic Science Laboratory, Technical and Evaluation Committee, Government of India.

Avinash Godbole is Assistant Professor, International Relations and China Studies at JSLH, JGU (Jindal Global University). He focuses on China's Foreign Policy and Asia Strategy, the Party Studies China's Minority Policies, and Energy and Environment policies. He has written extensively on these issues in Academic and Media publications. Previously he worked with ICWA and IDSA.

Rishi Gupta is an Indian Council for Social Science (ICSSR) Doctoral Fellow at the Centre for South Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University. He completed his MPhil in Foreign Policy Studies from University of Calcutta and Masters in South Asian Studies from the UNESCO Madanjeet Singh Institute for South Asia Regional Cooperation (UMISARC) at Pondicherry University. He regularly writes for English daily The Pioneer.

Sweta Gupta is pursuing her post graduation at the Department of Psychology, Savitribai Phule Pune University. She is interested in research and behavioural writing.

Anagha Kamble is Assistant Professor, Department of History University of Mumbai. She has a teaching experience of over twelve years. She is a recognised MPhil and Ph.D. guide. She has successfully completed a UGC major research project. She has authored one book, as well as, co-edited another. She has published several research papers.

Subhajit Naskar is Assistant Professor at the Department of International Relations in Jadavpur University. He completed integrated MPhil/PhD from the Centre for South Asian Studies of School of International Studies at Jawaharlal Nehru University. He completed Bachelor's in Political Science from Jadavpur University, Kolkata and a Master's in Political Science from University of Hyderabad. His research interests include Religion and Moral questions, Caste, Untouchability, Critical race theory, and Intersectionality.

Vibhuti Patel is Professor, Advanced Centre for Women's Studies, School of Development Studies, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai. Her areas of specialisation are Gender Economics, Women's Studies, Human Rights, Social Movements and Gender Budgeting. She has authored Women's Challenges of the New Millennium, edited Discourse on Women & Empowerment, and Girls and Girlhoods.

Aarti Prasad presently works as Associate Professor in the Department of Business Economics, SIWS NR Swamy College of Commerce & Economics, Wadala Mumbai. She completed her PhD from the University of Mumbai in 2010 on, 'Economic conditions of Nurses in Mumbai: A Situational Analysis'. She was member of the Senate and Standing Committee (2010-2015) and the Management Council (2014-15). She is at present a member of the Senate of Mumbai University (2017-22).

Biraj Mehta Rathi is Assistant Professor, Department of Philosophy, Wilson College, Mumbai. She has pursued her post-doctoral research on "Martha Nussbaum's Cosmopolitanism: A Critique" from Indian Council of Philosophical Research, New Delhi and Department of Philosophy, University of Mumbai. Her areas of interest include Greek philosophy, aesthetics, socio-political philosophy and continental philosophy.

Nitin Aarekar मराठी विभागप्रमुख, श्रीमती सी.एच्.एम्. महाविद्यालय, उल्हासनगर. ३० वर्षांचा अध्यापनाचा प्रदीर्घ अनुभव विविध वाङ्मयीन नियतकालिकांत, दैनिकांत १०० हून अधिक लेख प्रसिद्ध १५०० हून अधिक विविध प्रकारच्या कार्यक्रमांचे सूत्रसंचालन नव अनुष्ठुम् या पन्नास वर्षे जुन्या साहित्यिक चळवळीस वाहून घेतलेल्या न्यासाचे विश्वस्त उंच माझा झोका, सावित्री: एक क्रांती, आवाज-संत ज्ञानेश्वर अशा मालिकांसाठी संशोधन साहाय्य ये हे मुंबई मेरी जान लोकप्रिय पुस्तकाचे लेखक

Narayan Bhosle डॉ. नारायण भोसले, हे मुंबई विद्यापीठाच्या इतिहास विभागात सहाय्यक प्राध्यापक आहेत. जातवर्गलिंगभाव परिप्रेक्षातुन त्यांनी दहा स्वतंत्र पुस्तके लिहिली असून चार पुस्तके संपादित केली आहेत. इतिहास आणि सामाजिकशास्त्रावर राष्ट्रीय स्तरावर व्याख्याने व संशोधन पेपर सादर केले आहे. भटक्यां-विमुक्तांच्या विषयी त्यांनी विशेष संशोधन केले आहे. त्यांचे दिव्य मराठी दैनिकाच्या रसिक पुरवणीत 'फिरस्तू' नावाचे पाक्षिक सादर सुरू आहे. युजीसी केयर लिस्टेड असलेल्या 'परिवर्तनाचा वाटसरू' या पाक्षिकाचे ते संपादक आहेत.

Viplov Dhone डॉ. विप्लव ढोणे हे गेल्या सहा वर्षांपासून बी. के. बिर्ला महाविद्यालय, कल्याण येथे तत्त्वज्ञान विभागामध्ये सहाय्यक प्राध्यापक व प्रभारी विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. ते 'इंडी जर्नल' या डिजिटल माध्यमावर लेखन करतात. डॉ. ढोणे यांनी मुंबई विद्यापीठातून PhD संपादित केली आहे. त्यांचा विषय मार्क्स, उत्तरआधुनिकवाद आणि उत्तर-मार्क्सवाद या विषयांशी निगडित आहे

Ajinkya Gaikwad श्री.अजिंक्य गायकवाड गेल्या पाचवर्षांपासून SIES महाविद्यालय, सायन (प.), मुंबई येथे राज्यशास्त्रविभागामध्ये सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. ते 'द वायर मराठी' या डिजिटल माध्यमावर नियमितपणे लेखन करतात. याशिवाय ते महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे येथे राज्यशास्त्रविषयाच्या विषयसमितीवर आहेत. सध्या श्री. गायकवाड मुंबई विद्यापीठातून PhD वर काम करत आहेत. त्यांचा विषय बहुसांस्कृतिकवादाच्या राजकारणाशी निगडित आहे.

Dilip Patil लेखक हे ग्रामीण विकास विषयातील विद्यावाचस्पती पदवीसाठी मार्गदर्शक असून, ३० वर्षे प्राध्यापकी क्षेत्रात कार्यरत आहेत. मुंबई विद्यापीठाच्या दूर व मुक्त अध्ययन संस्थेच्या १५ पुस्तकांसाठी त्यांनी लेखन केले आहे. २००४ साली आंतरराष्ट्रीय रोटरी फाउंडेशन अमेरिका तर्फे विदेशी विद्यापीठात शिक्षण कार्य करण्याची संधी. यासोबतच लेखक NAAC समिती सदस्य म्हणून कार्यरत आहेत.

Prakash Pawar प्रा. प्रकाश पवार हे राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे प्राध्यापक आहेत. तसेच प्रा. पवार हे, यशवंतराव चव्हाण अध्यासनाचे प्राध्यापक देखील आहेत. प्रा. पवार यांचे संशोधनात्मक काम प्रामुख्याने राज्यसंस्थेचा अभ्यास, सामाजिक न्याय आणि प्रादेशिक राजकारण इत्यादी विषयांमध्ये आहे. प्रा. पवार यांनी विविध पुस्तके आणि नियतकालिकांचे संपादन केलेले आहे. प्रा. पवार यांना त्यांच्या पुस्तकासाठी महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळाच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुरस्कारद्वारे दोन वेळा गौरवण्यात आले आहे.

Atindra Sarvadikar देशपातळीवरील शीर्षस्थ युवा गायक, बीएस्सी प्राणिशास्त्र, एम. म्यूज (सुविष पदक) तसेच मुंबई विद्यापीठाने प्रद केलेली संगीत विषयक सर्वात पहिली डॉक्टरेट पदवी. पद्मभूषण प्रभा अत्रे यांचे वरिष्ठ शिष्य. नव्या संगीत रचना. देशविदेशातील मैफिली, व्यावसायिक ध्वनीमुद्रिका, टीव्ही - रेडियो कार्यक्रम, व्याख्यान, कार्यशाळा तसेच पुस्तक व शोधलेख प्रकाशित. मुंबई विद्यापीठात सहाय्यक प्राध्यापक.

Style Guide

Citation Style: Author-Date Referencing System of *The Chicago Manual of Style* (Chapter 15, 17th edition)

Authors should adopt the in-text parenthetical Author-Date citation system from Chapter 15 of the *Chicago Manual of Style* (17th edition).

Some examples are listed below

1) BOOKS

REFERENCE LIST ENTRY:

Book references should be listed at the end of the paper as “Works Cited” in alphabetical order.

Single Author

Carson, Rachel. 2002. *Silent Spring*. New York: HMH Books.

Dual Authors

Adorno, Theodor, and Max Horkheimer. 1997. *Dialectic of Enlightenment*. London: Verso.

Multiple Authors

Berkman, Alexander, Henry Bauer, and Carl Nold. 2011. *Prison Blossoms: Anarchist Voices from the American Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Anthologies

Petra Ramet, Sabrina, ed. 1993. *Religious Policy in the Soviet Union*. New York: Cambridge University Press

IN-TEXT CITATION:

References to the specific pages of the books should be made in parenthesis within the text as follows:

(Carson 2002, 15)

(Adorno and Horkheimer 1997, 23)

(Berkman, Bauer, and Nold 2011, 100-102)

(Sabrina 1993, 122-135)

Please refer to 15.40–45 of *The Chicago Manual of Style* for further details.

**Citation Style: Author-Date Referencing System of *The Chicago Manual of Style*
(Chapter 15, 17th edition)**

Authors should adopt the in-text parenthetical Author-Date citation system from Chapter 15 of the *Chicago Manual of Style* (17th edition).

Some examples are listed below

1) BOOKS

REFERENCE LIST ENTRY:

Book references should be listed at the end of the paper as “Works Cited” in alphabetical order.

Single Author

Carson, Rachel. 2002. *Silent Spring*. New York: HMH Books.

Dual Authors

Adorno, Theodor, and Max Horkheimer. 1997. *Dialectic of Enlightenment*. London: Verso.

Multiple Authors

Berkman, Alexander, Henry Bauer, and Carl Nold. 2011. *Prison Blossoms: Anarchist Voices from the American Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Anthologies

Petra Ramet, Sabrina, ed. 1993. *Religious Policy in the Soviet Union*. New York: Cambridge University Press

IN-TEXT CITATION:

References to the specific pages of the books should be made in parenthesis within the text as follows:

(Carson 2002, 15)

(Adorno and Horkheimer 1997, 23)

(Berkman, Bauer, and Nold 2011, 100-102)

(Sabrina 1993, 122-135)

Please refer to 15.40–45 of *The Chicago Manual of Style* for further details.

4) JOURNAL ARTICLE

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order and mention the page range of the published article. The URL or name of the database should be included for online articles referenced.

Anheier, Helmut K., Jurgen Gerhards, and Frank P. Romo. 1995. "Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography."

American Journal of Sociology 100, no. 4 (January): 859–903.

Ayers, Lewis. 2000. "John Caputo and the 'Faith' of Soft-Postmodernism." *Irish Theological Quarterly* 65, no. 1 (March): 13–31.

<https://doi.org/10.1177/002114000006500102>

Dawson, Doyne. 2002. "The Marriage of Marx and Darwin?" *History and Theory* 41, no. 1 (February): 43–59.

IN-TEXT CITATION:

Specific page numbers must be included for the parenthetical references within texts (Anheier, Gerhards, and Romo 1995, 864)

(Ayers 2000, 25-31)

(Dawson 2002, 47-57)

For further details please see 15.46–49 of *The Chicago Manual of Style*.

5) NEWS OR MAGAZINE ARTICLE

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order and need not mention the page numbers or range. The URL or name of the database should be included for online articles referenced.

Hitchens, Christopher. 1996. "Steal This Article." *Vanity Fair*, May 13, 1996

<https://www.vanityfair.com/culture/1996/05/christopher-hitchens-plagiarism-musings>

Khan, Saeed. 2020. "1918 Spanish Flu cure ordered by doctors was contraindicated in Gandhiji's Principles". *Times of India*, April 14, 2020.

http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/75130706.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst

Klein, Ezra. 2020. "Elizabeth Warren has a plan for this too." *Vox*, April 6, 2020.

<https://www.vox.com/policy-and-politics/2020/4/6/21207338/elizabeth-warren-coronavirus-covid-19-recession-depression-presidency-trump>.

IN-TEXT CITATION:

(Hitchens 1996)

(Khan 2020)

(Klein 2020)

See 15.49 (newspapers and magazines) and 15.51 (blogs) in *The Chicago Manual of Style* for further details

6) BOOK REVIEW

REFERENCE LIST ENTRY:

Methven, Steven. 2019. "Parricide: On Irad Kimhi's Thinking and Being." Review of *Thinking and Being*, by Irad Kimhi. *The Point Magazine*, October 8, 2019

IN-TEXT CITATION:

(Methven 2019)

7) INTERVIEW

REFERENCE LIST ENTRY:

West, Cornel. 2019. "Cornel West on Bernie, Trump, and Racism." Interview by Mehdi Hassan. *Deconstructed*, The Intercept, March 7, 2019.
<https://theintercept.com/2019/03/07/cornel-west-on-bernie-trump-and-racism/>

IN-TEXT CITATION:

(West 2019)

8) THESIS AND DISSERTATION

REFERENCE LIST ENTRY:

Rustom, Mohammed. 2009. "Quranic Exegesis in Later Islamic Philosophy: Mulla Sadra's *Tafsir Surat al-Fatiha*." PhD diss., University of Toronto.

IN-TEXT CITATION:

(Rustom 2009, 68-85)

9) WEBSITE CONTENT

REFERENCE LIST ENTRY:

Website content can be restricted to in-text citation as follows: “As of May 1, 2017, Yale’s home page listed . . .”. But it can also be listed in the reference list alphabetically as follows. The date of access can be mentioned if the date of publication is not available.

Anthony Appiah, Kwame. 2014. “Is Religion Good or Bad?” Filmed May 2014 at TEDSalon, New York.

https://www.ted.com/talks/kwame_anthony_appiah_is_religion_good_or_bad_this_is_a_trick_question

Yale University. n.d. “About Yale: Yale Facts.” Accessed May 1, 2017.

<https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

IN-TEXT CITATION:

(Anthony Appiah 2014)

(Yale University, n.d.)

For more examples, see 15.50–52 in *The Chicago Manual of Style*. For multimedia, including live performances, see 15.57.

9) SOCIAL MEDIA CONTENT

REFERENCE LIST ENTRY:

Social media content can be restricted to in-text citation without being mentioned in the reference list as follows:

Conan O’Brien’s tweet was characteristically deadpan: “In honor of Earth Day, I’m recycling my tweets” (@ConanOBrien, April 22, 2015).

It could also be cited formally by being included in the reference list as follows:

Chicago Manual of Style. 2015. “Is the world ready for singular they? We thought so back in 1993.” Facebook, April 17, 2015.

<https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Souza, Pete (@petesouza). 2016. “President Obama bids farewell to President Xi of China at the conclusion of the Nuclear Security Summit.” Instagram photo, April 1, 2016.

<https://www.instagram.com/p/BDrmfXTtNCt/>.

IN-TEXT CITATION:

(Chicago Manual of Style 2015)

(Souza 2016)

9) PERSONAL COMMUNICATION

REFERENCE LIST ENTRY:

The expression “personal communication” covers email, phone text messages and social media (such as Facebook and WhatsApp) messages. These are typically cited in parenthetical in-text citation and are not mentioned in the reference list.

IN-TEXT CITATION:

(Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017)

Notes should preferably be listed as endnotes, followed by a works cited column.

Office of the Dean of Humanities,
University of Mumbai, Ambedkar
Bhavan, Kalina Campus, Vidyanagari,
Mumbai-400098

अधिष्ठाता, मानवविध्याशाखा विभाग यांचे
कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर भवन,
कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी मुंबई - 400098

© No part of Sambhāṣan / संभाषण a
free open access peer-reviewed
bilingual interdisciplinary journal
can be reproduced without prior
permission.

All contributions should be electronically sent to the following emails:

editor.sambhashan@mu.ac.in with a cc to **coeditor.sambhashan@mu.ac.in**